

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
GEOGRAPHICAL INSTITUTE "JOVAN CVIJIC"

SPECIAL ISSUES

N° 44

Aleksandar Veljković
Radmilo B. Jovanović
Branka Tošić

TOWNS OF SERBIA
THE CENTRES OF DEVELOPMENT IN THE
NETWORK OF SETTLEMENTS

Urednik
dr Milovan Radovanović

Uređivački odbor
dr Milovan Radovanović
dr Aleksandar Veljković
dr Miroslav Očokoljić
dr Ljubomir Menković
mr Radmilo B. Jovanović
mr Marina Todorović

BELGRADE
1995.

Џ.ч.ч. 7/1995.44

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ "ЈОВАН ЦВИЈИЋ"

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА 44

Александар Вељковић
Радмило Б. Јовановић
Бранка Тошић

ГРАДОВИ СРБИЈЕ
ЦЕНТРИ РАЗВОЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА

Уредник
др Милован Радовановић

Уређивачки одбор
др Милован Радовановић
др Александар Вељковић
др Мирослав Оцокољић
др Љубомир Менковић
мр Радмило Б. Јовановић
мр Марина Тодоровић

БЕОГРАД
1995.

Рецензенти
др Јован Илић
др Јован Динић

Технички уредник
мр Радмило Б. Јовановић

Картографска обрада
Мирела Буџирић
Зорица Марић

Компјутерска обрада текста
и графички дизајн
мр Иван Б. Јовановић

Примљено на седници Редакционог одбора
Института 12. септембра 1994. године

Штампа: Биро за графички дизајн, Захумска 34 - Београд

САДРЖАЈ

УВОД	1
Први део:	
КАРАКТЕРИСТИКЕ И РАЗВОЈ МРЕЖА ГРАДОВА У МАКРОЦЕЛИНАМА СРБИЈЕ (1961-1981. ГОДИНА)	
МРЕЖА ГРАДОВА СРЕДИШЊЕ СРБИЈЕ	5
Велике просторне целине повољне за развој градова	5
Развој мреже градова у периоду 1961-1981. година	8
Карактеристике мреже градова у 1961. години	8
Карактеристике мреже градова у 1981. години	12
Фазе у развоју центара	15
Деловање градова и њихов утицај на развој мреже насеља	25
Видови деловања градова на околна насеља	25
Остварени ефекти развојног деловања центара у мрежи насеља	27
МРЕЖА ГРАДОВА ВОЈВОДИНЕ	31
Геопотенцијали и размештај градова	32
Географски положај градова	33
Карактеристике градова у Војводини	35
Развој мреже градова у периоду 1961-1981. година	39
Опште карактеристике развоја градова	39
Тенденције у развоју градова	46
Остварене промене у развоју градова	52
Утицај градова на развој мреже насеља	56
МРЕЖА ГРАДОВА КОСМЕТА	61
Геопотенцијали од значаја за размештај и развој градова	62
Географски положај центара	63
Карактеристике скупа градова 1981. године	64
Развој мреже центара од 1961-1981. године	66
Утицај центара на развој околних насеља	78
Просторни аспект развоја и утицаја мреже центара	81

Други део:

ПРАВИЛНОСТИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА И У ЊИХОВОМ ДЕЛОВАЊУ И УТИЦАЈУ НА ПРОМЕНЕ У МРЕЖИ НАСЕЉА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ 1961-1981. ГОДИНА

КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉЕНОСТИ ГЕОПРОСТОРА СРБИЈЕ	83
РАЗВОЈ, ДЕЛОВАЊЕ И УТИЦАЈ ГРАДОВА У МРЕЖИ НАСЕЉА СРБИЈЕ	89
Правилности у развоју градова	89
Врсте правилности и докази о њиховом постојању	89
Суштина и закључци из утврђених правилности	92
Степен испољених правилности у појединим макроцелинама Србије	94
Развојно деловање градова	100
Структура и значај деловања центара развоја на територији Средишње Србије и Војводине	102
Структура и значај деловања центара развоја на територији Космета	108
Правилности и заједничке карактеристике у развојном деловању градова Србије	109
Подручја утицаја градова	125
Карактеристике ванградских делова општина у 1961. години	125
Опште карактеристике мреже насеља у ванградским деловима општина у 1981. години	127
Типови подручја утицаја у макроцелинама Србије у 1981. години	133
Распрострањеност појединих типова подручја утицаја у макроцелинама Србије	136
Веза између величине града и типа подручја утицаја	138
СТАДИЈУМИ У РАЗВОЈУ ГРАДА И ОКОЛНИХ НАСЕЉА	141
Разрада хипотезе о стадијумима у развоју града и околних насеља	142
Први - почетни стадијум развоја	143
Други стадијум (град - центар раста)	145
Трећи стадијум (град - центар развоја)	146
Четврти стадијум (агломерација - систем центара развоја)	148
Стадијуми у развоју градова и околних насеља у макроцелинама Србије	150
Мрежа градова/центара развоја у Средишњој Србији	150
Мрежа градова/центара развоја у Војводини	158
Мрежа градова/центара развоја на Космету	164
Остварене промене у мрежи насеља Србије у периоду 1961-1981. година	167
Закључци о исправности хипотезе о стадијумима у развоју система град/околна насеља	169

Одступања од хипотезе о стадијумима у развоју система град/околна насеља

Модел еволуције града као пола развоја у мрежи насеља

ОСОВИНЕ РАСТА И РАЗВОЈА У ПРОСТОРНОЈ СТРУКТУРИ СРБИЈЕ

Развијеност мреже осовина раста и развоја у 1961. години

Мрежа осовина раста и развоја у 1981. години

Однос између шеме осовина развоја и раста у 1981. години

и размештаја геопотенцијала за развој градова

Очекиване тенденције у даљем развоју система осовина

Трећи део:

КА ТЕОРИЈИ О ГРАДОВИМА - ЦЕНТРИМА РАЗВОЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	183
Карактеристике и развој мреже градова у Србији	184
Правилности у развоју градова Србије	185
Развојно деловање градова	187
Карактеристике и развој насеља у подручју утицаја града	187
Стадијуми у развоју града и његових приградских насеља	188
Први - почетни стадијум развоја	188
Други стадијум (град - центар раста)	189
Трећи стадијум (град - центар развоја)	189
Четврти стадијум (агломерација - систем центара развоја)	190
Степен потврђености хипотезе о стадијумима у развоју система град/околна насеља	191
Модел еволуције града као пола развоја у мрежи насеља	193
Системи центара развоја	193
Примена утврђених правилности у изради урбанистичких и просторних планова	194
ЛИТЕРАТУРА	197

SUMMARY:

TOWNS OF SERBIA - THE CENTERS OF DEVELOPMENT IN THE NETWORK OF SETTLEMENTS

CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF TOWN NETWORK IN SERBIA	202
REGULARITIES IN THE DEVELOPMENT OF TOWNS OF SERBIA	203

IV	Александар Вељковић, Радмило Јовановић, Бранка Тошић	
DEVELOPMENT ACTION OF TOWNS		204
CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF SETTLEMENTS IN THE REGION OF TOWN INFLUENCE.....		205
TOWN EVOLUTION STAGES AND THE SUBURBAN SETTLEMENTS.....		205
First - Initial Stage of Development		205
Second Stage (Town - the Center of Growth).....		206
Third Stage (Town - the Center of Development)		206
Fourth Stage (Agglomeration - the System of Development Centers)		207
CONFIRMATION DEGREE OF HYPOTHESIS ON DEVELOPMENT STAGES OF THE SYSTEM TOWN/SURROUNDING SETTLEMENTS		208
EVOLUTION MODELS OF A TOWN AS A DEVELOPMENT POLE IN THE NETWORK OF SETTLEMENTS		209
System of Development Centers		210
Application of Defined Regularities in Elaboration of Urban and Regional Plans.....		210
KAPTE.....		211
List of Maps		211

Ова монографија је посвећена успомени на академика
Петра С. Јовановића, оснивача Географског института
Српске академије наука и уметности

УВОД

У мрежи насеља, развијеној на одређеном геопростору, град има двоструку улогу. Он се испољава:

- прво, као центар у просторној организацији два система појава: производње, размене и потрошње роба и пружања услуга, али и организације живота и рада, задовољавања потреба становништва које живи у околним насељима,

- друго, као центар у коме су концентрисане делатности, које имају својства полова развоја, те се такав град испољава и као фактор покретања, подстицања и усмеравања развоја околних насеља.

Географски аспект проблематике градова, центара развоја, се заснива на поставкама теорија полова раста. Основни концепт ове теорије је поставио и најпотпуније је разрадио *F. Perroux*. У вези са овом проблематиком у нашој земљи у првом реду треба истаћи радове *К. Михаиловића* [1972], *Н. Чобелића* [1980], *Д. Хајдуковић-Јанев* [1980], *И. Росића* [1980] и *В. Вујошевић* [1989].

У досадашњим радовима из урбане географије, публикованим у нашој земљи, па и на територији бивше Југославије, првој улози града је посвећивана далеко већа пажња. На значај и суштину улоге града као центра развоја је била скренута пажња и усмерен научни интерес тек у новије време [*Vrišer I.* 1984; *Vresk M.* 1986; *Veljković A.* 1986; *Вељковић А.* 1991].

Први корак у проширивању урбогеографских истраживања на ову проблематику представљао је теоријски рад *Град - пољ развоја у мрежи насеља* [*Veljković A.* 1986]. У овом раду изложени су резултати и оцене упоредне анализе основних поставки теорија базних делатности и полова развоја, односно њиховог географског израза. Систематизоване су теоријске поставке и правилности, које се односе на:

- развој града: основе, фактори, механизам развоја града и етапе у његовом развоју,

- развој околних насеља: облици деловања града као фактора развоја околних насеља и етапе у овом процесу.

У жељи да се допринесе скупу теоријских сазнања, који се одnose на овај други аспект проблематике центара, као и да се подстакне даљи рад на методологији истраживања овог процеса, у два маха је на територији Србије (Средишње Србије, Војводине и Косова и Метохије), проучавана мрежа градова као географских полова развоја у мрежи насеља. У првом публикованом раду, *Градови - центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије* [Вељковић А. 1991] и у овом новом истраживању тежиште је било стављено на процес формирања центара развоја, на унутрашње факторе њиховог развоја, на видове деловања центара, на ефекте остварених промена у околним насељима, на правилности у развоју града и околних насеља.

У првом истраживању, које се односило на територију Средишње Србије, утврђен је низ правилности у карактеристикама и развоју градова, њиховом деловању на околни простор, у развоју система град и његова околна насеља. То је био подстицај да се ова проблематика проучи и у остале две макроцелине Србије, различитих природних, економских и демогеографских карактеристика, неједнаког економског нивоа развијености и степена урбанизације.

Овај проблем је проучен у периоду 1961-1981. година и то из три разлога:

- прво, то је био наставак периода веома снажног развоја мреже градова и других насеља на читавој територији Србије, процеса подстакнутог непосредно после II светског рата [Veljković A. 1968],

- друго, у овом периоду су се јасније и у цирем обиму испољили различити појавни облици промена у популацијско-функцијском развоју и структури градова у овим макроцелинама и ефеката њиховог развојног деловања у мрежи околних насеља и

- треће, због поменутих великих разлика у географским карактеристикама и нивоима развијености ове три макроцелине, уколико би се сличности у појавама и процесима, у правилностима односа, веза, утицаја и развоја потврдиле и у остале две макроцелине Србије, тада би оне могле имати шири, теоријски значај и практичну примену.

У реализацији овог истраживања су учествовали сарадници Географског института "Јован Цвијић", САНУ:

- Александар Вељковић (Мрежа градова Средишње Србије, упоредна анализа и теоријско уопштавање резултата добијених из проучавања мреже градова у све три макроцелине Србије),

- Радмило Б. Јовановић (мрежа градова Војводине) и

- Бранка Тошић (мрежа градова Косова и Метохије, односно Космета).

Ради постизања основног циља овог рада, упоредивости и оцене суштине и значаја и теоријског уопштавања добијених резултата, проучавање појединих макроцелина је остварено, у свом основном делу, по истом методолошком приступу и поступку. То се у првом реду односи на:

- скуп критеријума за издвајање градова,
- истоветну теоријску основу, предмет и обухват истраживања (по обележјима, исти временски период, 1961-1981. година),
- исту методiku рада и изворе информација.

Скупове градова на територијама Средишње Србије, Војводине и Космета су сачињавала она насеља која су крајем проучавањег периода, 1981. године, испуњавала следеће услове:

- да су већа од 5.000 становника,
- да имају развијену структуру делатности,
- да се испољавају као центри у мрежи околних насеља и
- да се развијају брже од осталих, оближњих насеља.

Величина од 5.000 становника је узета као мерило за минималну концентрацију становништва, а преко тога и делатности, изнад које би требало очекивати деловање и испољавање видљивог утицаја неког насеља као центра развоја.

Под насељима са развијеном структуром делатности су сматрана она, у којима су преовлађивале непољопривредне делатности. На основу учешћа сектора примарних делатности (до 10%, 10.1-25% и 25.1-50%), издвојени су следећи типови градова, по структури делатности: изразито непољопривредни, непољопривредни и мешовити [Fehre H. 1961; Veljković A. 1977]. Структура делатности у овим насељима је одређивана на основу активног становништва по делатностима (по месту становања), зато што се није располагало подацима о запосленом становништву по месту рада.

Услов да ли се ова насеља испољавају као центри околног простора је оцењиван преко величине и броја активних становника у терцијарно-квартарном сектору. Опредељење за примену овога критеријума се заснивало на утврђеној великој правилности везе између броја активних у терцијарно-квартарном сектору делатности, с једне стране, и броја становника на територији општина Средишње Србије и Црне Горе [Veljković A. i dr. 1983/1 и 1983/2], с друге.

Као мерило за примену овог критеријума је коришћен просечан број активних у терцијарно-квартарним делатностима у насељу величине 10.000 становника. Овако добијена вредност (и мерило) за издвајање градова у 1981. години износила је у Војводини и Средишњој Србији (у развијеним подручјима) 1.200, а на Космету и у не-

развијеним деловима Средишње Србије 900 активних у терцијерно-квартарном сектору делатности.

У зависности од степена развијености структуре делатности, сматрало се да се нека *насеља брже развијају* од других, околних, ако се у њима, у протеклом периоду, испољавало бар једно од два наведена обележја следећих процеса:

- знатно интензивније промене у структури делатности и (или)
- знатно бржи пораст броја становника.

Треба одмах истаћи, да је у оквиру сваке од макроцелина Србије проучаван исти скуп насеља-центара, тј. она која су на крају посматраног периода, 1981. године, имала сва наведена обележја града. Међутим, на почетку и у току проучаваног периода изврстан број од ових центара није испуњавао све наведене услове, да би били сврстани у категорију градова. Ради поједностављења у излагању, а пошто се радило о *истом* скупу центара, за њих је у временском интервалу 1961-1971. година коришћен термин *градови* и *градска насеља*, а за 1981. годину - *градови*.

Први део:

**КАРАКТЕРИСТИКЕ И РАЗВОЈ МРЕЖА
ГРАДОВА У МАКРОЦЕЛИНАМА
СРБИЈЕ (1961-1981. ГОДИНА)**

*Александар Вељковић
Радмило Б. Јовановић
Бранка Тошић*

МРЕЖА ГРАДОВА СРЕДИШЊЕ СРБИЈЕ¹

Средишња Србија (55.968 km²) захвата далеко највећи део територије Србије (63,3%). На овом простору је 1981. године живело близу 5,7 милиона становника; или 61,1% од укупног становништва Србије. Просечна густина насељености је била 102 становника на 1 km².

На територији ове макроцелине се до 1981. године развила прилично густа мрежа уситњених насеља. Ову мрежу су сачињавали: 52 града и 4.190 сеоских, мешовитих или неаграрних насеља. Просечна величина насеља је у то време била 1.342 становника, а без скупа градова само 767 становника. Просечна удаљеност између насеља је била само 3,6 km, а између градова 32,8 km.

Процес развоја и трансформације мреже насеља у претходном периоду је био веома интензиван. Ширила се мрежа градова и деаграризовани простори, уз урастање дела приградских насеља у изграђено ткиво великих и неких средњих градова. Истовремено се одвијала и депопулација знатних делова руралног простора.

ВЕЛИКЕ ПРОСТОРНЕ ЦЕЛИНЕ ПОВОЉНЕ ЗА РАЗВОЈ МРЕЖЕ ГРАДОВА

На територији Средишње Србије се издвајају четири просторне целине, у којима се налазе бројни потенцијали од значаја за развој и концентрацију привредних и других делатности. Истовремено ове целине имају изузетно повољан положај и у оквиру територије Средишње Србије и у ширем геопростору. То су (→Карта 1):

- београдско подручје са северним делом колубарског басена и суседним деловима Шумадије;

¹ Аутор др Александар Вељковић: Извод из рада "Градови центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије" [Вељковић А. 1991. с. 161-195]. Извршене су мање допуне и измене ради усаглашавања са приступом, садржајем и изворима података за мреже градова друге две макроцелине Србије

- простори око долина Велике, Западне и Јужне Мораве;
- Мачва, са северозападним рудним басеном (знатни делови тадашњег Подрињско-колубарског региона);
- тимочки басен.

Београдско подручје има периферан положај у оквиру територије Средишње Србије. Са друге стране, ово подручје има изузетно повољан и значајан саобраћајно-географски положај у оквиру југословенског, балканског, европског и светског простора. То му даје велике потенцијалне предности за преузимање водеће улоге у повезивању и интеграцији простора Средишње Србије у шири економски, социјални и политички геопростор. У његовој основи се налазе врло повољни природни услови и ресурси за концентрацију становништва и производних и других привредних активности, као и веома повољне могућности за непосредне саобраћајне везе са северозападним делом Средишње Србије и просторима око долина Велике и Западне Мораве, са суседним деловима Војводине, а посредно и са другим деловима територије Србије. Оваква комплексна потенцијална вредност београдског подручја представља изузетну предност за стварање велике агломерације становништва и активности, за повезивање и обједињавање мреже градова, па и мреже насеља на великом простору.

Простор око *система долина Велике, Јужне и Западне Мораве* сачињава окосницу структуре Средишње Србије. У оквиру моравских долина и непосредног околног простора се налазе бројни изузетно вредни геопотенцијали. Уз то, ка овој просторној целини су природно усмерена рудна подручја јужног дела ове макроцелине, затим басена Ибра, Нишаве, Топлице, доње Млаве и Пека. Услови за међусобно повезивање у овом подручју су веома повољни.

Положај ове просторне целине између београдског подручја и тимочког басена - две од укупно четири просторне целине са врло повољним геопотенцијалима за стварање великих агломерација и уопште за гушће насељавање - даје јој велики значај и кључну улогу у повезивању и у интегрисању највећег дела територије Средишње Србије. Наиме, сви главни правци веза београдског подручја и источног дела ове макроцелине пресецају долине Велике и Јужне Мораве. Поред тога, овај систем долина пружа веома повољне услове за повезивање са другим макроцелинама Србије и околним ширим просторима. Наиме, ради се о везама, које се једним делом не би морале

остварити или се не би могле повољније остваривати преко београдског подручја.

Због свега тога, ова средишна зона представља геопростор са изузетно повољним природним условима и саобраћајно-географским положајем за развој сложене привредне структуре, за гушћу насељеност, за развој великих градских центара, који би били окосница за друштвено, економско и функцијско-просторну интеграцију најзначајнијих и највећих делова ове макроцелине Србије, али и за њено повезивање са ширим просторима.

У остале две велике просторне целине, *тимочки басен* и *северозападни део Средишње Србије* (знатан део Подрињско-колубарског региона), налазе се врло сложени и повољни природни извори и услови за развој привредних активности и за развој већих агломерација. Исто тако, оба ова подручја пружају врло повољне услове за повезивање са просторима изван ове макроцелине. Међутим, и тимочки басен и северозападни део заузимају периферан положај у оквиру територије Средишње Србије. Стога су услови за њихову интеграцију са осталим њеним просторима мање повољни од оних, које пружају београдско подручје и систем моравских долина.

Ове велике целине, са најповољнијим геопотенцијалима и саобраћајно-географским положајем од значаја за стварање гушће и развијеније мреже насеља, основа су за привредно и друштвено повезивање свих делова територије Средишње Србије међу собом, као и са другим деловима југословенског и међународног простора. У оквиру њих се издвајају поједини локалитети, који пружају најзначајније геопотенцијале за концентрацију и развој активности, за стварање центара унутрашњих и спољашњих привредних и непривредних веза и носилаца интеграционих функција ових најзначајнијих целина у геопросторној структури Средишње Србије. То су локалитети, који се налазе на стецшту речних и сувоземних, или само сувоземних, саобраћајних праваца међународног и унутрашњег значаја. Уз остале повољне услове за настајање и развој насеља, такви локалитети у оквиру поменутих великих просторних целина пружају најповољније услове за стварање развијене мреже градова.

Према степену потенцијалне атрактивности за развој већих и великих градова истичу се следећи локалитети:

- на стецшту посавског са подунавским појасом развоја, који су главна окосница структуре геопростора Југославије и ширих територија (на том локалитету се развила агломерација Београд);

- на стециштима саобраћајних праваца, који повезују велике просторне целине Средишње Србије, са подунавским и посавским појасом, односно - на стециштима магистралних путних, железничких и речних саобраћајница (на тим местима су се данас развили градови Шабац, Обреновац, Смедерево-Пожаревац-Костолац, Неготин-Прахово);

- на стециштима магистралних путних и железничких саобраћајних праваца, преко којих се остварују, или се на најповољнији начин могу остваривати, унутрашње и спољне функције појединих делова, па и читавог геопростора Средишње Србије (на таквим локалитетима су се развили Ниш, као и низ градова средње величине у долинама Западне, Јужне и Велике Мораве, Тимока и Колубаре).

РАЗВОЈ МРЕЖЕ ГРАДОВА У ПЕРИОДУ 1961-1981. ГОДИНА

Карактеристике мреже градова у 1961. години

Ниво развијености мреже градова на територији Средишње Србије, а самим тим и њене целокупне функцијско-просторне структуре, на почетку посматраног периода (1961. година) био је прилично низак. Упркос чињеници - да се на овом простору налазе бројни геофактори од значаја за развој производње и осталих сектора привреде.

На највећем делу територије ове макроцелине преовлађивао је у то време рурални простор. Наиме, осим територије градских општина Београда и 6 других подручја (→Карта 5), сав остали простор Средишње Србије су сачињавале територије општина аграрног типа².

Значај посматраног скупа од 52 центра у просторној структури Средишње Србије био је прилично низак. У њима је у то време живело само 28,3% од укупног становништва ове макроцелине, али и 55,7% од њеног укупног активног становништва у секундарним, 65,5% у терцијарним и, чак, 73,7% у кварталним делатностима (→Таб.1).

Знатан број од ових центара су била насеља са мање од 5.000 становника, а чак 39 од њих су у то време имали мање од 20.000 ста-

² Издвајање типова општина је извршено по модификованом методу Fehre H. [1961] и Veljković A. [1968, с. 69-71; 1977]

Таб. 1. - Средишња Србија (1961. године) - Дистрибуција укупног и активног становништва појединих секција делатности

Tab. 1 - Central Serbia (1961) - Distribution of total and active population of individual activity sector.

Групе градова и градских насеља ^а	Активних становника у делатностима					Дистрибуција становништва (%)			
	Укупно становника	примарне	секундарне	терцијарне	кварталне	Укупног	Активног у делатностима		
							примарне	секундарне	терцијарне
Средишња Србија укупно	4.823.276	1.574.753	437.641	160.866	168.210	100,0	100,0	100,0	100,0
центри	1.367.276	24.578	243.863	105.430	123.981	28,3	1,6	65,5	73,7
остала насеља	3.456.000	1.550.175	193.778	55.436	44.229	71,7	98,4	34,5	26,3
Центри укупно ^б	1.367.276	24.578	243.863	105.430	123.981	100,0	100,0	100,0	100,0
- од тога у центрима (број становника)	657.362	2.376	110.249	63.696	77.666	48,1	9,7	60,4	62,7
већим од 500.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
200.001 - 500.000	81.250	513	15.422	5.850	5.583	5,9	2,1	5,6	4,5
100.001 - 200.000	221.109	3.238	43.178	12.786	13.557	16,2	13,2	17,7	10,9
50.001 - 100.000	186.149	5.656	36.271	11.539	12.566	13,6	23,0	14,9	10,1
30.001 - 50.000	77.174	3.164	16.428	3.870	4.389	5,6	12,9	6,7	3,6
20.001 - 30.000	104.830	6.446	17.072	5.468	7.103	7,7	26,2	7,0	5,7
10.001 - 20.000	39.402	3.185	5.243	2.221	3.117	2,9	12,9	2,2	2,5

^аОвде је обухваћен скуп од 52 насеља која су 1981. године спадала у категорију градова. С обзиром да је у макроцелини 1961. године било само 30 градова, а остала су била градска насеља, то је за овај исти скуп од 52 насеља коришћен и термин центри.

^бПосматрани су исти скупови центара у оквиру сваке групе. Групе су издвојене према величини (броју становника) центара у 1981. години.

новника (→Таб. 2). Међутим, велики број од ових градова и градских насеља је већ имао висок ниво развијености структуре делатности. То су били или центри са изразито неаграрном (29) или неаграрном структуром делатности (15). Само 7 међу њима су били мешовитог, а један центар је био аграрног типа (→Таб. 3).

Таб. 2. - Средишња Србија (1961-1981. година) - Промене величине градова и градских насеља

Tab. 2 - Central Serbia (1961-1981) - Size changes of towns and urbanized settlements

Величина (број становника) 1961. године	Величина градова (број становника) 1981. године						Укупно центара 1961. године
	5.001-10.000	10.001-20.000	20.001-30.000	30.001-50.000	50.001-100.000	више од 100.000	
мање од 5.000	9	5					14
5.001 - 10.000	2	11	1				14
10.001 - 20.000		1	5	5			11
20.001 - 30.000				4	4		8
30.001 - 50.000					2		2
50.001 - 100.000					1	1	2
више од 100.000						1	1
Укупно центара 1981. год.	11	17	6	9	7	2	52

Веома битна карактеристика овог скупа градова и градских насеља је била његова изразито неуравнотежена, поларизована величинска структура. Почетком 1961. године у Београду је живело 48,1% од укупног становништва свих центара, 45,2% активних у секундарним, 60,4% у терцијарним и 62,7% у кварталним делатностима (→Таб. 1). У Београду је живело 8,1 пута више становништва него у Нишу, другом по величини граду Средишње Србије. Још изразитији несклад је био изражен у расподели терцијарних и кварталних делатности: 10,9 односно 13,9 пута је било више концентрисано становништва ових сектора у Београду него у Нишу.

Од посматрана 52 центра, само су 30 у то време имала обележја града. Београд је у то време имао око 657.000 становника, Ниш и Крагујевац 50.001-82.000 становника, 10 градова је имало 20.001-35.000 становника, а 17 су били мали градови (до 20.000 становника).

Највећи број градова је у то време имао изразито неаграрну (19) или неаграрну структуру делатности (10), а само је један, Велика Плана, био аграрног типа [Вељковић А. 1968, с. 72-73].

Таб. 3. - Средишња Србија (1961 и 1981. година) - Типови градова и градских насеља према структури делатности

Tab. 3 - Central Serbia (1961 and 1981) - Types of towns and urbanized settlements regarding activity structure

Тип центра ^a (1961.)	Број градова типа (1981. година)											Укупно центара (1961.)
	Ns	Nst	Nts	Nt	ns	nst	nts	nt	Ms	M	Mt	
Ns	1	6										7
Nst		16	2									18
Nts		1	3									4
Nt												-
ns	1	3										4
nst		3				1						4
nts		3	2		1							6
nt			1									1
Ms						1						1
M		1				2	1			1		5
Mt								1				1
A						1						1
Укупно центара 1981. г.	2	33	8	-	1	5	1	1	-	1	-	52

^aСкраћенице означавају типове центара (градова и градских насеља) према структури делатности: N - изразито неаграрни, n - неаграрни, M - мешовити, A - аграрни, s - развијен сектор секундарних делатности, t - развијен сектор терцијарно-квартарних делатности.

Остали центри (22), због своје величине и/или слабо развијеног сектора терцијарно-квартарних делатности нису имали сва обележја града нити су имали значајну улогу у мрежи насеља Средишње Србије.

Размештај градова на територији Средишње Србије није био равномеран. Највећи број од њих се налазио у долинама Велике, Јужне и Западне Мораве и у оближњим деловима долина њихових притока. На овом простору, који је сачињавао само 37% од укупне

површине ове макроцелине, налазила су се 22 од 30 градова или 90% од укупног урбаног становништва ове макроцелине. Поред тога, у тимочком басену су била 4 града, у северозападном делу 2, а у долини Колубаре и у Рашкој области само по 1 град [Veljković A. 1968, с. 58-60].

Карактеристике мреже градова у 1981. години

Оваква релативно ретка и не много развијена, али поларизована мрежа градова је била окосница развоја насеља на територији Средишње Србије у наредних 20 година. Дошло је до убрзаног развоја постојеће мреже градова и прерастања бројних малих градских насеља мешовитог или неаграрног типа у градове (→Ск. 1, Таб. 3).

До 1981. године на територији Средишње Србије остварен је прилично висок ниво развијености и значајности градова у мрежи насеља. У 52 града је крајем овог периода живело 2.482.000 становника или 43,6% од укупног становништва ове макроцелине (5.694.500). У овом релативно малом делу од укупног броја насеља на овој територији (4.242), у то време је био концентрисан и далеко највећи део њених непољопривредних делатности. Од укупног активног становништва појединих сектора непољопривредних делатности Средишње Србије, у скупу од 52 града се налазило 55,6% активних у секундарним, 68,0% у терцијарним и 78,6% у кварталарним делатностима (→Таб. 4).

Изузев доминације Београда, у осталом делу скупа градова је остварена прилично складна њихова расподела према величини (→Таб. 2). Далеко најбројнији су у то време били мали градови, до 20.000 становника (28), затим градови средње величине од 20.001 - 50.000 становника (15) и 50.001 - 100.000 становника (7 градова); у овом скупу градова су се по својој величини издвајали само Београд (1.088.000) и Ниш (око 161.400 становника).

Поларизованост мреже градова се у овом периоду унеколико смањила. У Београду, који је истовремено био и главни град Србије и II Југославије, живело је у то време 43,8% од укупног градског становништва Средишње Србије или 6,7 пута више него у Нишу, другом граду по величини. Поред тога, од укупног градског становништва активног у појединим секторима, у Београду је било концентрисано 55,0% из терцијарних и 56,5% из кварталарних делатности, односно 9-9,8 пута више него у Нишу.

Таб. 4. - Средишња Србија (1981. година) - Дистрибуција укупног и активног становништва појединих сектора делатности

Tab. 4 - Central Serbia (1981) - Distribution of total and active population of activity sectors

Групе градова	Укупно становника	Активних становника у делатностима				Укупног	Дистрибуција становништва (%)												
		примарне	секундарне	терцијарне	кварталарне		примарне	секундарне	терцијарне	кварталарне									
Средишња Србија																			
укупно	5.694.464	1.107.418	800.636	401.671	325.440	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
градови	2.481.588	28.351	445.478	272.945	255.821	43,6	2,6	68,0	78,6	43,6	2,6	68,0	78,6	43,6	2,6	68,0	78,6	43,6	2,6
остала насеља	3.212.876	1.079.067	355.158	128.726	69.619	56,4	97,4	32,0	21,4	56,4	97,4	32,0	21,4	56,4	97,4	32,0	21,4	56,4	97,4
градови укупно од тога у градовима (пој становника) већим од 500.000	2.481.588	28.351	445.478	272.945	255.821	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
200.001 - 500.000	1.087.915	5.453	148.603	150.182	144.480	43,8	19,2	55,0	56,5	43,8	19,2	55,0	56,5	43,8	19,2	55,0	56,5	43,8	19,2
100.001 - 200.000	161.376	525	29.397	15.334	16.042	6,5	1,8	6,6	6,3	6,5	1,8	6,6	6,3	6,5	1,8	6,6	6,3	6,5	1,8
50.001 - 100.000	407.302	4.563	89.707	38.868	32.170	16,4	16,1	20,1	12,6	16,4	16,1	20,1	12,6	16,4	16,1	20,1	12,6	16,4	16,1
30.001 - 50.000	363.557	5.407	81.220	30.741	27.324	14,7	19,1	18,2	10,7	14,7	19,1	18,2	10,7	14,7	19,1	18,2	10,7	14,7	19,1
20.001 - 30.000	136.586	2.857	29.107	11.274	10.311	5,5	10,1	6,5	4,0	5,5	10,1	6,5	4,0	5,5	10,1	6,5	4,0	5,5	10,1
10.001 - 20.000	237.104	6.241	50.117	18.781	17.380	9,6	22,0	11,3	6,8	9,6	22,0	11,3	6,8	9,6	22,0	11,3	6,8	9,6	22,0
5.001 - 10.000	87.748	3.305	17.327	7.765	8.114	3,5	11,7	3,9	3,1	3,5	11,7	3,9	3,1	3,5	11,7	3,9	3,1	3,5	11,7

Таб. 5. - Средишња Србија (1961, 1981. година) - Просечна величина и структура величина и структура насеља појединих величинских група

Таб. 5 - Central Serbia (1961-1981) - Average size and structure of towns and urbanized settlements of individual size groups

Величина центара	Број центара ^а	Просечна величина центара 1961.			Структура просечног центра 1961. Учешће активног становништва сектора у укупном активној становништру (у %)			Просечна величина центара 1981.			Структура просечног центра 1981. Учешће активног становништва сектора у укупном активној становништру (у %)		
		примарни	секундарни	терцијарни са кварталним	примарни	секундарни	терцијарни са кварталним	примарни	секундарни	терцијарни са кварталним	примарни	секундарни	терцијарни са кварталним
Центри - укупно	52	26.294	4,9	46,1	2,8	44,4	52,8	26.294	4,9	46,1	2,8	44,4	52,8
Величина центара (број становника)	1	657.362	0,9	55,7	1,2	33,1	65,7	1.087.915	1,2	55,7	1,2	33,1	65,7
већи од 500.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
200.001 - 500.000	1	81.250	1,9	41,8	0,9	47,9	51,2	161.376	0,9	41,8	0,9	47,9	51,2
100.001 - 200.000	7	31.587	4,5	36,2	2,7	54,3	43,0	58.186	4,5	36,2	2,7	54,3	43,0
50.001 - 100.000	9	20.683	8,6	36,5	3,8	56,1	40,1	40.395	8,6	36,5	3,8	56,1	40,1
30.001 - 50.000	6	12.862	11,4	29,6	5,3	54,4	40,3	22.765	11,4	29,6	5,3	54,4	40,3
20.001 - 30.000	17	6.166	17,9	34,8	6,7	54,2	39,1	13.948	17,9	34,8	6,7	54,2	39,1
10.001 - 20.000	11	3.582	23,1	38,8	9,0	47,5	43,5	7.977	23,1	38,8	9,0	47,5	43,5
мањи од 10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

^аПосматрани су исти скупови центара у оквиру сваке групе. Групе су издвојене према величинама (броју становника) центара у 1981. у години.

Ниво поларизованости у расподели секундарних делатности у скупу градова Средишње Србије, који је и на почетку овог 20-годишњег периода био релативно нижи него осталих сектора, још више је смањен (→Таб. 1 и 4). Другим речима, у мрежи градова ове макроцелине се испољила тежња за смањењем неравномерности у размештају делатности секундарног сектора.

Структура делатности, која представља основу за остваривање регионалних функција центара и за њихово деловање као географских полова развоја у мрежи насеља, достигла је у градовима Средишње Србије до 1981. године врло висок ниво развијености и диверсификованости. У целини узев, просечна структура делатности у свим величинским групама градова је била изразито неаграрна, са учешћем активног становништва примарног сектора мањим од 10%. Главна компонента у структури делатности градова величинских група од 10.001-100.000 становника био је секундарни сектор делатности [Јовановић Р. 1988]. Терцијарно-квартарни сектор је преовладавао у Нишу, а поготову у Београду, градовима већим од 100.000 становника (→Таб. 5).

Уствари, висок ниво развијености и диверсификованости структуре делатности је био достигнут у 51 од укупно 52 града Средишње Србије. Тако су крајем посматраног периода (→Таб. 3, Ск. 1):

- изразито неаграрну структуру делатности, са учешћем примарног сектора у структури активног становништва мањим од 10% имала 43 града,

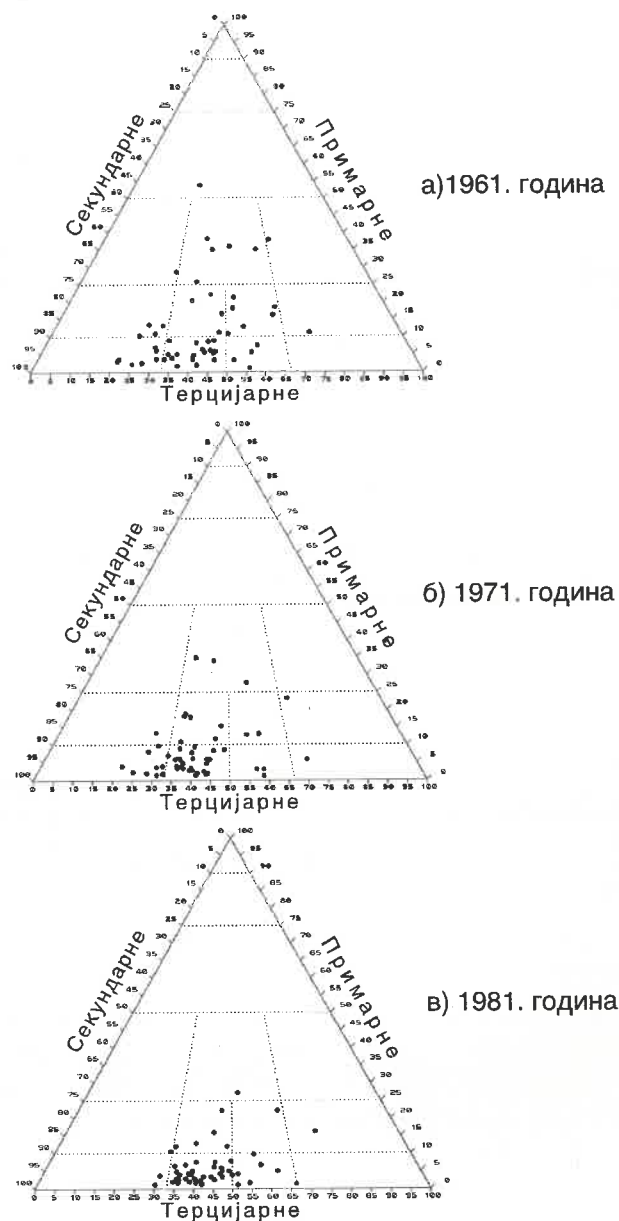
- неаграрну структуру са учешћем примарног сектора 10,1-25% имало је 8 градова, а

- само је један град (Свилајнац) био мешовитог типа, са учешћем примарног сектора у структури делатности од 27,3%.

У односу на стање из 1961. године, мрежа знатно бројнијег и развијенијег скупа градова је шире и равномерније покривала територију Средишње Србије. То се посебно односило на њен западни и јужни део; на знатним просторима источног дела ове макроцелине, мрежа градова и даље је била још увек прилично неразвијена и ретка.

Фазе у развоју центара

У ширењу мреже градова (већ постојећих и прерастања малих градских насеља неаграрног, мешовитог или аграрног типа у градове) и у формирању мреже центара развоја у периоду 1961-1981.

Ск. 1. - Средишња Србија (1961, 1971. и 1981. година)
- Типови градова и градских насеља према
структури делатности

Fig. 1 - Central Serbia (1961, 1971 and 1981) - Types of towns and urbanized settlements regarding the activity structure

година, испољено је неколико општих тенденција и правилности. Утврђене су две фазе у њеном развоју:

- прва фаза (1961-1971. година): стварање и развој јаких нуклеуса секундарних делатности у градовима и градским насељима и
- друга фаза (1971-1981. година): конвергирање развоја функцијске структуре градова ка одређеној - граничној структури делатности.

У вези са тим треба истаћи, да је развој града посматран кроз два процеса: промене у броју становника и у структури делатности (функцијској структури). Временско разграничење ових фаза је извршено на основу датума пописа становништва.

Фаза I - Стварање јаких нуклеуса секундарних делатности

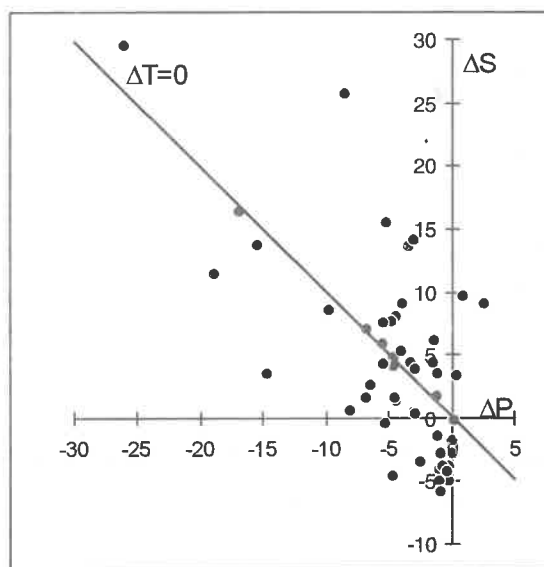
Најважније карактеристике ове фазе у развоју мреже центара, која се одвијала у периоду 1961-1971. година, биле су (→Ск. 2 и 3):

- значајне промене у структури делатности градова и других центара и
- снажан темпо пораста становништва у њима.

Главни фактор развоја у читавом скупу центара било је jaчање постојећих или стварање нових нуклеуса секундарних делатности, у првом реду индустрије. Изузев у Београду, у свим другим величинским категоријама центара развој секундарних делатности је био основни фактор повећања броја становника и трансформације структуре делатности развоја (→Таб. 6). Наиме, у укупном порасту активног становништва насеља из овог скупа, учешће активног становништва секундарних делатности је било веће од 51%, а у групи врло малих и малих центара било је чак 60-66%. Улога терцијарног и кварталног сектора у развоју градова била је у овом периоду осетно слабија, а њихов међусобни значај је био приближно једнак.

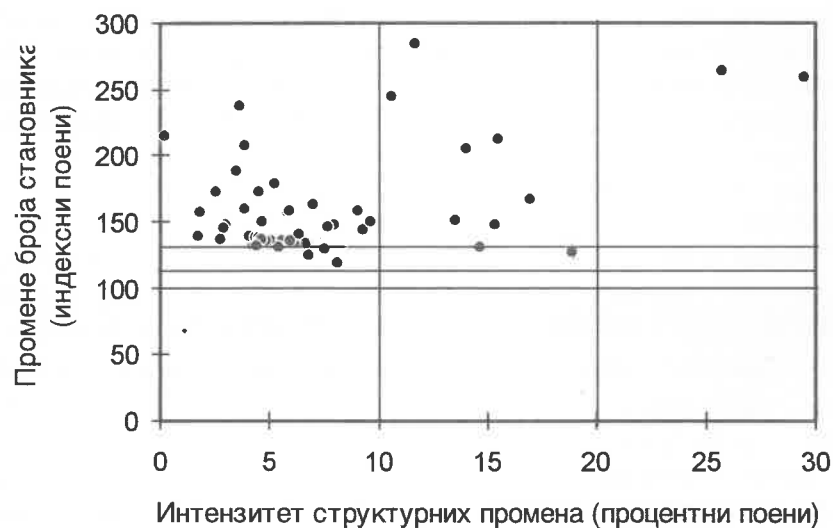
Другим речима, у овој фази су секундарне делатности биле главни, а терцијарне и кварталне су биле споредни фактор развоја највећег броја градова и градских насеља Средишње Србије. У овом периоду је у њима индустрија била главни фактор пораста и концентрације становништва и активности, а самим тим и измена њихове структуре делатности.

Једини изузетак у овој фази је био Београд. Овде су ова три сектора имала прилично уједначену улогу у развоју његове структуре делатности. Односно, непроизводне делатности (терцијарни и

Ск. 2. - Средишња Србија (1961-1971. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 2 - Central Serbia (1961-1971) - Changes of activity structure in towns and urbanized settlements

Ск. 3. - Средишња Србија (1961-1971. година) - Развој градова и градских насеља

Fig. 3 - Central Serbia (1961-1971) - Development of towns and urbanized settlements

Таб. 6. - Средишња Србија (1961-1971. година) - Развој градова и градских насеља
Tab. 6 - Central Serbia (1961-1971) - Development of towns and urbanized settlements

Групе градова и градских насеља ^a	Промена броја становника (1961 = 100)				Прираштај укупног становништва	Значај улоге појединих сектора у трансформацији структуре делатности							
	Укупно становништво	Активних у секторима делатности				примарни	секундарни	терцијарни	квартарни				
		108,9	142,7	147,7						136,5			
Средишња Србија	108,9	142,7	147,7	136,5	427.089	57,5	23,6	18,9	1,1	28,3	33,1	37,5	
центри укупно	126,7	140,6	143,7	141,2	597.044	50,2	23,4	25,9	1,9	51,9	17,4	28,8	
остала насеља	95,1	145,5	155,2	123,3	-169.955	-	68,3	8,0	0,1	55,2	19,5	25,2	
Величине центара (број становника)													
већи од 500.000	136,8	114,7	129,8	127,7	241.732	1,1	28,3	37,5	1,1	28,3	33,1	37,5	
100.001 - 200.000	157,1	171,9	156,7	198,4	46.404	1,9	51,9	28,8	1,9	51,9	17,4	28,8	
50.001 - 100.000	143,1	141,0	148,8	159,7	95.264	0,1	55,2	25,2	0,1	55,2	19,5	25,2	
30.001 - 50.000	148,7	165,4	169,4	152,2	90.714	0,4	61,7	17,1	0,4	61,7	20,8	17,1	
20.001 - 30.000	141,6	95,5	158,9	171,5	32.095	-	57,1	24,8	-	57,1	18,1	24,8	
10.001 - 20.000	161,6	197,6	182,2	161,6	64.539	-	65,3	17,1	-	65,3	17,6	17,1	
5.001 - 10.000	166,7	242,8	223,0	163,7	26.296	1,3	60,5	16,1	1,3	60,5	22,1	16,1	

^aЗбог упоредивости података у овој табели и у табели 7. у свакој од величинских група су посматрани исти скупови центара. Разврстани су у групе према броју становника, који су имали 1981. године.

квартарни сектор) биле су у овом периоду основни фактор развоја Београда, а интензитет пораста становништва у њему је био осетно нижи од просечног пораста у осталим групама градова.

Фаза II - Успоравање равнотежне структуре делатности у градовима

Битне карактеристике развоја посматраног скупа центара у другом периоду (1971-1981. година) биле су (→Ск. 4-7):

- успоравање темпа структурних промена у градовима са развијеном структуром делатности, а повећавање у центрима у којима је пољопривреда имала значајније учешће и

- успоравање темпа пораста становништва код врло великог броја градова свих величинских група.

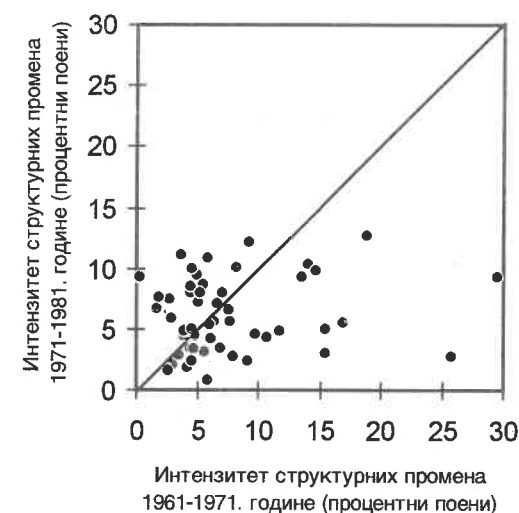
У овом периоду је осетно смањена улога секундарних делатности, посебно индустрије, у развоју градова. Ипак је она и даље остала доминантни фактор развоја малих градова, који су крајем другог периода имали између 10.001 и 20.000 становника, као и градова средње величине (30.001- 50.000 становника).

Истовремено је дошло је до знатног развоја терцијарних делатности. Оне су постале главни фактор у развоју структуре делатности и Београда и Ниша. Поред тога, знатно је порасло њихово учешће у структури, а самим тим и улога и значај у развоју већине других градова Средишње Србије (→Таб. 7).

Постојање друге фазе у развоју мреже центара Средишње Србије, односно - значајно успоравање темпа пораста становништва у далеко највећем броју градова на овој територији, може се у појединачним случајевима објаснити деловањем једног или више фактора:

- малом поларизационом снагом новоизграђене индустрије,
- поступним слабљењем поларизационих својстава раније оформљених нуклеуса индустрије,
- релативно бржим развојем сектора терцијарних и кварталних делатности, које по правилу имају слабију развојну снагу и
- проширивањем и јачањем подстицајног деловања градова и на развој околних сеоских насеља.

Посебно треба истаћи, да је у развоју градова у овом периоду испољена једна врло значајна правилност. Наиме, иако се развој њихове структуре делатности у читавом 20-годишњем периоду одвијао

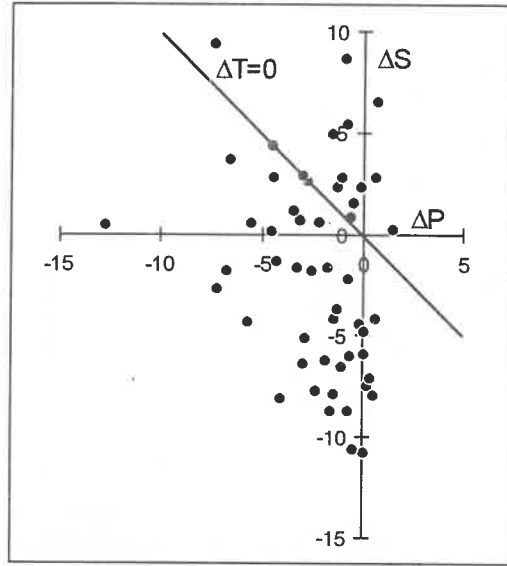
Ск. 4. - Средишња Србија - Односи између интензитета промена структуре делатности у градовима и градским насељима 1961-1971. и 1971-1981. године

Fig. 4 - Central Serbia - Activity structure intensity change in towns and urbanized settlements; relation between the periods 1961-1971 and 1971-1981

Ск. 5. - Средишња Србија - Односи између интензитета пораста броја становника у градовима и градским насељима у периодима 1961-1971. и 1971-1981. година

Fig. 5 - Central Serbia - Population growth intensity in towns and urbanized settlements; relation between the periods 1961-1971 and 1971-1981

Ск. 6. - Средишња Србија (1971-1981. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 6 - Central Serbia (1971-1981) - Activity structure changes in towns and urbanized settlements

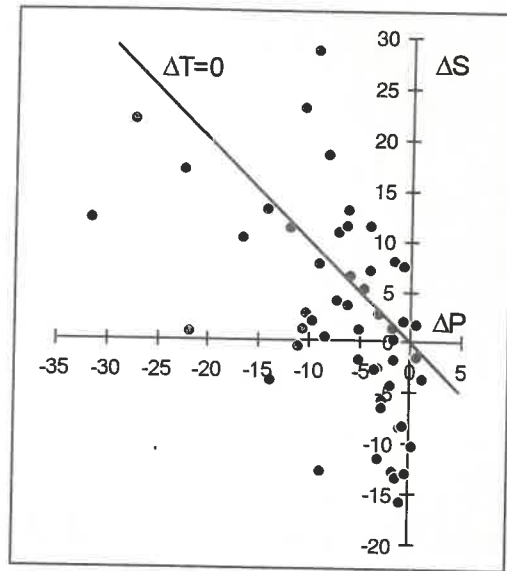
Ск. 7. - Средишња Србија (1971 - 1981. година) - Развој градова и градских насеља

Fig. 7 - Central Serbia (1971-1981) - Development of towns and urbanized settlements

Таб 7. - Средишња Србија (1971-1981. година) - Развој градова и градских насеља
Tab. 7 - Central Serbia (1971-1981) - Development of towns and urbanized settlements

Групе градова и градских насеља ^а	Промена броја становника (1971 = 100)				Прираштај укупног становништва	Значај улоге појединих сектора у трансформацији и структуре делатности			
	Укупно становништво	Активних у секторима делатности				примарни	секундарни	терцијарни	квартарни
Средишња Србија	108,5	76,4	128,2	169,1	141,7	40,4	37,6	22,0	
центри укупно	126,3	110,7	130,0	180,1	146,1	33,4	39,5	26,2	
остала насеља	97,8	75,8	126,0	149,7	127,7	55,9	32,6	11,5	
Величине центара (број становника),									
већи од 500.000	121,0	182,3	117,5	181,6	145,7	16,1	49,1	33,0	
100.001 - 200.000	126,4	59,5	116,1	167,3	144,9	26,8	40,5	32,7	
50.001 - 100.000	128,7	139,0	147,4	204,3	148,5	47,7	32,8	17,4	
30.001 - 50.000	131,3	93,4	135,4	157,3	142,9	52,3	27,5	20,2	
20.001 - 30.000	125,0	94,6	123,1	183,3	137,0	40,8	38,3	20,9	
10.001 - 20.000	140,0	99,1	148,6	188,5	151,4	52,7	28,3	19,0	
5.001 - 10.000	133,6	98,8	136,1	156,8	159,0	44,1	27,0	28,9	

^аУ оквиру сваке групе су посматрани исти скупови центара (градова и градских насеља). Групе су издвојене према броју становника центара (градова) у 1981. години.

Ск. 8. - Средишња Србија (1961-1981. година) - Промена структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 8 - Central Serbia. (1961-1981) - Activity structure change in towns and urbanized settlements

Ск. 9. - Средишња Србија (1961-1981. година) - Развој градова и градских насеља

Fig. 9 - Central Serbia (1961-1981) - Development of towns and urbanized settlements

на изглед врло разнолико, како у погледу смера тако и у погледу интензитета промена у њој (→Ск. 8 и 9), развој структуре делатности у градовима Средишње Србије је био конвергентан и тежио је граничној структури (→Ск. 1). Оваква структура града названа је равнотежном или усклађеном структуром. Треба истаћи, да ова правилност може наћи значајну примену у урбаном и просторном планирању.

На другој страни, оваква тенденција у развоју структуре делатности у новијем периоду није испољена у Београду и Нишу, градовима већим од 100.000 становника. Напротив, развој у њима се одвијао у супротном смеру, кроз удаљавање од равнотежне структуре делатности.

ДЕЛОВАЊЕ ГРАДОВА И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА РАЗВОЈ МРЕЖЕ НАСЕЉА

У систему двосмерних веза град се, због својих својстава географског пола развоја, испољава као покретачка снага и носилац веза и промена у мрежи насеља. Другим речима, град делује као фактор развоја околних насеља, њихове друштвено-економске, функцијске и изграђене структуре, као и коришћења простора у својој околини [Veljković A. 1986, с. 7-23].

Видови деловања градова на околна насеља

Деловање града као фактора развоја околног геопростора се испољава у више видова и то кроз [Cloke P. 1979, с. 34-36; Veljković A. 1986, с. 18-19]:

- привлачење радне снаге, становништва, сировина и финансијских средстава из околног простора,

- подстицање развоја осцилаторних миграција радне снаге и бројних других корисника разноврсних услуга из околног простора ка граду,

- пресељавање из града или стварање нових производних погона у околним насељима, односно - подстицање, стварање и јачање секундарних полова производње, услуга, рада, веза и развоја у мрежи околних насеља и

- знатно проширивање изграђених површина града и због урастања и интегрисања најближих приградских насеља у физиономску и функцијско-просторну структуру града.

Таб. 8. - Средишња Србија (1981. година) - Значај дневних миграција у градовима

Tab. 8 - Central Serbia (1981) - The importance of daily labor migrations in towns

Величина града (број становника)	Број градова са учешћем дневних миграната у укупном запосленом становништву града (%)							Укупно градова
	до 10	10,1 - 20	20,1 - 30	30,1 - 40	> 40			
Градова (укупно)	1	11	20	16	4			52
Градова величине: већих од 1.000.000		1	1					1
100.001-200.000		1	3	3				1
50.001-100.000		6	1	2				7
30.001-50.000		1	3	2				9
20.001-30.000		1	6	5				6
10.001-20.000	1	1	6	4				17
5.001-10.000		1	6	4				11
Градова величине	Број градова са бројем дневних миграната (у 000)							Укупно градова
	до 1	1-2	2-3	3-5	5-10	10-20	20-30	> 50
Укупно градова већих од 1.000.000	5	15	10	10	8	1	2	1
100.001-200.000								1
50.001-100.000				2	4		1	
30.001-50.000		1	1	5	1	1	1	
20.001-30.000		1	2	2	1	1		
10.001-20.000	2	6	6	1	2			
5.001-10.000	3	7	1					

Сви ови видови деловања градова су утврђени у досадашњем развоју мреже насеља на територији Средишње Србије. Облици, значај и просторни домет првог вида деловања и утицаја града јасно се могу уочити кроз редистрибуцију становништва, односно у облику подручја концентрације и депопулације становништва, насталих као последица поларизационог деловања градова на околни рурални геопростор Средишње Србије (→Карте 2, 3 и 4).

Простори са дугорочном тенденцијом гушћег насељавања су се, углавном, везивали за Подунавље, Посавину, Поморавље и делове Шумадије, при чему је тежиште било на београдском подручју [Veljković A. 1976, Карта 7; Велковић А. 1991, Ск. 12].

Градови Средишње Србије су у овом 20-годишњем периоду знатно ојачали своје подстицајно деловање на околна насеља. Они су постали и веома значајни центри рада за становништво из околних насеља. Учешће дневних миграната у укупном броју запослених у градовима ове макроцелине се кретало почетком 1981. године углавном у распону 10-40% (→Таб. 8). Са друге стране, у овом периоду се у ванградском делу број активних становника у свим непољопривредним секторима делатности знатно повећао (→Таб. 6 и 7).

У овом периоду је био испољен и трећи вид развојног деловања градова. Нови погони у околним или удаљенијим насељима (у сировинским подручјима и у општинама заосталим у развоју) најчешће су настајали подстицајним деловањем и акцијама, које су своје исходиште имале у градовима већим од 40.000 становника, а поготову у Београду, Нишу и Крагујевцу.

Око извесног броја градова био је испољен и четврти вид развојног деловања и утицаја. Најближа приградска насеља су битно изменила своју физиономску, популацијско и функцијско просторну структуру; проширивала су се и поступно срасла или урасла у континуално изграђено ткиво града. Овај вид деловања је био јасно и у знатној мери изражен код великих (Београд и Ниш) и низа средњих градова (Крагујевац, Крушевац, Краљево, Чачак, Смедерево и др.), као и код неколико мањих градова, у чијем периферном делу је израђена велика индустријска или привредна зона (Лозница, Трстеник и сл.).

Остварени ефекти развојног деловања центара у мрежи насеља

У периоду између 1961-1981. године су остварене значајне промене у мрежи насеља на територији Средишње Србије. И то у првом реду због развоја скупа градова и њиховог поларизационог и постицајног деловања у мрежи околних, претежно руралних насеља.

Крајњи резултат оваквог њиховог деловања у овом 20-годишњем периоду је био:

- створен је знатно већи број односно гушћа мрежа градова, са осетно развијенијим нуклеусима гранских полова развоја у њиховој функцијској структури и

- око знатног броја средњих, већих и великих градова развила су се многобројна насеља са битно измењеном функцијском и економско-демографском структуром становништва.

Таб. 9. - Средишња Србија - Промене у мрежи насеља у подручјима утицаја градова остварене до 1981. године^а

Tab. 9 - Central Serbia - Changes in the settlements network in the town influential areas realized until 1981

Величина града у 1981. години (број становника)	Број градова	Просечан број становника			
		у граду	у неруралним околним насељима	у граду и неруралним околним насељима	у неруралним насељима (у %)
више од 1.000.000	1	1.087.915	114.081	1.201.996	9,5
око 160.000	1	161.376	25.554	186.930	13,7
око 90.000	1	87.764	43.654	131.418	33,2
50.001 - 60.000	6	53.257	13.108	66.365	19,8
40.001 - 50.000	4	44.946	10.434	55.902	18,8
30.001 - 40.000	5	36.756	2.120	38.876	5,5
20.001 - 30.000	6	22.765	1.285	24.050	5,3
15.001 - 20.000	8	16.823	5.309	22.132	24,0
10.001 - 15.000	9	11.392	2.312	13.704	16,9
5.001 - 10.000	11	7.977	1.344	9.321	14,4
Укупно	52	2.481.588	400.028	2.881.616	13,9

^аУзета су у обзир само околна насеља неруралног карактера (мешовите или неаграрне структуре) у којима је пораст становништва у последњих 10 година (1971 - 1981.) био већи од 10%. Издвајање типова насеља је извршено по коригованом методу Н. Fehre-a [1961].

Укупни ефекти промена у мрежи насеља Средишње Србије, остварени због развојног деловања градова до 1981. године, су били веома значајни. У делу мреже насеља Средишње Србије, који се састојао од градова и околних неруралних насеља (мешовитог и неаграрног типа), са израженом тенденцијом осетнијег пораста становништва у последњих 10 година (1971-1981. година), живело је почетком 1981. године 2.881.600 становника или 50,6% од укупног станов-

ништва ове макроцелине. Од тога, у самим градовима је живело 86,1%, а у околним насељима неруралног карактера 13,9% (→Таб. 9).

Процес трансформације околних насеља је најлаже био одмакао и најшире је био распрострањен око Београда, затим Ниша и Крагујевца, као и око неколико градова средње величине у долини Западне Мораве (око Крушевца, Краљева и Чачка). Око ових градова су у то време (1981. година) биле оформљене више или мање широке зоне састављене од насеља неаграрног и мешовитог типа. Развио се нови облик система насеља - *градска реџија* [Vresk M. 1986, с. 149]. Овакав систем сачињавају град и околна неаграрна и мешовита насеља, која су са њим повезана бројним разноврсним и снажним везама.

Формирање зона неаграрних и мешовитих насеља се све јасније и шире испољавало и у околини још извесног броја градова. Неки од њих су у то време били и мањи од 20.000 становника.

Као последица таквих процеса, у геопростору Средишње Србије су се испојили системи оформљених урбаних региона или оних које ће се оформити у блиској будућности. Наиме, у просторној структури ове макроцелине све су се јасније и шире могле уочити осовине развоја. Оне су постајале нови и све значајнији елемент у просторно-функцијској организацији њене мреже насеља.

Основни центар развоја у мрежи насеља Средишње Србије је био Београд. Око њега се развила широка зона насеља неруралног типа. Нека од њих су већ била урасла у континуелно изграђено ткиво, а друга - иако су још увек била просторно издвојена - у време пописа становништва су већ била укључена у подручје града. У осталим неруралним насељима око Београда је 1981. године живело око 114.000 становника или 9,5% укупног становништва урбаног региона Београд (1.202.000 становника). Ова насеља су већ у то време имала врло сложену и разноврсну функцијску структуру и улогу у оквиру овог региона. У неким од њих је био развијен нуклеус привредних делатности (индустрија, складиштење, снабдевање осталих насеља, саобраћај итд.) или значајан научно-истраживачки центар. Самим тим су оваква насеља добила и улогу центра рада у околном простору. Поред тога, у приградском подручју се развио и знатан број стамбених насеља, за запослене који су радили у другим насељима или у Београду, језгру овог урбаног региона.

У организацији мреже насеља Средишње Србије велики значај су добила два низа урбаних региона. Први, у долини Јужне Мораве, чији је главни центар био Ниш, са бројним неруралним околним насељима, и други - у долини Западне Мораве, чију су окос-

ницу сачињавали системи насеља, везаних за градове средње величине (Крушевац, Краљево и Чачак).

У долинама Велике Мораве и Тимока, просторима у којима се налазе бројни и веома значајни геопотенцијали за стварање већих градова, ниво развијености мреже центара развоја у 1981. години је у великој мери заостајао за достигнутим нивоима и оствареним променама у појасима око Јужне и Западне Мораве.

Укратко речено, развој и ширење мреже градова у периоду 1961-1981. година био је веома значајан фактор у трансформацији насеља у Средишњој Србији. Деловање градова у оквиру руралног простора у овом 20-годишњем периоду је било веома значајно, а испољени просторни ефекти њиховог развојног деловања у мрежи насеља ове макроцелине су били веома велики.

Прво, на територији Средишње Србије је остварен веома велики обим промена у размештају становништва (→Карте 2 и 3). Главна подручја пораста броја становника су биле територије општина у којима су се развили градови, центри са снажним поларизационим и подстицајним деловањем, чији је утицај понегде излазио и изван оквира њихових општина (→Карта 4).

Друго, ефекти њиховог подстицајног деловања су се у овом периоду испољили на знатним деловима територије Средишње Србије. Док је 1961. године у највећој мери преовлађивао рурални простор (→Карта 5), на крају посматраног периода, 1981. године, знатне делове територије Средишње Србије су покривале општине са развијенијом просторно-функцијском структуром (→Карта 6). У то време је, поред високо урбанизоване заједнице градских општина Београда, 39 других општина било неаграрног или мешовитог типа.

МРЕЖА ГРАДОВА ВОЈВОДИНЕ³

Војводина се по својим основним географским карактеристикама и хомогености геоструктуре битно разликује од остале две макроцелине Србије, односно њеног средишњег дела и Космета. Сачињавају је три регионалне целине Срем, Бачка и Банат укупне површине 21.506 km², што износи 24,3% од површине Србије. Године 1981. у Војводини је живело 2.034.772 становника, што претставља 21,8% становништва Србије. Просечна густина насељености, исте године, била је 95 становника на km² [PЗС, 1987]. Активних становника било је 862.337, или 21,4% укупног активног становништва Србије. Остварен је народни доходак по становнику 139,1 индексних поена у односу на просечни или око 30% од укупног народног дохотка Србије [PЗС, 1987].

На подручју Војводине 1981. године у 28 градова живело је 847.090 становника, што је 46,6% од њене укупне популације. Учешће активног становништва у овим градовима у укупном активном становништву Војводине износило је у то време 47,9%. Овај скуп, издвојен на основу поменутих критеријума, сачињавали су: Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор, Кикинда, Сремска Митровица, Вршац, Рума, Бечеј, Врбас, Бачка Паланка, Сента, Инђија, Кула, Апатин, Бачка Топола, Стара Пазова, Нови Бечеј, Темерин, Ковин, Шид, Ада, Бела Црква, Кањижа, Озаци, Нови Кнежевац и Сремски Карловци.

Просечно растојање између градова на територији Војводине износи 26,3 km. Индекс најближег суседства износи 1,157, што указује на неправилан и дисперзан размештај градских центара уз знатно груписање. Мрежа градова на овој територији је нешто гушћа (13 градова на 10.000 km²) него у Средишњој Србији (9 градова на 10.000 km²). Највећу густину мреже градова има Срем, затим Бачка док је у Банату најмања. Једном граду просечно припада 693,7 km², док се

³ Аутор мр Радмило Б. Јовановић

односи појединих гравитационих сфера знатно разликују од овога пресека и зависе од снаге, значаја и регионалног положаја градова.

ГЕОПОТЕНЦИЈАЛИ И РАЗМЕШТАЈ ГРАДОВА

Геопотенцијали за размештај и развој насеља на територији Војводине су врло повољни и у великим њеним деловима су сличне структуре (→Карта 1).

Скуп најзначајнијих заједничких услова за развој привредних активности и за изградњу и развој насеља у највећем делу Војводине сачињавају: пространи низијски, равничарски терени, високог степена потенцијалне плодности, стабилни за изградњу, уз врло повољне услове за снабдевање волом (подземном или површинском из речних токова или канала).

На појединим њеним деловима се јављају извесна одступања од оваквих правилности:

- повремено плављени терени око речних токова (уз Дунав и Тису и око неких од њихових притока) или од подизања подземних вода (северни делови Баната), као и некултивисани делови Делиблатске пешчаре,

- локалитети и појаси богати нафтом и гасом и

- ретки, појединачни, брдско планински делови (Фрушка гора и Вршачке планине).

У погледу услова за већу концентрацију разноврсних активности и становништва, односно за коришћење ширег скупа геопотенцијала, на територији Војводине се издвајају појаси и локалитети са посебним предностима за гушће насељавање и за формирање већих урбаних центара. То су делови појаса око Дунава и Тисе, затим уз копнене магистралне путеве међународног значаја и железничке саобраћајнице, уз друге магистралне путеве националног значаја, на изразитим морфолошким границама (дуж лесног одсека и канала средишње Бачке итд.). Између ових појаса се налазе простори са повољним условима за развој руралних насеља, а самим тим и за развој локалних центара ових подручја. На пресецима ових појаса, на локалитетима повољним за прелаз преко већих река, на местима уз главне граничне прелазе, посебно због извесних предности саобраћајно-географског положаја, издвајају се локалитети атрактивни за развој већих и великих урбаних центара.

По степену атрактивности за развој великог урбаног центра истиче се локалитет који се налази на пресеку подунавског појаса сложене структуре потенцијала, са једне стране, и копнене магистралне саобраћајнице међународног значаја (кроз Бачку и Срем правца север-југ), са друге. Поготову што је полунавски појас истовремено и контактни, гранични простор између територија Бачке и Срема.

На другом месту по значају и атрактивности су два локалитета у јужном делу Баната. То су места на којима се сустичу магистралне саобраћајнице међународног значаја, формиране око пловних и копнених путева, који просецају територију Војводине, и повезују је са најразвијенијим и најгушће насељеним подручјима у Средишњој Србији.

Нешто ужу структуру атрактивности и нижи степен значаја имају локалитети на пресеку магистралних саобраћајница Војводине са путним правцима ужег просторног значаја, као и локалитети у пограничној зони у близини најважнијих граничних прелаза.

Географски положај градова

Најзначајнији градови Војводине развили су се на веома повољним локалитетима и то на стециштима магистралних копнених и пловних саобраћајница, поготову на оним местима која се налазе уз веће речне токове и, преко прелаза, омогућавају повезивање више просторних целина (Нови Сад, Панчево, Ковин, Бачка Паланка, низ градова око Тисе и Саве). Већина је својим потребама оријентисана на речне токове и изграђена на прегибу лесних заравни или на најнижим речним терасама, заштићена од потенцијалних поплава и од забарених делова инундационе равни [Букуров Б. 1952; Букуров Б. 1954; Букуров Б. 1971].

Другој групи припадају градови везани за магистралне саобраћајнице и њихова раскршћа са комуникацијама ужег просторног значаја, као и градски центри дуж канала Дунав-Тиса-Дунав. У ову групу спадају градови у средишњој Бачкој и Банату, на потезу Сомбор-Бечеј-Зрењанин, као и градови у Срему, на потезу Шид-Стара-Пазова [Букуров Б. 1952].

Трећу, и по многим специфичну категорију, чини Суботица, настала на некада мочварном контактном простору са суботичком пешчаром, уз кључни утицај геостратешког фактора [Букуров Б.

1952, с. 57-59], као и градови у пограничној зони (Кикинда и Вршац у подножју једине планине у нашем делу Баната).

Размештај и развој градова у Војводини данас је повезан и са значајним деловањем историјског фактора [Букуров Б. 1954, с. 5-15; Букуров Б. 1971, с. 318-344; Којић Б. 1961, с. 63-80], где главне факторе од утицаја на данашњу мрежу градова чине:

- поједини елементи мреже градова и друмова из периода до краја XV века,

- турска окупација уз драстично опадање и нестанак неких градова у XVI веку,

- колонизације крајем XVII и током XVIII века,

- привредни, друштвени препород и административно државна организација у другој половини XVIII и током XIX века,

- изградња основне железничке мреже Аустро-Угарске,

- измене граница након југословенског уједињења и

- низ колонизација током прве половине и средином XX века.

Историјски фактори изложени су по хронолошком реду. Када је реч о степену утицаја и значају појединих историјских процеса на изглед данашње мреже насеља у Војводини, свакако су најзначајнији они од друге половине XVIII века па до данас. Интензитет промена растао је од тог времена, у међуратном периоду уласком у састав Југославије, а нарочито после другог светског рата са изузетно снажном редистрибуцијом становништва и интензивним економским развојем.

Синтеза наведених са факторима геопотенцијала условила је постојећу просторну па и хијерархијску структуру урбаних центара у Војводини.

Повољност положаја појединих градова у оквиру мреже Војводине оцењена је методом потенцијалног транспортног рада (→Таб. 10). Најповољнији положај има Нови Сад, са околним градовима (Темерин и Сремски Карловци), а затим и градови који су у непосредном контакту са јужнобачком регијом. У категорију насеља са највећим потенцијалним транспортним радом, односно најмање повољним положајем у склопу мреже градова ове макроцелине, спадају они у југоисточном и јужном Банату, у пограничном (Бела Црква и Вршац) или у његовом ивичном делу (Ковин и Панчево). Овакав њихов територијални положај у мрежи градова Војводине

Таб. 10. - Војводина - Повољност саобраћајно-географског положаја градова у оквиру макроцелине

Tab. 10 - Vojvodina - Quality of the traffic-geographical position of towns within macrounit

Центри	Потенцијални транспортни рад ^а	
	Сума	Релативни значај
Нови Сад	62403983	1,0000
Сремски Карловци	64903160	1,0400
Темерин	65712786	1,0530
Бечеј	67425826	1,0805
Врбас	72349151	1,1594
Нови Бечеј	72377383	1,1598
Бачка Топола	76572701	1,2270
Кула	77089986	1,2353
Зрењанин	77130658	1,2360
Инђија	77884446	1,2481
Рума	79793805	1,2787
Ада	82139858	1,3163
Бачка Паланка	82183848	1,3170
Стара Пазова	83802183	1,3429
Оџаци	84831245	1,3594
Сента	87692050	1,4052
Сремска Митровица	92498802	1,4823
Шид	96129438	1,5404
Суботица	97180970	1,5573
Кикинда	98789025	1,5831
Сомбор	101456873	1,6258
Нови Кнежевац	103557462	1,6595
Кањижа	104164794	1,6692
Панчево	109104689	1,7484
Апатин	110674173	1,7735
Ковин	135611667	2,1731
Вршац	139641025	2,2377
Бела Црква	170818053	2,7373

^аОбрађено методом А. Вељковића

указује, да ова насеља своју шансу за развој треба да траже у везној - посредничкој улози са суседним геопросторним целинама.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ГРАДОВА У ВОЈВОДИНИ

Године 1981. највећи број градова се налазио у групама до 20.000 становника. Најмање по броју насеља биле су групе највећих градова Војводине, што је и нормално за величинску структуру

скупа градова на некој већој територији. По величини релативног учешћа у градском становништву истичу се центри у групи од 100.001-200.000 становника (→Таб. 11).

Таб. 11. - Војводина (1981. година) - Величинска структура градова

Tab. 11 - Vojvodina - (1981) - Town groups size structure

Величина града (број становника)	Број градова	Број становника у оквиру групе	Учешће групе у укупном становништву градова (%)	Просечни број становника
5.001 - 10.000	3	25.646	2,71	8.549
10.001 - 20.000	11	164.923	17,41	14.993
20.001 - 30.000	6	150.478	15,89	25.080
30.001 - 50.000	4	165.301	17,45	41.325
50.001 - 100.000	2	152.336	16,09	76.168
100.001 - 200.000	2	288.406	30,45	144.203
Укупно центри	28	947.090	100,00	33.825

Укупна расподела градова по величинским групама има релативно уравнотежен однос, осим код категорије највећих насеља где би сходно значају Новог Сада у систему насеља требало очекивати значајнију разлику. Ван ове правилности су најмањи урбани центри са 5.001-10.000 становника, што је повезано са ниским популационим растом, постојањем општинских и других центара, ове величине, који према примењеним критеријумима нису укључени у проучавани скуп градова, као и укрупњеношћу насеља (просечна величина насеља војвођанске макроцелине била је 4.385 становника). Ово се пре свега односи на Алибунар, Бач, Бачки Петровац, Беочин, Житиште, Пландиште и слична насеља са улогом општинских и локалних центара [Ђере К. 1979, с. 624 - 626], чија функцијска структура и концентрација терцијарно-квартарних делатности није достигла критеријумима постављени ниво.

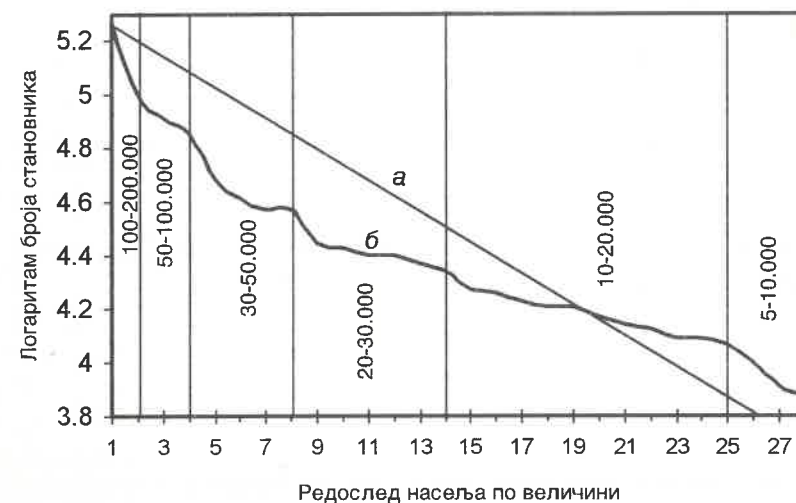
Одступања од правилности⁴ везе између величине (броја становника) града и његовог редног места у уређеном скупу градова

⁴ Ред величине центра по Rank-Size-Rule (RSR) рачунат је по формули:

$$S_n = \frac{S_1}{r_n^q}$$

где је: S_n - број становника града по RSR,
 S_1 - број становника највећег града
 r_n - редни број града у низу по величини и
 q - константа [Vresk M. 1986, с. 206]

Војводине јављају се у свим групама насеља. По J. Q. Stewart-у овакав однос је карактеристичан за све претежно аграрне просторе [Vresk M. 1986, с. 208], где Војводина несумњиво спада. Такође се може закључити да је скуп градова 1981. године био у прелазној фази урбанизације [Berry B. J. L. 1961, с. 577-588; Zipf G. K. 1941], коју карактерише повећано учешће мањих новонасталих градова и смањено учешће градова средње величине (20.001-50.000 становника) у односу на очекиване величине.

Ск. 10. - Војводина (1981. година) - Односи величина градова приказани Rank-Size-Rule методом (RSR)

а - ред величине по моделу Zipf-а; б - стварни ред величине

Fig. 10 - Vojvodina (1981) - Town size relations shown by the Rank-Size-Rule method

У градовима Војводине, у којима је 1981. године живело 46,6% од укупног становништва, било је 61,3% од активних у секундарним делатностима целе области. Терцијарни сектор чинио је 75,6% од укупно активних у овим делатностима Војводине, док је учешће кварталног сектора износило 60,9%. Најизразитија концентрација је, према томе, остварена код терцијарних делатности, а нешто је мања код секундарних и кварталних. Из овога следује да је у осталим насељима Војводине у то време живео знатан део активног становништва секундарних и кварталних делатности ове макроцелине.

Међутим, посебна карактеристика мреже градова у овој макроцелини Србије била је та, да је у њима, 1981. године, живео и значајан део (15,2%) од укупног активног пољопривредног становништва Војводине.

Специфичност структуре делатности највећег броја градова средње величине (у просеку 13-15%), а поготову оних до 20.000 становника (у просеку 17-20%), јесте да је у њима, 1981. године, још увек било знатно учешће примарних делатности. У градовима са више од 50.000 становника је процес деаграризације функцијске структуре био далеко одмакао и учешће примарног сектора делатности у укупном активном становништву тих градова било је сведено на мање од 6,2% (→Таб. 12).

Таб. 12. - Војводина (1981. година) - Просечна структура делатности појединих величинских група градова

Tab. 12 - Vojvodina (1981) - Average activity structure of towns specific size groups

Величина центара (број становника)	Релативно учешће сектора (%) ^а				Однос s / tq
	p	s	t	q	
5.001 - 10.000	17,13	45,53	19,82	17,52	1,220
10.001 - 20.000	20,00	46,91	17,99	15,10	1,418
20.001 - 30.000	14,89	49,03	21,33	14,75	1,359
30.001 - 50.000	12,90	45,05	22,59	19,46	1,701
50.001 - 100.000	6,18	53,32	23,03	17,48	1,316
100.001 - 200.000	4,51	40,79	28,65	26,05	0,746

^аСкраћенице означавају секторе делатности: p - примарни, s - секундарни, t - терцијарни и q - квартални.

Изузев великих градова, у свим осталим групама градова секундарне делатности су имале велики релативни значај (45-54% од укупног активног становништва). Највеће учешће овог сектора било је у групи градова 50.001-100.000 становника, док је терцијарно-квартарни сектор преовлађивао у групи урбаних центара са више од 100.000 становника.

Према структури делатности мрежу градова Војводине су 1981. године сачињавали:

- изразито неаграрна насеља (8): Апатин, Озаци, Панчево, Сремска Митровица, Суботица, Врбас, Зрењанин и Нови Сад;

- неаграрна насеља (15): Бачка Паланка, Бела Црква, Иџија, Кањижа, Кикинда, Ковин, Кула, Рума, Сента, Стара Пазова, Шид, Темерин, Сремски Карловци, Вршац и Сомбор; и

- мешовита насеља (5): Ада, Бачка Топола, Бечеј, Нови Бечеј и Нови Кнежевац.

Оваква дистрибуција типова, са тежиштем на градовима са нешто већим учешћем примарног сектора (изнад 10% у укупном активном становништву), произилази из претежно аграрног карактера ове макроцелине и незавршеног процеса деаграризације у овим насељима.

РАЗВОЈ МРЕЖЕ ГРАДОВА У ПЕРИОДУ 1961- 1981. ГОДИНА

Опште карактеристике развоја градова

Број градова у Војводини се, у периоду 1961-1981. година, повећао са 24 [Вељковић А. 1968, с. 56] на 28. Значај скупа центара у мрежи насеља је знатно порастао у овом периоду. У укупном становништву Војводине они су на почетку овог периода учествовали са 38%, а на крају са 46,6%.

И поред израженог значаја скупа од 28 центара у мрежи насеља Војводине почетком 1961. године, ниво њихове развијености није био висок. У формираној матрици прилично равномерно размештених сеоских насеља и у уравнотеженој величинској структури скупа центара, у то време су се истицали само Нови Сад, град са око 115.000 становника, два града величине 55.001-76.000 становника (Суботица и Зрењанин) и 7 градова средње величине (20.001-50.000 становника). Осталих 18 центара спадали су у то време у групу насеља мањих од 20.000 становника.

У овом двадесетогодишњем периоду се број становника центара повећао (→Таб. 13) за нешто више од 1/3 (индекс 134,2), док је у осталим насељима Војводине број становника опао (индекс 94,6).

Највећи пораст становништва остварен је у неким већим градовима (Нови Сад, Панчево и Зрењанин) и у већини градова у Срему. Релативно низак укупан пораст становништва градова последица је ниског природног прираштаја (4,52 ‰) у овом делу Србије [РЗС, 1984, с. 44] и њихове специфичне структуре делатности, у којој је пољопривреда имала великог удела. У три града (Сента, Нови Бечеј и Нови Кнежевац) у овом периоду је дошло и до смањења броја становника.

Процес диверсификације у величинској структури мреже градова је у овом периоду био слабог интензитета. Повећано је учешће највећих градова (Нови Сад, Суботица, Зрењанин и Панчево), а незнатно је опало учешће свих осталих група центара. Најспо-

Таб. 13. - Војводина (1961-1981. година) - Промене броја становника у градовима и градским насељима^а

Tab. 13 - Vojvodina (1961-1981) - Change of the number of inhabitants in towns and urbanized settlements groups

Центри	Година			Индекс		
	1961.	1971.	1981.	71 / 61.	81 / 71.	81 / 61.
Нови Сад	114.823	156.903	187.890	137,01	119,75	164,06
Суботица	75.036	88.813	100.516	118,36	113,18	133,96
Зрењанин	55.578	71.474	81.327	128,60	113,79	146,33
Панчево	46.679	61.588	71.009	131,94	115,30	152,12
Сомбор	37.760	44.100	48.454	116,79	109,87	128,32
Кикинда	34.059	37.576	41.706	110,33	110,99	122,45
Сремска Митровица	20.790	31.986	37.628	153,85	117,64	180,99
Вршац	31.620	34.256	37.513	108,34	109,51	118,64
Зумар	19.446	23.933	27.699	123,07	115,74	142,44
Бечеј	24.963	26.722	27.102	107,05	101,42	108,57
Врбас	19.316	22.496	25.143	116,46	111,77	130,17
Бачка Паланка	16.475	21.104	25.001	128,10	118,47	151,75
Сента	25.062	24.723	23.690	98,65	95,82	94,53
Итлина	13.525	17.892	21.843	132,29	122,08	161,50
Кула	13.609	17.245	18.847	126,72	109,29	138,49
Апатин	17.191	17.565	18.320	102,18	104,30	106,57
Бачка топола	15.184	16.056	17.027	105,74	106,05	112,14
Српска Паланка	12.089	13.776	16.217	113,95	117,72	134,15
Нови Бечеј	16.378	16.075	16.091	98,15	100,10	98,25
Темерин	12.705	13.584	14.785	106,92	108,84	116,37
Ковин	11.986	12.408	13.779	103,52	111,05	114,96
Шид	9.058	11.823	13.450	130,53	113,76	148,49
Ада	11.472	12.347	12.331	107,63	99,87	107,49
Бела Црква	10.722	11.084	12.317	103,38	111,12	114,88
Кањижа	10.722	11.240	11.759	104,83	104,62	109,67
Опаци	7.841	9.052	9.933	115,44	109,73	126,68
Нови Кнежевац	8.235	8.134	8.166	98,77	100,39	99,16
Сремски Карловци	6.390	7.040	7.547	110,17	107,20	118,11
УКУПНО	705.714	840.995	947.090			
ПРОСЕК	25.204	30.036	33.825	115,67	109,98	127,90

^ана основу података Савезног завода за статистику

рији пораст становништва и најзначајнији пад учешћа у скупу центара догодио се у групи, која је 1981. године имала 10.001 - 20.000 становника (→Таб. 14).

Таб. 14. - Војводина (1961-1981. година) - Промене броја становника у групама градова и градских насеља

Tab. 14 - Vojvodina (1961-1981) - Changes in the population size in town groups and urbanized settlements

Величина центара ^а (број становника)	Релативно учешће у скупу центара (у %)			Промена учешћа 1961 - 81. ^б	Индекс 1981 / 61.
	1961.	1971.	1981.		
5.001 - 10.000	3,22	2,88	2,71	-0,51	114,2
10.001 - 20.000	20,21	18,22	17,41	-2,79	116,9
20.001 - 30.000	17,01	16,27	15,89	-1,12	126,7
30.001 - 50.000	17,79	17,59	17,45	-0,33	133,1
50.001 - 100.000	14,64	15,82	16,09	1,44	149,0
100.001 - 200.000	27,14	29,22	30,44	3,31	152,2
Укупно	100,00	100,00	100,00	0,00	134,2

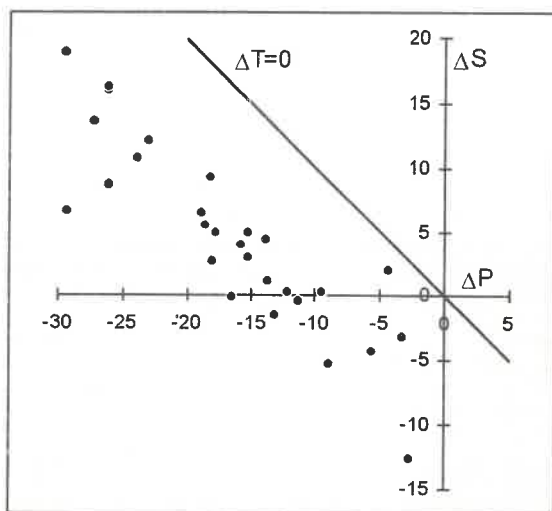
^аГруписање је извршено на основу величина центара у 1981. години^бУ процентним поенима

У периоду 1961-81. година десиле су се интензивне промене у структури делатности градова Војводине (→Ск. 11).

Најизразитије промене у релативној заступљености у укупном активном становништву свих градова су остварене у примарном сектору (смањење учешћа за 13,6 процентних поена). Највећи пораст учешћа био је код терцијарних делатности (7,0 процентних поена), а нешто мањи у кварталном (5,7) и незнатан у секундарном сектору (0,9).

На интензитет структурних промена у скупу градова још боље указују просечне промене у секторима, за исти период, које износе: -16,6 процентних поена у примарном, 4,4 у секундарном, 6,9 у терцијарном и 5,2 у кварталном сектору (→Таб. 15).

Промене у односима у структури делатности у овом периоду последице су великог пораста броја активних у терцијарним (индекс 213,0) и кварталним делатностима (209,8), односно у овим секторима је у овом периоду удвостручен број активних становника. Поред тога знатан пораст броја активних становника је остварен и у сектору секундарних делатности (152,4). У исто време, број активних у пољопривреди урбаних центара Војводине знатно је смањен (индекс 65,8).

Ск. 11. - Војводина (1961-1981. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 11 - Vojvodina (1961-1981) - Activity structure changes in towns and urbanized settlements

За ових 20 година су остварене знатне и значајне промене у структури делатности свих градова Војводине. Просечни интензитет структурних промена био је прилично висок, 16,6 процентних поена. Најзначајније промене су остварене у групама малих, врло малих, па и средњих градова (до 30.000 становника у 1981. години).

Таб. 15. - Војводина (1961-1981. година) - Промене структуре делатности градова и градских насеља (у процентним поенима)

Tab. 15 - Vojvodina (1961-1981) - Changes of the activity structure of towns and urbanized settlements

Величина центара ^а (број становника)	Сектори делатности				Интензитет структурних промена d
	p	s	t	q	
5.001 - 10.000	-22,45	7,94	8,83	5,67	22,45
10.001 - 20.000	-19,96	6,48	7,32	6,16	19,96
20.001 - 30.000	-18,67	6,15	7,67	4,85	18,67
30.001 - 50.000	-15,65	4,29	6,80	4,56	15,65
50.000 - 100.000	-3,82	-0,33	3,06	1,09	4,15
100.001 - 200.000	-5,69	-8,21	6,84	7,16	13,90

^аГруписање центара је извршено према њиховој величини 1981. године

Таб. 16. - Војводина (1961-1981. година) - Смер и интензитет структурних промена у градовима и градским насељима

Tab. 16 - Vojvodina (1961-1981) - Direction and intensity of structural changes of activities in towns and urbanized settlements

Промена релативног значаја	Сектор делатности			
	p	s	t	q
Велико смањење -20 до -30 pp ^а	Темерин Ковин Сремски Карловци Нови Бечеј Нови Кнежевац Стара Пазова Сента Киkinда			
Смањење -10 до -20 pp	Бечеј Ада Бачка Паланка Шид Кањижа Кула Рума Бела Црква Вршац Бачка Топола Сомбор Индја Врбас Озаци	Нови Сад		
Пораст 10 до 20 pp		Темерин Нови Бечеј Стара Пазова Сремски Карловци Киkinда Сента	Ковин Кула	Ковин
Просек за све центре	-16,55pp	4,43 pp	6,94 pp	5,18 pp

^аpp - процентни поени

У већим градовима су промене у структури делатности биле далеко мање (→Таб. 15). Смер структурних промена је у највећем броју ових урбаних центара имао неколико сличних обележја (→Ск. 11, Таб. 16):

- значајно смањење учешћа примарног сектора у свим градовима; нарочито велики пад учешћа био је у 6 малих урбаних центара,

а мале промене су биле у Новом Саду, Зрењанину, Панчеву и Сремској Митровици,

- у свим градовима је осетно ојачала компонента терцијарно-квартарног сектора; пораст је најјаче био изражен у групама средњих, малих и врло малих градова,

- производна копонента (секундарни сектор) је ојачала у знатном броју градова, поготову у онима мањим од 30.000 становника; на супрот у 4 града је њено учешће у мањој мери (Панчево, Сремска Митровица и Апатин) или јако (Нови Сад) смањено због великог јачања терцијарно-квартарне компоненте у њиховој структури делатности.

Различит смер и степен трансформације структуре делатности су последица прилично ниског степена развијености или рашчлањености структуре делатности појединих центара Војводине, на почетку посматраног периода. Велики број мешовитих насеља и један број сеоских од 1961. године се трансформисао у градове са високим нивоом развијености структуре делатности, карактеристичним за неаграрни и изразито неаграрни тип насеља. Наизглед хаотичне промене имале су, уствари, конвергентне тенденције и кохерентан карактер. Ове трансформације су имале тенденцију смањења учешћа примарног сектора и уједначавања односа између секундарних и терцијарно-квартарних делатности у урбаним центрима.

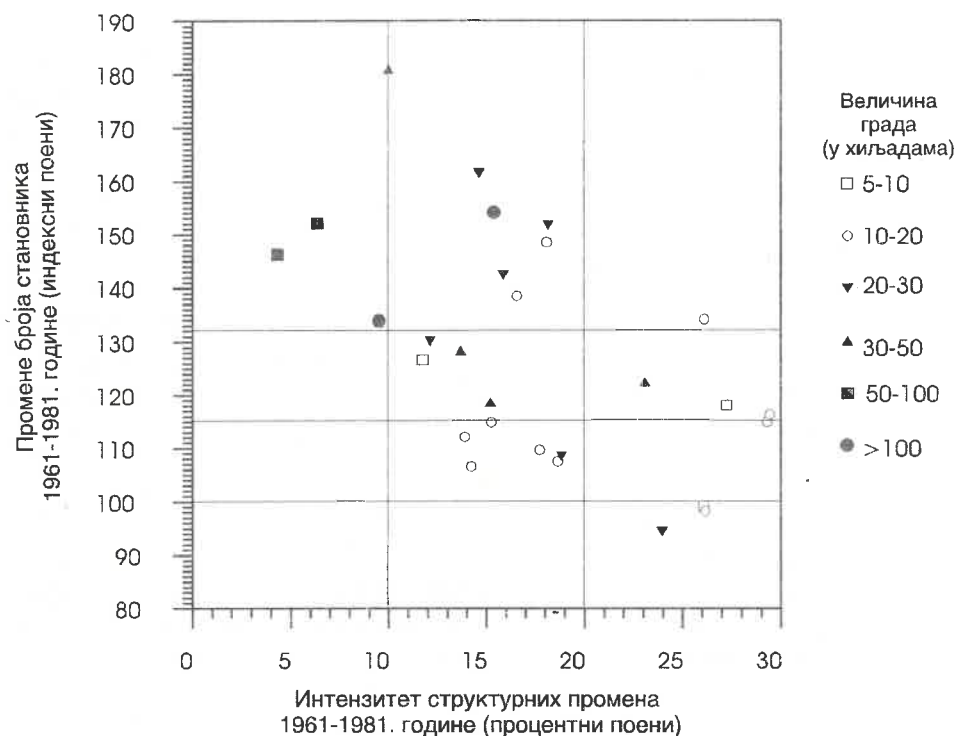
Екстраполацијом тенденција изражених у периоду 1953-1981. година утврђене су граничне вредности ка којима су тежиле промене учешћа појединих сектора делатности. Овакав град, заснован на тенденцијама у еволуцији свих урбаних центара у Војводини, би требало да има следећу структуру:

- од 5% до 10% активних у примарном сектору,
- од 40% до 45% активних у секундарном сектору,
- од 25% до 30% активних у терцијарном сектору и
- од 20% до 25% активних у квартарном сектору.

Уз нужне резерве према методолошким недостацима истраживања релативно кратких серија методом тренда, може се с обзиром на друге доказе и тестирану поузданост резултата закључити - да оваквом тежишту у оквиру дате толеранције од 5% конвергира највећи број насеља. Ван ове групе у процесу развоја структуре делатности налазио се у то време мали број градова Војводине, и то оних са вишим степеном специјализације. У ову групу, несумњиво и

пре свих, је спадао Нови Сад, као центар овога макро региона и главно место концентрације квартарног сектора.

Развој овог скупа од 28 градова у периоду од 1961-1981. године био је врло разноврстан, како у погледу развоја структуре делатности, тако и у промени броја становника (→Ск. 11 и 12, Таб. 16).

Ск. 12. - Војводина (1961-1981. година) - Развој градова и градских насеља

Fig. 12 - Vojvodina (1961-1981) - Development of towns and urbanized settlements

Посебно обележје развоја мреже градова у Војводини у том периоду било је то, да је у само малом броју градова (5), и то највећих, био испољен развој карактеристичан за градове са развијеном структуром делатности. Наиме, врло мале структурне промене, уз натпросечан интензитет пораста становништва остварен је само у Суботици, Зрењанину, Панчеву и Сремској Митровици. У Новом Саду је, поред знатног повећања броја становника, дошло до снажних промена у већ развијеној структури делатности. У главном граду Војводине се јако развијао сектор терцијарно-квартарних делатно-

сти. Његово је учешће у структури делатности повећано, у овом периоду, чак за 15,4 процентна поена. Главни фактор промена структуре делатности и пораста броја становника у овим градовима био је развој терцијарно-квартарног сектора, а у Зрењанину и развој секундарних делатности. Ови градови представљали су и окосницу мреже градова и њене хијерархијске структуре, а и укупне мреже насеља у највећем делу Војводине.

Друга битна карактеристика развоја мреже градова у Војводини, у овом периоду, била је у томе да су у великом броју градова остварене значајне промене у структури делатности, али уз опадање (Сента, Нови Бечеј и Нови Кнежевац), стагнацију (Бечеј, Ада и Кањижа) или врло мали пораст броја становника (Вршац, Бачка Топола, Бела Црква, Темерин, Ковин и Сремски Карловци), не већи од 20%. Уствари, радило се о посебном смеру и интензитету развоја, карактеристичном за градове са слабо рашчлањеном структуром делатности, у којој су примарне делатности имале доминантно (4 насеља аграрног типа) или врло значајно учешће (8 насеља мешовитог типа).

Трећу групу су сачињавали градови који су, по карактеристикама свога развоја, били прелаз између прве две групе. Почетком 1961. године, то су већином били мали градови, а два су била средње величине. То су била насеља мешовитог типа структуре делатности, са високим учешћем примарног сектора, 25-50% (8 градова), или је значај овог сектора био нешто мањи (Врбас и Оџаци). Главна обележја развоја градова ове групе били су:

- умерен интензитет промена структуре делатности у највећем броју градова ове групе (Сомбор, Бачка Паланка, Врбас, Кула, Оџаци, Инђија, Рума и Шид), а у Кикинди и Старој Пазови јак,

- осетан пораст становништва, за 20-50%.

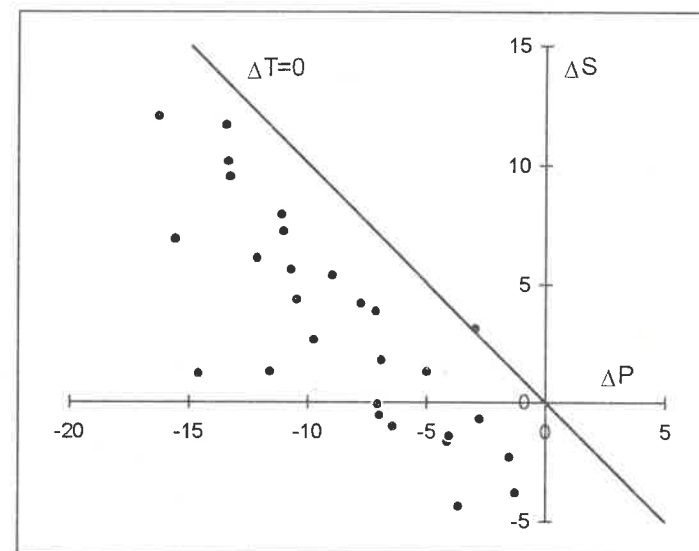
Посебан карактер развоја, различит од свих других центара у Војводини, имао је Апатин. На почетку овог двадесетогодишњег периода био је то град са око 17.200 становника и развијеном структуром делатности (индустријализовани тип насеља). У периоду до 1981. године испољене су значајне структурне промене везане за осетно смањење и примарног и секундарног сектора и велики пораст учешћа терцијарно-квартарног сектора делатности. У овом периоду број становника у Апатину повећан је за само 6,6%.

Тенденције у развоју градова

У развоју посматраног скупа од 28 градова не могу се уочити неке битније квалитативне и у већем броју градова изражене разлике између развоја у претходном (1961-1971. година) и у новијем пери-

оду (1971-1981. година). Стога се не може говорити о постојању фаза у развоју овог скупа градова у овом двадесетогодишњем периоду.

Уствари, у градовима Војводине, са друкчијом наслеђеном структуром делатности, у овом релативно кратком периоду, није се ни могло очекивати да ће се испољити фазе у њиховом развоју, слич-

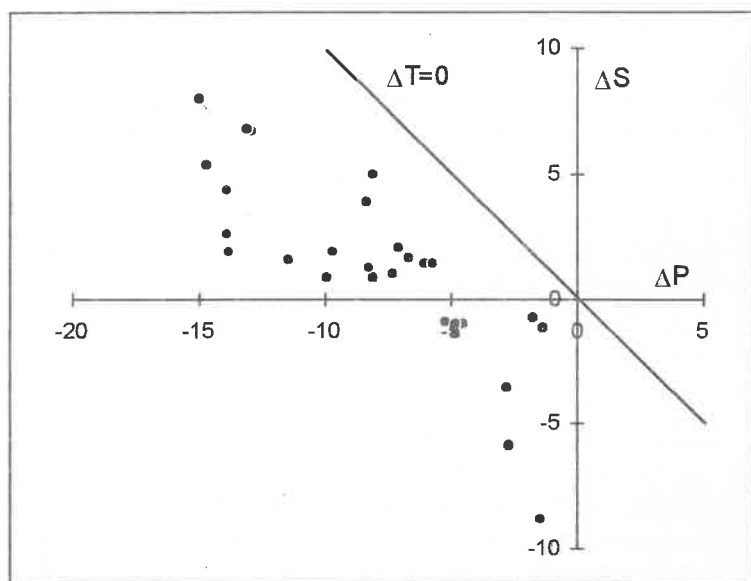

Ск. 13. - Војводина (1961-1971. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 13 - Vojvodina (1961-1971) - Activity structure changes in towns and urbanized settlements

не онима какве су уочене у еволуцији градова у Средишњој Србији, у истом периоду [Вељковић А, 1991, с. 169-173]. Наиме, почетком 1961. године структура делатности у веома великом броју градова у Војводини била је слабо диверсификована и у њој је примарни сектор имао знатног удела. С обзиром, да су основни фактори развоја били индустрија, а и терцијарне и квартарне делатности, да су се промене структуре делатности одвијале, углавном, кроз привлачење становништва из пољопривредних домаћинстава које је живело на територији тога града, и да се овај процес одвијао споро, то се у овом кратком периоду нису могле јасније испољити битне квалитативне разлике између развоја у ранијем и у новијем периоду. Поготову не у ширем обиму, односно у већем броју градова.

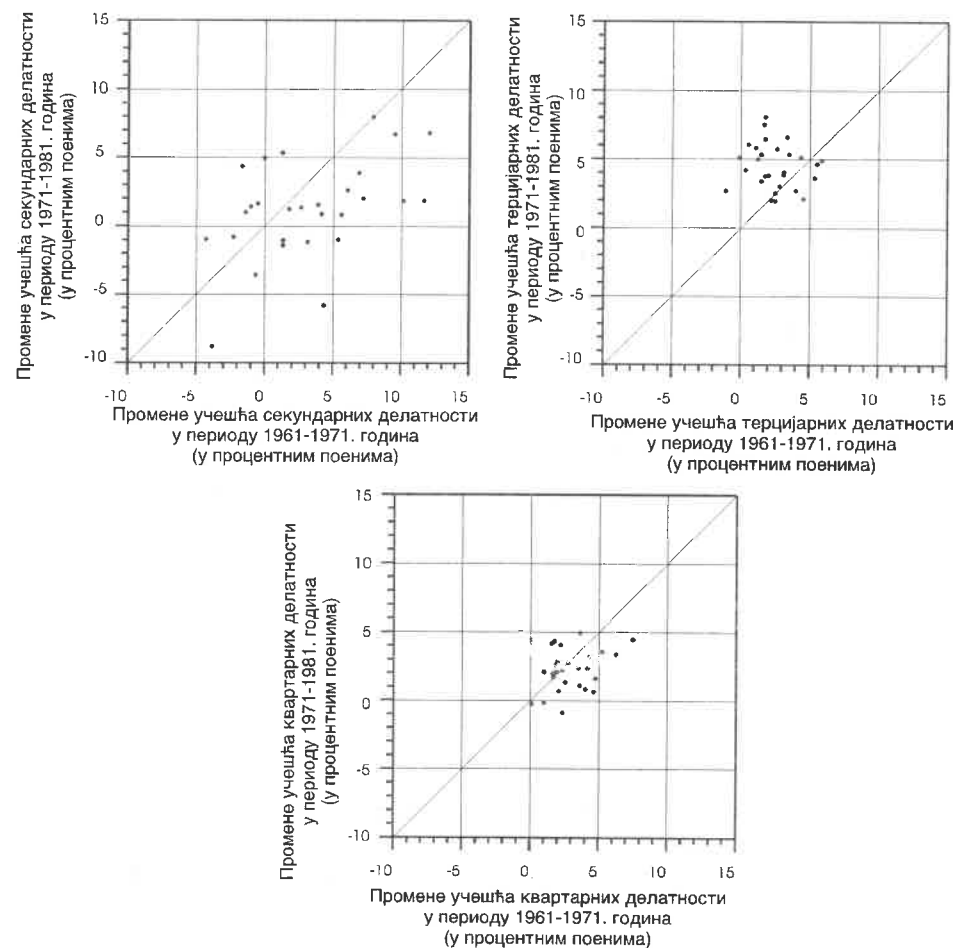
Требало би истаћи следеће најзначајније карактеристике, сличности и разлике у развоју ових центара у Војводини у оквиру овог 20-годишњег периода.

Ск. 14. - Војводина (1971-1981. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 14 - Vojvodina (1971-1981) - Activity structure changes in towns and urbanized settlements

Прво, у целини узев, интензитет структурних промена је у оба периода био снажан и прилично уједначен (9,2 односно 8,9 процентних поена). Међутим, у оквиру скупа центара су и у ранијем и у новијем периоду биле изражене значајне разлике у величини структурних промена. Коефицијенти варијације величине структурних промена су били 1,44, у првом, и 1,32 у другом периоду. У највећем броју градова (16) процес структурних промена се одвијао скоро истим интензитетом у оба периода, било да су оне биле јаке (4 града - Ковин, Сремски Карловци, Нови Кнежевац и Нови Бечеј), умерене (10 градова - Суботица, Сомбор, Вршац, Бечеј, Врбас, Инђија, Апатин, Бела Црква, Кањижа и Озаци) или слабе (2 града - Панчево и Зрењанин). У 7 градова је у новијем периоду дошло до слабљења трансформације структуре делатности (Кикинда, Рума, Бачка Паланка, Сента, Кула, Бачка Топола и Темерин), а само су у 5 градова (Ада, Шид, Стара Пазова, Сремска Митровица и Нови Сад) биле испољене новије тенденције у значајнијем интензивирању развоја ове њихове структуре (→Ск. 15).

Ск. 15. - Војводина - Однос промене величине учешћа сектора делатности у градовима и градским насељима у периодима 1961-1971. и 1971-1981. година

Fig. 15 Vojvodina - Participation change magnitudes of activity sectors in towns and urbanized settlements; relation between the periods 1961-1971 and 1971-1981

Друго, биле су испољене сличности, али и разлике у смеру развоја структуре делатности у градовима Војводине. Ту у првом реду треба истаћи следеће дугорочне тенденције, у оба ова периода, (→Ск. 13-15; Карте 7-9):

- опадање значаја примарних делатности и пораст учешћа терцијарно-квартарног сектора у свим градовима и

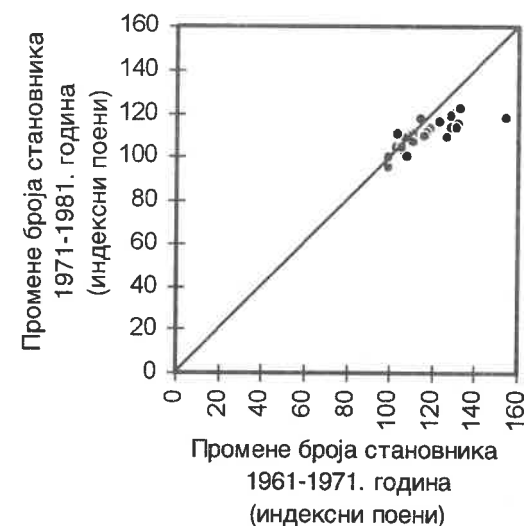
- јачање компоненте секундарних делатности је било остваривано у оба ова периода само у мањем броју градова различитих величина, од малих до средњих (Кикинда, Бечеј, Бачка Паланка, Сента, Стара Пазова, Нови Бечеј, Темерин, Нови Кнежевац и Сремски Карловци), док је у већини градова била испољена релативна стагнација или опадање овог сектора у њиховој структури делатности.

Треће, најзначајније разлике у развоју градова су биле изражене само у погледу интензитета промена учешћа појединих сектора. У новијем периоду се повећало учешће сектора терцијарно-квартарних делатности у највећем броју градова, док се у неколико урбаних центара наставило осетније опадање учешћа секундарних делатности (Нови Сад и Сремска Митровица).

Четврто, најзначајнију улогу у развоју градова у Војводини имао је раст терцијарно-квартарних делатности. Њихов пораст је изражен у оба периода (1961-1971. и 1971-1981. године), с тим што су се кварталне делатности интензивније развијале у првом, а терцијарне у другом периоду. Највећи раст терцијарних делатности бележи се код градова са 5.001-10.000 и 30.001-50.000 становника у периоду 1971-1981. године, док је изразито повећање концентрације кварталних функција остварено у урбаним центрима са 10.001-30.000 становника у периоду 1961-1971. године (→Ск. 13 и 14).

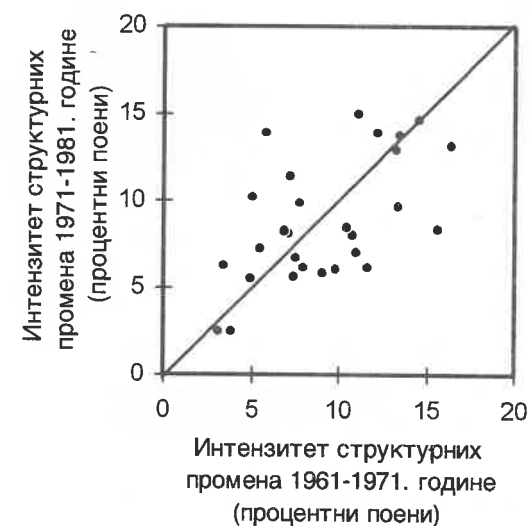
Пето, интензитет пораста становништва у скупу градова у целини је био прилично низак у оба периода (→Ск. 16). И поред тога, у новијем периоду (индекс 110) је испољено осетно успоравање у односу на претходни период (115,4). Уствари, тенденције у променама броја становника су биле уједначене у оба ова периода у највећем броју градова (у 23 од 28), било да је био умереног интензитета, да је стагнирао или се смањивао у оба периода (Сента). У низу градова (Нови Сад, Зрењанин, Панчево, Сомбор, Сремска Митровица, Рума, Бачка Паланка, Инђија, Кула, Шид, Оџаци) испољено је знатно успоравање пораста становништва у новијем периоду, а у Ади је дошло и до опадања броја становника.

Наоко разноврсна и нехомогена трансформација структуре делатности означавају једну од основних карактеристика односа развоја у периоду 1961-1971. и 1971-1981. година (→Ск. 17). Највиши степен сагласности постоји између промена у примарном и секундарном сектору (коэффициент корелације 0,887), док је спрега степена

Ск. 16. - Војводина - Однос између интензитета промене броја становника у градовима и градским насељима у периодима 1961-1971. и 1971-1981. године

Fig. 16 - Vojvodina - Population size intensity change in towns and urbanized settlements; relation between the periods 1961-1971 and 1971-1981

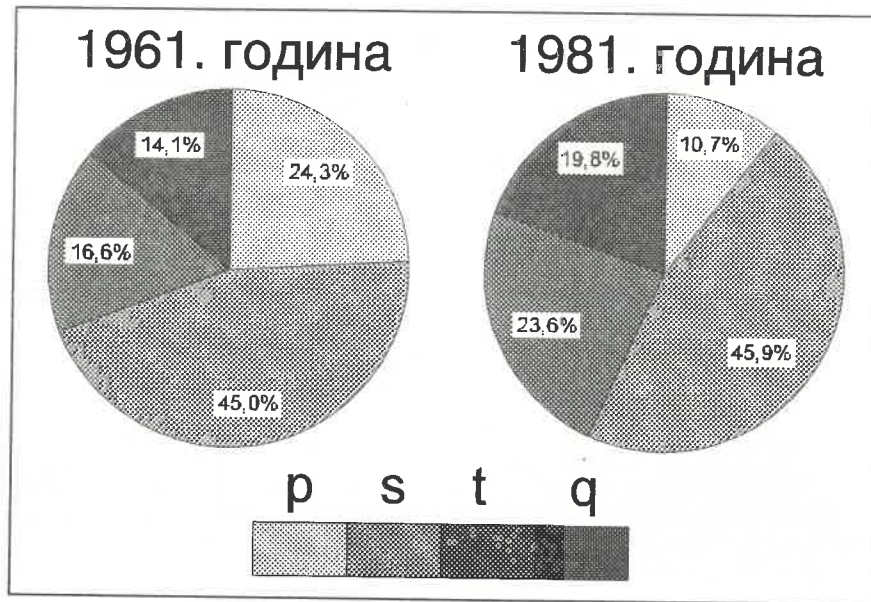
Ск. 17. - Војводина - Однос између интензитета промене структуре делатности у градовима и градским насељима у периодима 1961-1971. и 1971-1981. година

Fig. 17 - Vojvodina - Activity structure intensity change in towns and urbanized settlements; relation between periods 1961-1971 and 1971-1981

деаграризације и других сектора незнатна. Ово, пре свега, указује на различите смерове развоја појединих градова односно центара, а у вези је са различитим токовима њихове специјализације. Међутим, велико смањење учешћа броја активних у примарним делатностима, уз раст улоге секундарног и терцијарно-квартарног сектора, указују на значајну хомогеност структурних трансформација у градовима Војводине.

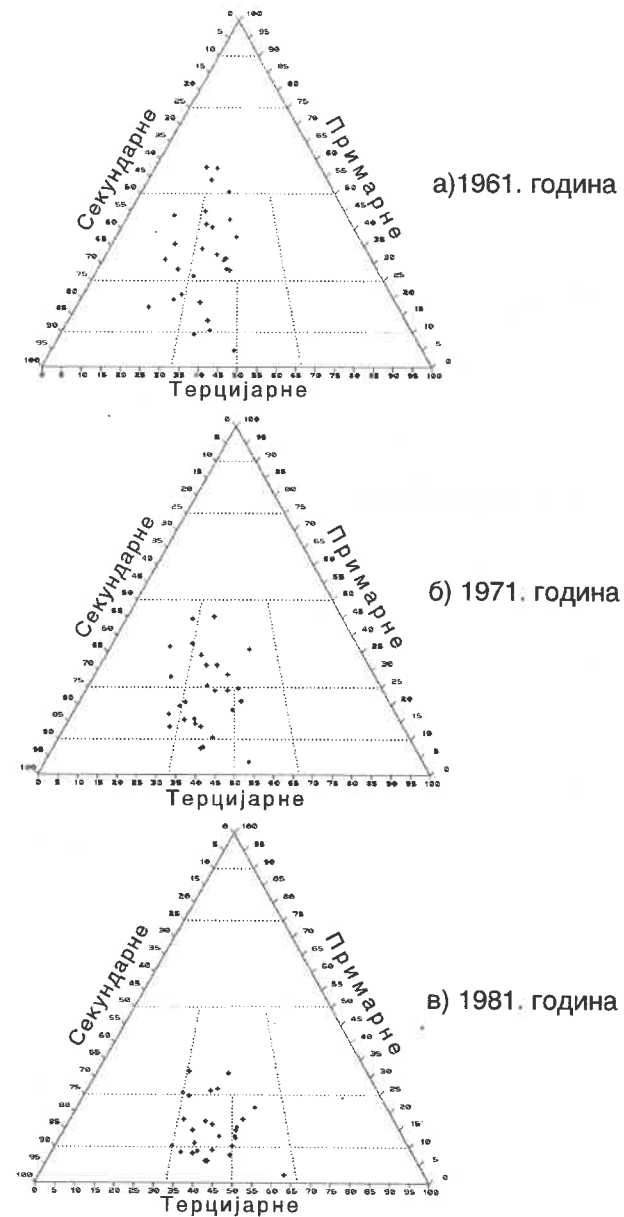
ОСТВАРЕНЕ ПРОМЕНЕ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА

Са учешћем примарног сектора од 24,3% просечни град Војводине, 1961. године био је на граници мешовитог и неаграрног типа насеља. Трансформацијама структуре делатности он је еволуирао до границе неаграрног и изразито неаграрног типа (→Ск. 18). Уједно се остваривало и уједначавање односа секундарног према терцијарно-квартарном сектору, са 1,46 у 1961. на 1,06 у 1981. години.

Ск. 18. - Војводина (1961, 1981. година) - Структура активног становништва по секторима делатности у градовима и градским насељима

Fig. 18 - Vojvodina (1961, 1981) - Structure of active population regarding activity sectors in towns and urbanized settlements

Ск. 19. - Војводина (1961, 1971. и 1981. година) - Типови градова и градских насеља према структури делатности

Fig. 19 - Vojvodina (1961, 1971 and 1981) - Types of towns and urbanized settlements regarding activity structure

Упоредним прегледом структура делатности и категорија центара, издвојених методом *Fehre H.-Вељковић А.* [*Fehre H.* 1961; *Вељковић А.* 1977], уочавају се значајне промене у овом периоду. Године 1961. у посматраном скупу од 28 центара била су, по карактеристикама структуре делатности, и 4 аграрна насеља (Нови Бечеј, Ковин Нови Кнежевац, и Темерин). На крају овог периода (1981. године) сви ови центри су припадали мешовитом или развијенијем типу насеља.

Са Ск. 19. се уочава процес смањења типолошке разноликости градова и њихово концентрисање у сегментима неаграрних и изразито неаграрних насеља са односом секундарног и терцијарно-квартарног сектора између 1 и 2. Године 1961. најбројнији су били центри мешовитог типа, да би 1971. године био уједначен распоред неаграрних и мешовитих. Године 1981. су преовлађивали центри неаграрног и изразито неаграрног типа, док је само 5 било мешовитог типа (→Таб. 17).

Таб. 17. - Војводина (1961. и 1981. година) - Типови градова и градских насеља према структури делатности

Tab. 17 - Vojvodina (1961 and 1981) - Types of towns and urbanized settlements according to the activity structure

Тип центра ^а (1961.)	Број градова типа (1981. година)											Укупно центара (1961.)	
	Ns	Nst	Nts	Nt	ns	nst	nts	nt	Ms	M	Mt		
Ns													-
Nst		1	1										2
Nts													-
Nt													-
ns		3											3
nst		3											3
nts													-
nt													-
Ms					1	2				1			4
M						4	6			2			12
Mt													-
A						1	1			2			4
Укупно центара (1981. г.)	-	7	1	-	1	7	7	-	-	5	-		28

^аСкраћенице означавају типове центара (градова и градских насеља) према структури делатности: N - изразито неаграрни, n - неаграрни, M - мешовити, A - аграрни, s - развијен сектор секундарних делатности, t - развијен сектор терцијарно-квартарних делатности.

У погледу величинске структуре и њених промена у посматраном периоду уочене су следеће најзначајније карактеристике и тенденције:

- по периодима посматрања уједначен (→Ск. 16) и релативно низак раст величине града и

- сразмеран и усклађен однос пораста становништва са просечним бројем становника по величинским групама градова (→Таб. 18).

Таб. 18. - Војводина (1961-1981. година) - Просечне величине градова и градских насеља појединих величинских група

Tab. 18 - Vojvodina (1961-1981) - Average sizes of towns and urbanized settlements of specific size groups

Величина градова (број становника)	Просечан број становника у групама центара ^а			Пораст просечне величине 1981 - 61.
	1961.	1971.	1981.	
5.001 - 10.000	7.489	8.075	8.549	1.060
10.001 - 20.000	12.829	13.928	14.993	2.164
20.001 - 30.000	19.798	22.812	25.080	5.282
30.001 - 50.000	31.057	36.980	41.325	10.268
50.001 - 100.000	51.129	66.531	76.168	25.040
100.001 - 200.000	98.430	122.858	144.203	45.744

^аЦентри су груписани према броју становника 1981. године

На изразит степен усклађених промена просечног броја становника у градовима Војводине указују и подаци о просечним величинама градова. Коефицијент вишеструке корелације пораста

Таб. 19. - Војводина (1961-1981. година) - Расподела броја градова и градских насеља по величини

Tab. 19 - Vojvodina (1961-1981) - Distribution of the number of towns and urbanized settlements as per size

Величина центра (број становника)	Број центара године		
	1961.	1971.	1981.
5.001 - 10.000	4	3	3
10.001 - 20.000	14	12	11
20.001 - 30.000	3	5	6
30.001 - 50.000	4	4	4
50.001 - 100.000	2	3	2
100.001 - 200.000	1	1	2

просечне величине и величина група појединих година (0,99), као и међусобне корелације група 1961, 1971. и 1981. године (све око 0,999) указују на усклађену и равномерну расподелу пораста броја становника између најмањих и највећих група градова.

Као резултат разлика у степену пораста броја становника, нарочито у групи малих центара (до 20.000 становника), у периоду 1961-1981. године појавило се и осетно повећање броја градова величине 20.001-30.000 становника (→Таб. 19).

УТИЦАЈ ГРАДОВА НА РАЗВОЈ МРЕЖЕ НАСЕЉА

Интензивна трансформација функцијске структуре центара Војводине и индуковани развој околних насеља довели су до значајних измена у просторно функцијској структури ове макро целине. Ефекти деаграризације, уз пораст броја и учешћа секундарних, а још више терцијарно-квартарних делатности, имали су одраз у знатним променама типова општина према структури активног становништва (→Карте 5 и 6).

Укупно посматрано, градови Војводине, без обзира на низак пораст броја становника, су били центри концентрације становништва и делатности. Наиме, у периоду 1961-1981. индекс промене броја становника за Војводину износио је само 109,7, док је у градовима и градским насељима био знатно виши 134,2. У осталим насељима је број становника, у овом периоду, осетно опао (индекс 94,6).

У овом периоду био је веома изражен процес деаграризације у војвођанским градовима, и то у сагласности са укупном деаграризацијом читаве макроцелине. Наиме, учешће активног пољопривредног у укупном активном становништву Војводине смањено је са 60,3% 1961. године на 33,6% 1981. године, а учешће примарног сектора у градовима у односу на њихово укупно активно становништво смањено је са 24,3% на 10,7%.

У почетном периоду, од 1961. године, највећи број општина имао је руралне карактеристике уз низак степен развијености структуре делатности. У то време, само су четири општине биле мешовитог типа са уравнотеженим односом секундарних и терцијарно-квартарних делатности (Суботица, Нови Сад, Зрењанин и Панчево), и то са јаким утицајем града на карактер општине, као и једна општина мешовитог типа са превагом секундарног сектора (Врбас). Као последица деловања градова као центара развоја дошло је до значајних измена у укупној структури делатности општина. Тако је

1981. године број руралних општина сведен само на 14, или нешто мање од трећине укупног броја. У укупном броју општина (44)⁵ преовладавале су општине мешовитог типа (24), од чега су само 2 са већим значајем секундарног сектора, док све остале имале уравнотежену структуру. Поред њих било је и 3 општине неаграрног типа и једна изразито неаграрног типа (заједница општина Новог Сада). Најинтензивнија трансформација десила се у Новом Саду и општинама које му гравитирају.

Трансформација типолошког карактера општина је само одраз развојног деловања градова на промену околних насеља. Ефекти деловања урбаних центара на околна насеља заснивају се, пре свега, на индукованој трансформацији просторно-функцијске структуре, а тиме и на промени карактера сеоских у насеља другог типа.

Број и степен развијености неруралних насеља око градова се повећавао са његовом величином, што је било у директној вези са развојном снагом града.

Највећи број и уједно најразвијенија структура делатности је у насељима у околини Новог Сада. Овакав степен развијености указује на развој урбаног региона у овом делу Војводине, чији се зачеци уочавају од 1971. године. Сличне тенденције испољиле су се 1981. године у околини Зрењанина, Суботице, Панчева, Сомбора, Сремске Митровице и Бачке Паланке, док су се извесне веома слабо изражене индикације оваквих процеса могле уочити код Кикинде и Инђије (→Карта 14).

До 1961. године, низак степен развијености структуре делатности карактеристичан за највећи део простора Војводине, био је повезан са малим бројем већих и развијених градова и њиховим слабим развојним ефектима. Стога је и степен трансформације околних насеља био веома мали (→Карта 13).

Снажним развојем непољопривредних делатности, у периоду 1961-1971. година, и јачањем улоге центара развоја долази до веома интензивне трансформације насеља у околини градова. Број мешовитих и неаграрних насеља се готово утростручује и то највише око већих градова, као и око извесног броја мањих градова (→Ск. 20, Таб. 20).

У периоду 1971-1981. године остварена је нешто мања, али још увек снажна трансформација насеља у околини војвођанских градова. У овом периоду изражена је просторна дисперзија типолошких промена и уједначење утицаја градова у готово свим вели

⁵ Све новосадске општине су третиране као једна целина

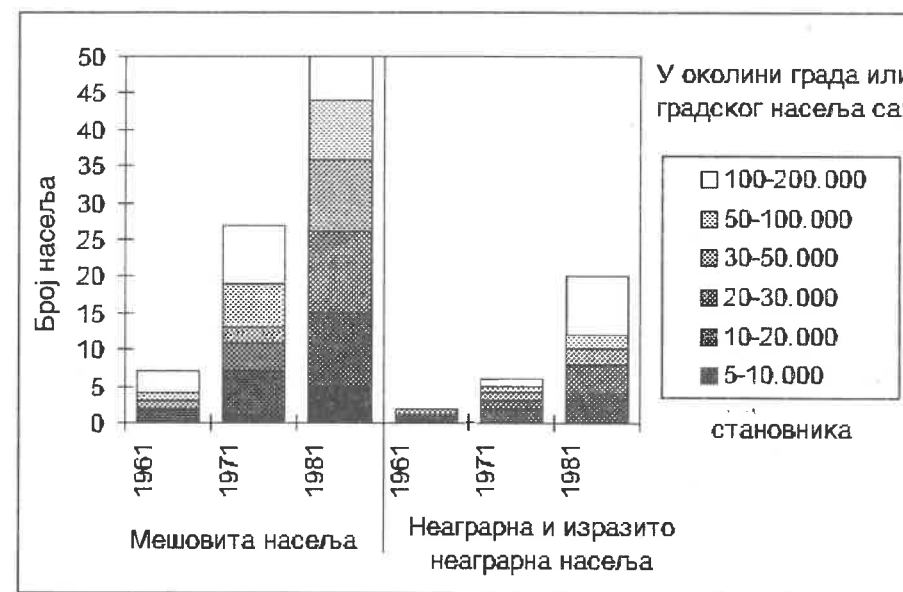
Таб. 20. - Војводина - Промене у мрежи насеља у подручјима утицаја градова остварене до 1981. године

Tab. 20 - Vojvodina - Changes in the settlements network in the town influential areas realized until 1981

Величина центра (број становника)	Број центара	Просечан број становника		Однос броја станова и броја центара и околних насеља	Просечан број околних насеља по центру ^a		
		у центру	у околним неруралним насељима		руралних	мешовитих	урбанизованих и урбаних
5.001 - 10.000	3	8.549	4.131	2,07	4	2	-
10.001 - 20.000	11	14.993	5.598	2,68	8	1	-
20.001 - 30.000	6	25.080	3.439	7,29	6	2	1
30.001 - 50.000	4	41.332	4.424	9,34	15	3	1
50.000 - 100.000	2	76.168	5.004	15,22	10	4	1
100.001 - 200.000	2	144.203	5.554	25,96	8	4	3

^aКао околна насеља третирана су она која су у оквиру општине у којој се налази центар

чинским групама. Ово се пре свега односи на подстицај настанку мешовитих насеља, док је код виших нивоа ситуација доста различита. Својом развојном снагом и дужином поларизационог и подстицајног деловања Нови Сад је изазвао најсложеније ефекте у мрежи околних насеља, односно изазвао је сложеније трансформације ка неаграрним типовима насеља. Наиме, у складу са величинама градова, нивоима развијености њихове структуре делатности, односно у складу са концентрацијом секундарних и терцијарно-квартарних делатности, али и оствареним нивоом деаграризације, као и дужином њиховог развојног деловања, у околини знатног броја градова се до 1981. године развио већи или мањи број насеља мешовитог или неаграрног типа (→Таб. 20).

Ск. 20 - Војводина (1961-1981. година) - Функцијско-типолошки развој насеља у утицајном подручју градова

Fig. 20 - Vojvodina (1961-1981) - Functional-typological development of settlements in the town influential areas

Сходно исказаним ефектима, темпу и интензитету трансформације, иницијално углавном руралне околине, јасно се издвајају две фазе:

- прва у периоду 1961-1971. година са снажним трансформацијама ка мешовитом типу насеља и настанком првог језгра урбаног региона и

- друга са просторном и типолошком дисперзијом развоја уз назнаке нових урбаних региона и снажан развојни утицај Новог Сада на трансформацију и ширење урбаног региона.

МРЕЖА ГРАДОВА КОСМЕТА⁶

Космет, као најмања макроцелина у оквиру Србије, на територији од 10.887 km² (14,5% од укупне површине Србије), имао је, 1981. године 1.584.440 становника (17,0% становништва Србије). Подручје се карактерише великом густином насељености од 145 становника/km². Број активних становника Космета, око 349.900, чинио је 8,7% активног становништва Србије. Овај простор има најнижи национални доходак по становнику који је 1981. године износио 35,7 индексних поена у односу на Србију, што је у укупној маси чинило око 6,1%.

На територији Космета се до 1981. године развила густа мрежа уситњених насеља. Сачињавали су је 10 градова и 1.435 приградских, сеоских и других, мањих, неаграрних насеља. Просечна величина свих насеља је била 1.096 становника, а скупа насеља без ових десет градова 797 становника.

Густина мреже насеља на територији Космета је врло велика. На 100 km² се у просеку налази 13 насеља, односно просечна удаљеност између насеља износи 2,7 km.

На овом простору издвојено је десет насеља која су, према наведеним критеријумима, у 1981. години имала карактеристике града. То су: Приштина, Призрен, Пећ, Косовска Митровица, Ђаковица, Урошевац, Гњилане, Вучитрн, Подујево и Косово Поље. Густина мреже градова је мала. На површини од 10.000 km² налази се девет градова, односно једном центру припада 1.088,7 km². Просечна удаљеност између суседних градова износи 33 km.

Број становника у десет градова у 1981. години износио је 441.181, или 27,8% становништва Космета.

⁶ Аутор: мр Бранка Тошић

ГЕОПОТЕНЦИЈАЛИ ОД ЗНАЧАЈА ЗА РАЗМЕШТАЈ И РАЗВОЈ ГРАДОВА

Косово и Метохија је подручје са врло израженим и неравномерно размештеним природним потенцијалима, који пружају основу за разноврстан привредни развој. Ту нарочито треба истаћи богате резерве лигнита, преко 10 милијарди тона, највеће у Југославији, богата налазишта оловно-цинканих руда, око 40 милиона тона [Николић С. 1966, с. 138], фероникла, магнезита на Косову и хрома у метохијском делу области. Осим тога, постоје повољни природни услови за разноврстан развој пољопривреде (посебно у Метохији са Призренском котлином), почев од ратарства, па преко воћарства до сточарства. Специфичан морфолошки склоп терена омогућава, осим унутрашњих, и интеррегионалне везе и укључивање у шири економско и социјално географски простор [Вељковић А. 1968, с. 16-17].

Најповољније просторне целине за развој мреже насеља и градова на Космету су средишњи део (→Карта 1), кога чици котлина Косово са котлином Мало Косово, и западни део (Метохија са Призренском котлином).

По структури геопотенцијала и степену атрактивности за развој већих урбаних центара истиче се средишњи део Косовске котлине. То је пространа равна са таквим природним богатствима, која представљају добру основу за развој низа производних делатности (пољопривреда, рударство, енергетика и индустрија). У овом средишњем делу се налази стециште магистралних путних саобраћајница, које омогућавају везу са долинама Јужне Мораве, Вардара, Ибра-Западне Мораве, као и стециште магистралних железничких путева. Овакав повољан саобраћајно-географски положај средишњег подручја, заједно са природним богатствима, представља његове најважније геопотенцијале од значаја за стварање развијене мреже насеља и већих урбаних центара. Фактори ограничења на овом простору су простране зоне лежишта угља и изграђени рударско-енергетски комплекс.

Друго по значају је подручје на потезу Косовска Митровица-Вучитрн. Повољни услови за развитак рударства, пољопривреде и индустрије, саобраћајно-географски положај, који омогућава лаке везе са долинама Ибра и Западне Мораве, а преко Ибарског Колашина и са Црном Гором, повољни услови за снабдевање водом и

пространи терени за ширење, представљају главне компоненте геопотенцијала и предности овог подручја у ширем геопростору.

Врло значајни геопотенцијали за формирање развијене мреже насеља и градова налазе се у Метохијско-Призренској котлини. Повољни су услови за развој пољопривреде, индустрије, за саобраћајне везе и привредне везе са урбаним центрима на главној осовини развоја Косова и Метохије и са просторима изван њега. Посебна предност ободног дела овог простора је богатство водом. За развој већих градова најповољнији локалитети су у западном и јужном, ободном, делу Метохијско-Призренске котлине, везани за долине река богатих водом (Пећ, Ђаковица и Призрен) и преко којих се могу остварити саобраћајне везе са просторима изван Косова и Метохије, са Црном Гором и Албанијом.

Остала повољна подручја за формирање јачих урбаних центара своде се само на мање котлине у сливу Јужне Мораве (Косовско поморавље) и у долини Лаба (Мало Косово).

Ободни, планински делови Космета пружају знатно неповољније услове за развој градова.

Географски положај градова

Центри, који се разматрају у овом раду налазе се на местима која пружају најповољније услове за развој делатности насеља и градова на територији Космета.

Због тога су центри Космета неравномерно размештени. Највећи број међу њима (пет од десет) распоређени су у Косовској котлини, у њеном средишњем делу, дуж главног саобраћајног коридора на Косову. То су: Косовска Митровица и Вучитрн, на северу Котлине, у средишњем делу Приштина и Косово Поље, а на југу Урошевац. У ободном, источном, делу Космета налазе се два града. Подујево је у котлини Мало Косово, а Ђилане у Косовском поморављу. Остала три града налазе се у западном (Пећ и Ђаковица) и јужном делу (Призрен) Метохијско-призренске котлине. У брдско-планинском делу Космета се налазе само мањи локални и општински центри.

Најповољнији положај међу градовима Косова и Метохије имају Приштина и Косово Поље, јер се, поред тога што се овде налази најповољнија основа за развој производних делатности, на овом подручју сустичу и најважнији саобраћајни правци. На основу оцене по методу потенцијалног транспортног рада Вељковић А. ова два

града имају најповољнији саобраћајни положај у мрежи градова Космета. Најмање повољни положај у мрежи имају Гњилане, затим Призрен, па Пећ.

Корени овакве данашње мреже градова Косова и Метохије потичу из различитих историјских периода. Тако су се Приштина и Призрен, још у средњем веку развили у крупне градске центре, Баковица и Гњилане су поникли у XV и XVI веку, а Косовска Митровица и Урошевац, настали пред крај турске владавине, у XIX веку. За постанак ова два града имала је врло значајну улогу и изградња пруге Скопље-Косовска Митровица 1873. године [Николић С. 1968, с. 162].

КАРАКТЕРИСТИКЕ СКУПА ГРАДОВА 1981. ГОДИНЕ

На територији која има само десет градова нема значајнијих правилности у односу њиховог броја и броја становника у њима. Разврстан у 6 група, по величини (броју становника), скуп градова Космета чине следећа насеља:

- од 10 до 20 хиљада становника - Косово Поље и Подујево,
- од 20 до 30 хиљада становника - Вучитрн,
- од 30 до 50 хиљада становника - Гњилане, Баковица и Урошевац,
- од 50 до 100 хиљада становника - Косовска Митровица, Пећ и Призрен, и
- од 100 до 200 хиљада становника - Приштина.

Таб. 21. - *Космет* (1981. година) - Величинска сѝрукѝура скупѝа градова

Tab. 21 - Kosmet (1981) - Size structure of town groups

Величина града (број становника)	Број градова	Број становника	Учешће групе у укупном становништву града	Просечан број становника групе
10.001 - 20.000	2	28.811	6,53	14.405
20.001 - 30.000	1	20.204	4,58	20.204
30.001 - 50.000	3	114.919	26,05	38.306
50.001 - 100.000	3	169.164	38,34	56.388
100.001 - 200.000	1	108.083	24,50	108.083
Укупно	10	441.181	100,00	44.118

Основне карактеристике мреже градова на Космету у то време (1981. године) су биле (→Таб. 21):

- окосницу мреже сачињавали су Приштина (град са око 108.100 становника и шест градова величине 35.000-62.000 становника,

- врло је био неразвијен скуп осталих градова (до 30.000 становника), само три, од којих ни један није био мањи од 10.000 становника.

У центрима Космета се налазило 1981. године 35,4% активног становништва ове макроцелине. У њима је остварена и знатна концентрација терцијарног сектора (75,1%), док су се секундарни, са учешћем градова од 45%, и квартални сектор, од 52,3%, одликовали дисперзним размештајем у мрежи насеља Космета. Битна карактеристика овог скупа градова је била што се у њима налазио само мали део од укупног активног пољопривредног становништва Космета.

Развијена структура делатности градова резултат је ниског учешћа примарног сектора (3,7% просечно по центру) и уједначеног удела секундарног сектора (45,4%), с једне, и терцијарно-кварталног сектора (50,8%), с друге стране.

Таб. 22. - *Космет* (1981. година) - Просечна сѝрукѝура делатности њојединих величинских група градова

Tab. 22 - Kosmet (1981) - Average activity structure of individual town size groups

Величина града (број становника)	Релативно учешће сектора ^а (у%)					Однос s / t+q
	p	s	t	q	t+q	
10.001 - 20.000	9,15	41,31	26,65	22,89	49,54	0,83
20.001 - 30.000	3,66	51,65	17,87	26,82	44,69	1,16
30.001 - 50.000	5,08	52,15	18,90	23,87	42,77	1,22
50.001 - 100.000	3,73	48,06	23,04	25,17	48,21	0,99
100.001 - 200.000	1,51	36,09	22,14	40,26	62,40	0,58
Центри	3,73	45,42	21,79	29,05	50,84	0,89

^аСкраћенице означавају секторе делатности: p - примарни, s - секундарни, t - терцијарни и q - квартални.

Учешће примарног сектора смањивало се са порастом величине градова. Секундарни сектор је био врло развијен у свим величинским категоријама градова, у просеку од 41-53%, изузев у Приштини, где је био осетно нижи (36,1%). У свим величинским групама учешће терцијарног и кварталног сектора било је прилично уједначено; кретало се у целини од 42-50%, изузев у Приштини где је било знатно више него у другим центрима (→Таб. 22).

Изузев у Приштини, однос учешћа секундарног и терцијарно-квартарног сектора био је приближно једнак.

Највећи број градова Космета (девет) је, по структури делатности, био изразито неаграрног типа - са нешто већим учешћем терцијарно-квартарног од секундарног сектора (пет центара) и врло ниским учешћем примарног сектора, мањим од 6,5%, у укупном активном становништву. Учесће примарног сектора је било нешто више само у Подујеву (15,3%).

Развој мреже центара у периоду 1961-1981.

На почетку посматраног периода на Космету је ниво урбанизованости (17,4%) био врло низак, а мрежа градова је била неразвијена. У мрежи густих и уситњених насеља, у далеко највећем свом делу руралног типа, развило се до 1961. године само седам насеља са обележјима града [Вељковић А. 1968]. У шест од седам случајева то су били мали градови, до 30.000 становника (Призрен, Пећ, Косовска Митровица, Ђаковица, Гњилане, Урошевац), а само је у Приштини било нешто више становника (38.600).

То су били градови са рашчлањеном структуром делатности у којој је удео примарног сектора био прилично низак, али је у њој још увек значајно место имало занатство. У већини од ових градова индустрија није још увек имала значајно место у функцијској структури [Вељковић А. 1968, Карте 4 и 5].

У наредних двадесет година остварене су осетне, мада још увек не и велике квалитативне промене у мрежи насеља и у нивоу урбанизације. Број насеља са обележјима града се повећао у односу на 1961. годину само за још три града; величине 12.000-21.000 становника (Подујево, Косово Поље и Вучитрн). Ниво урбанизације се у том периоду повећао на 27,8%, или за 10,4 процентна поена.

У 1961. години у ових десет центара живело је 19% од укупног становништва Космета.

Промене величине градова

Број становника у ових десет градова у двадесетогодишњем периоду порастао је 2,4 пута, односно за 258.000 (→Таб. 23). Највећи део овог пораста је остварен у групи градова која је 1981. године имала 50.001-62.000 становника (Призрен, Пећ и Косовска Митровица).

Таб 23. - Космет (1961 - 1981. година) - Промене броја становника у групама градова и градских насеља

Tab. 23 - Kosmet (1961-1981) - Changes of the population size in towns and urbanized settlement groups

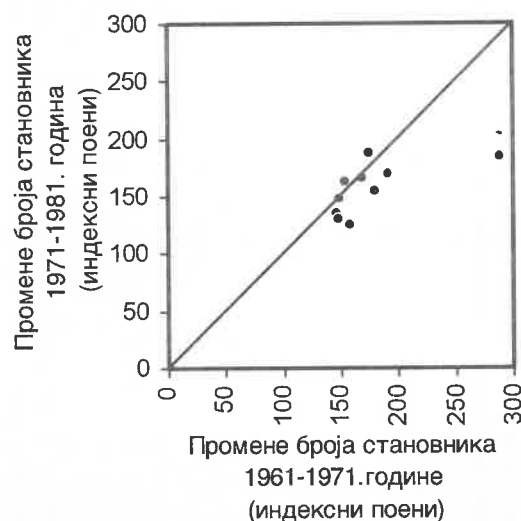
Величина центра ^а (број становника)	Број становника			Промене броја становника (у индексним поенима)			Апсолутни пораст бро- ја станов- ника	Дистрибу- ција пораста ста станов- ништва
	1961.	1971.	1981.	1971 / 61.	1981 / 71.	1981 / 61.		
5.001 - 10.000	-	-	-	-	-	-	-	-
10.001 - 20.000	7.293	15.482	28.811	212,29	186,09	395,05	21.518	8,33
20.001 - 30.000	8.025	12.334	20.204	153,69	163,80	251,76	12.179	4,71
30.001 - 50.000	45.714	74.778	114.919	163,58	152,68	251,39	69.205	26,78
50.001 - 100.000	83.134	125.694	169.164	151,19	134,58	203,48	86.030	33,29
100.001 - 200.000	38.593	69.514	108.083	180,12	155,48	280,06	69.490	26,89
центри укупно	182.759	297.802	441.181	162,94	148,15	241,40	258.422	100,00

^аЦентри су разврстани према величини коју су имали 1981. године

Изразито јак пораст становништва у градовима Космета јавио се као последица имиграције и високог наталитета албанског становништва, које је у националној структури градова, са 70,6%, и читавог подручја, са 77,4%, чинило знатну већину становништва [РЗС, 1981].

Годишња стопа природног прираштаја, у периоду 1961-1981. година износила је за територију Космета 28,19‰ [РЗС и ЦДИ, 1984]. Била је 4,4 пута већа него за територију Средишње Србије (6,4‰) и 6,2 пута већа од просека за Војводину (4,5‰).

Наиме, екстензивност привредног живота, недовољна развијеност производних снага, стихијна организација уситњеног пољопривредног поседа, условили су велики број насеља која се одликују снажним природним прираштајем становништва и изразитом дисперзијом у типовима њиховог размештаја на територији Космета [Радовановић М. 1967, с. 139].

Ск. 21 - Космет - Однос између интензивности пораста броја становника у градовима и градским насељима у периодима 1961-1971. и 1971-1981. година

Fig. 21 - Kosmet - Population growth intensity in towns and urbanized settlements; relation between the periods 1961-1971 and 1971-1981

Просечан индекс пораста становништва био је у посматраном скупу градова и градских насеља већи у првом, 162,9 него у другом, десетогодишњем, периоду, 148,1, док је у укупном периоду 1981/1961. износио 241,4 индексних поена. Низак коефицијент вари-

јације у укупном периоду (0,35) показује да су разлике у интензитету пораста становништва биле мале. Овај показатељ био је нешто већи у првом (0,23), него у другом периоду (0,13).

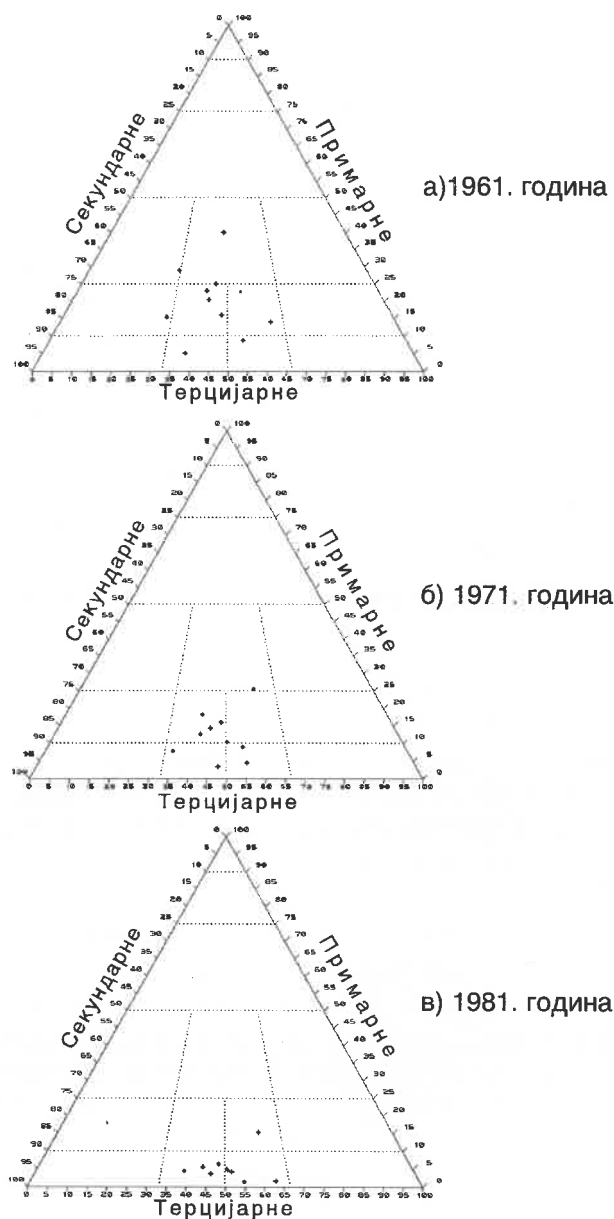
Интензитет пораста становништва најјачи је био у центрима који су 1981. године имали између 10.001-20.000 становника и у Приштини. У девет центара је интензитет промене броја становника у оба ова периода био врло висок и више или мање уједначен. Само у једном центру (Косово Поље) пораст становништва је био изразито већи у првом периоду (→Ск. 21). У свим овим градовима Космета је у овом двадесетогодишњем периоду остварен врло велики пораст броја становника. Највећи је био у Косову Пољу, где се повећао 5,3 пута, а затим у Подујеву 3,3 пута и у Урошевцу 3,2 пута. Најмањи интензитет пораста био је у градовима Метохије (Призрен, Пећ и Ђаковица) и у Косовској Митровици; у њима се број становника повећао 1,9-2,2 пута.

Промене у структури делатности градова

Већина центара по својој структури делатности у 1961. години није имала обележја изразито неаграрних насеља. Само Приштина и Косовска Митровица били су изразито неаграрног типа, шест насеља неаграрног и два мешовитог типа (→Ск. 22). Ниво развијености структуре делатности био је у овом скупу центара низак. Иако са ниским нивоом развијености структуре, ови центри представљали су окосницу развоја мреже насеља Косова и Метохије и у наредном периоду.

У периоду 1961-1981. година остварене су знатне промене у структури укупног активног становништва ових десет градова. Интензитет структурних промена износио је 12,6 процентних поена. Учешће примарног сектора опало је за 12,1 процентних поена (са 15,8% на 3,7%), док је учешће терцијарног и кварталног сектора повећано за 6,2 процентних поена (од 15,6% на 21,8%), односно за 6,4 процентних поена (од 22,7% на 29,1%). Учешће секундарног сектора није се битно променило; смањено је само за 0,5 процентних поена, од 45,9% на 45,4% (→Ск. 23, Таб. 24).

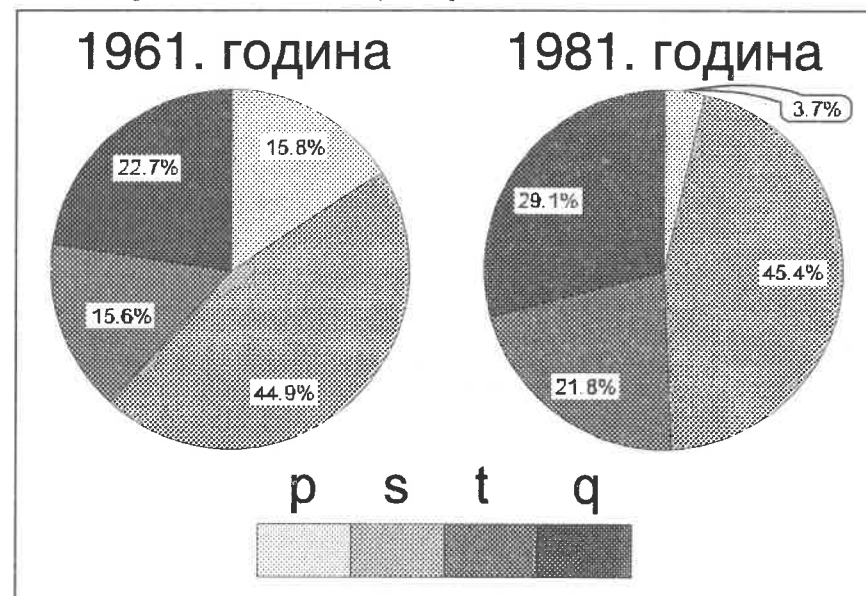
Просечни интензитет промена структуре делатности центара у двадесетогодишњем периоду био је прилично висок (17,5 процентних поена). Овај просечни интензитет структурних промена и низак коефицијент варијације (0,27) показују да су промене у структури делатности у овом скупу насеља биле прилично уједна-

Ск. 22 . - Косово (1961, 1971. и 1981. година) - Типови градова и градских насеља према структури делатности

Fig. 22 - Kosmet (1961, 1971 and 1981) - Types of towns and urbanized settlements regarding the activity structure

чене и знатне. У 7 од 10 градова (Приштина, Косовска Митровица, Урошевац, Њилане, Призрен, Пећ и Ђаковица) интензитет структурних промена био је умерен (за 11 до 20 процентних поена), а у најмањим по величини градовима (Вучитрн, Подујево и Косово Поље) су остварене врло јаке промене у структури делатности, за 20,1 до 26 процентних поена (→Карта 9).

Ск. 23. - Космет (1961, 1981. година) - Структура активних становника по секторима делатности у градовима и градским насељима

Fig. 23 - Kosmet (1961, 1981) - Active population structure regarding activity sectors in towns and urbanized settlements

У целини узев, велике промене су се испољиле у свим секторима делатности и релативни односи између њих су осетно измењени у ових двадесет година (→Таб. 25):

- најјаче промене биле су у примарном сектору, те је његово просечно учешће у скупу центара опало у просеку за 14,5 процентних поена,

- тежиште промена у овим центрима Космета било је на развоју терцијарног и кварталног сектора, чије се просечно учешће у структури делатности повећало за 5,3, односно 6,7 процентних поена,

- најмање промене су захватиле секундарни сектор, а његово просечно учешће се незнатно повећало (само за 2,5 процентна поена).

Таб. 24. - Космет (1961-1981. година) - Промене структуре делатности градова и градских насеља (у процентним поенима)

Tab. 24 - Kosmet (1961-1981) - Changes of the activity structure in towns and urbanized settlement groups

Величина центра ^а (број становника)	Интензитет структурних промена	Укупне промене у секторима делатности				
		d	p	s	t	q
10.001 - 20.000	21,02	-21,02	10,04	4,35	6,63	10,98
20.001 - 30.000	25,34	-25,34	4,00	8,43	12,19	20,62
30.001 - 50.000	13,89	-13,89	1,99	6,49	5,41	11,90
50.001 - 100.000	11,76	-11,76	0,88	6,83	4,05	10,88
100.001 - 200.000	12,52	6,98	5,53	4,71	7,81	12,52
Центри укупно	12,62	-12,11	0,51	6,22	6,40	12,62

^аЦентри су разврстани у групе према својој величини у 1981. години

Таб. 25. - Космет (1961-1981. година) - Смер и интензитет структурних промена у градовима и градским насељима

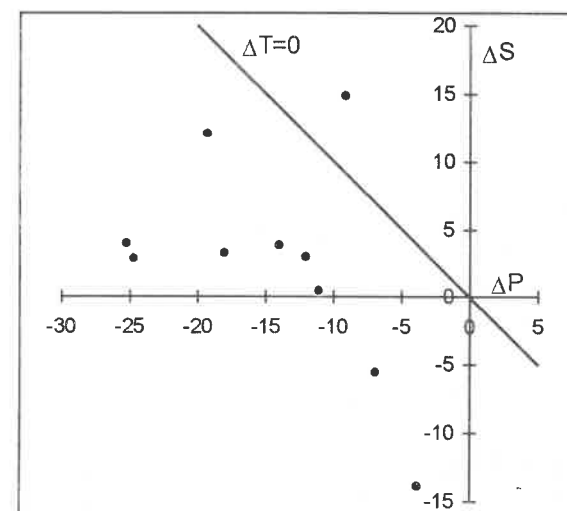
Tab. 25 - Kosmet (1961-1981) - Direction and intensity of structural changes of activities in towns and urbanized settlements

Промена релативног значаја	Сектор делатности			
	p	s	t	q
Велико смањење -20 до -30 pp ^а	Вучитрн Подујево			
Смањење -10 до -20 pp	Призрен Пећ Баковица Гњилане Урошевац	Косовска Митровица	Косово Поље	
Пораст 10 до 20 pp		Косово Поље Призрен	Косовска Митровица Гњилане	Подујево Вучитрн
Велики пораст 20 до 30 pp				
Просек	-14,47	2,48	5,26	6,72

^аpp - процентни поени

У развоју структуре делатности центара Космета у периоду 1961-1981. године се испољавало неколико заједничких обележја (→Таб. 25). У свим овим градовима је битно опало учешће примарног сектора. Највећи интензитет опадања учешћа сектора примарних делатности био је у Подујеву и Вучитрну, а значајан пад учешћа овог сектора у структури делатности био је и у низу других градова (у Призрену, Пећи, Баковици, Урошевцу и Гњилану).

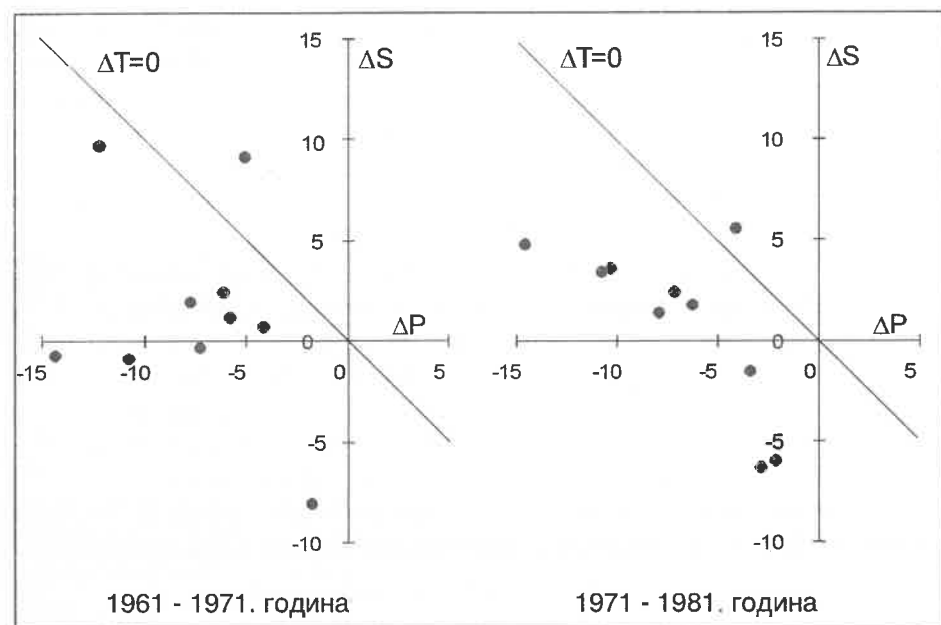
Поред тога, у већини од њих (девет од десет) осетно је ојачано учешће непроизводних делатности (терцијарно-квартарног сектора) уз врло мали пораст секундарног сектора (шест центара: Гњилане, Баковица, Урошевац, Вучитрн, Пећ и Подујево), или чак смањење његовог удела у структури активног становништва (два града: Косовска Митровица и Приштина). Јачи пораст језгра активног становништва у секундарним делатностима био је испољен само у два центра, праћен или јачањем језгра терцијарно-квартарних делатности (Призрен), или смањивањем његовог учешћа, Косово Поље (→Ск. 24).

Ск. 24. - Космет (1961-1981. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

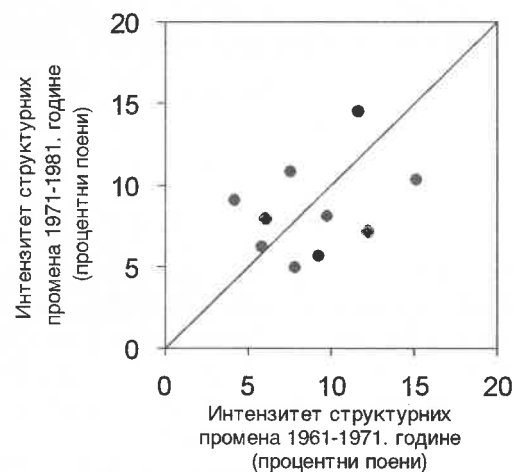
Sk 24 - Kosmet (1961-1981) - Changes in the activity structure in towns and urbanized settlements

Развој мреже градова у оба периода (1961-1971. и 1971-1981. година) био је по многим карактеристикама сличан и то више у погледу смера, а мање у погледу интензитета структурних промена. У оба ова периода је релативно јачало језгро терцијарно-квартарног сектора у девет од десет центара, изузев у Косову Пољу. Осетно ја-

Ск. 25. - Космет (1961-1971. и 1971-1981. година) - Промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 25 - Kosmet (1961-1971 and 1971-1981) - Changes in activity structure in towns and urbanized settlements

Ск. 26. - Космет (1961-1971. и 1971-1981. година) - Однос између интензитета промене структуре делатности у градовима и градским насељима

Fig. 26 - Kosmet - Relation between activity structure change intensity in towns and urbanized settlements in periods 1961-1971 and 1971-1981

чање секундарног сектора остварено је нарочито у првом периоду у само два центра (Косово Поље и Призрен), а нешто слабији пораст учешћа овог сектора, и то само у новијем периоду, остварен је у три мала центра (Вучитрн, Подујево и Гњилане). Знатно бржи развој терцијарно-квартарног сектора довео је до опадања учешћа у секундарном сектору у првом периоду у четири центра (→Ск. 25), и то у Косовској Митровици (за 8,0 процентних поена) и у Вучитрну, Подујево и Гњилану (0,3-0,8 процентних поена), а у другом у Приштини (за 6,2), Косовској Митровици (за 5,9) и Баковици (за 1,6).

Интензитет структурних промена се одвијао прилично уједначено у оба периода само у три града (Косовска Митровица, Урошевац и Пећ). У четири друга центра ове промене су биле јаче у периоду 1961-1971. година. Нарочито су биле велике промене у структури делатности у том периоду у Призрену и Подујево. У три остала центра (Вучитрн, Гњилане, Косово Поље) су остварене врло снажне структурне промене у новијем периоду (→Ск. 26).

Све веће усклађивање односа секундарног и терцијарно-квартарног сектора у градовима и стална дуготрајна тенденција опадања учешћа активног становништва у примарном сектору делатности указују на конвергентни развој структуре делатности у свим градовима Космета. Тако је, изузев у Подујево, у свим осталим градовима до 1981. године остварен низак удео примарног сектора (испод 10%) и уједначено учешће секундарног и терцијарно-квартарног сектора. Однос секундарног и терцијарно-квартарног сектора кретао се у распону од 1,2 : 1 до 0,8 : 1 за све центре, изузев у случају Приштине, где је било нешто веће учешће терцијарно-квартарног сектора (0,6 : 1).

Екстраполацијом праволинијских и криволинијских тенденција из периода 1961-1981. година, утврђена је зона конвергенције градова Космета за све секторе делатности. Параметри ове зоне конвергенције су:

- од 3 - 8% активних у примарном сектору,
- од 41 - 46% активних у секундарном сектору,
- од 24 - 29% активних у терцијарном сектору,
- од 30 - 35% активних у квартарном сектору.

Ка овој зони тежио је развој структуре делатности у највећем броју градова Космета.

Синтеза популационог и структурног развоја градова

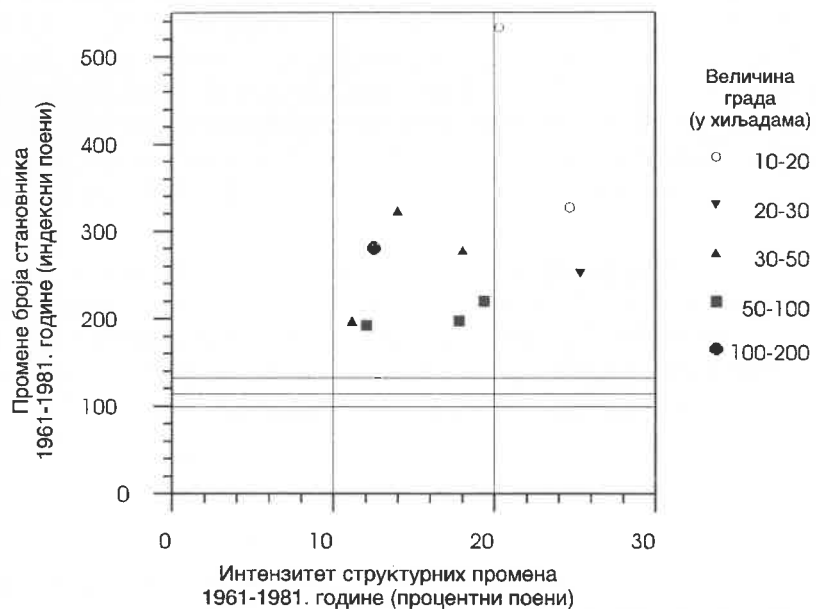
Најважније карактеристике развоја градова на Косову и Метохији у периоду 1961-1981. године биле су (→Ск. 27):

- врло снажан популациони развој у свим градовима; у највећем броју од њих број становника се удвостручио или утростручио, а у једном центру (Косово Поље) чак се повећао и више од пет пута;

- развој структуре делатности није био истог интензитета у мрежи градова; најјачи је био у Вучитрну, Подујеву и Косовом Пољу а у осталим градовима су структурне промене биле умереног интензитета;

- основни фактори развоја градова су били значајни пораст броја становника, захваљујући врло високом природном прираштају и обиму досељавања, као и развоју нових делатности;

- изражена је зависност између пораста становништва 1961-1981. године и промене активних становника у делатностима; коефицијент вишеструке корелације је износио 0,764, а међу парцијалним корелацијама најзначајнију везу, у износу сличном претходном, показује утицај пораста терцијарног сектора на пораст становништва у градовима;

Ск. 27. - Космет (1961-1981. година) - Развој градова и градских насеља

Fig. 27 - Kosmet (1961-1981) - Development of towns and urbanized settlements

Таб. 26. - Космет (1961-1981. година) - Промена величинске структуре скупља центара

Tab. 26 - Kosmet (1961-1981) - Change of the urbanized settlement groups size structure

Величина центра (број становника у хиљадама)	1981. година						Укупно 1961.
	5-10	10-20	20-30	30-50	50-100	100-200	
1961. година							
5 - 10		2	1				3
10 - 20				2			2
20 - 30				1	3		4
30 - 50						1	1
50 - 100							-
100 - 200							-
Укупно 1981.	0	2	1	3	3	1	10

Таб. 27. - Космет (1961. и 1981. година) - Типови градова и градских насеља према структури делатности

Tab. 27 - Kosmet (1961 and 1981) - Types of towns and urbanized settlements regarding activity structure

Тип центра ^a (1961.)	Број градова типа (1981. година)										Укупно центара (1961.)	
	Ns	Nst	Nts	Nt	ns	nst	nts	nt	Ms	M		Mt
Ns												-
Nst			1									1
Nts			1									1
Nt												-
ns		1										1
nst		2	2									4
nts			1									1
nt												-
Ms		1										1
M							1					1
Mt												-
A												-
Укупно центара 1981. г.	-	4	5	-	-	-	1	-	-	-	-	10

^aСкраћенице означавају типове центара (градова и градских насеља) према структури делатности: N - изразито неаграрни, n - неаграрни, M - мешовити, A - аграрни, s - развијен сектор секундарних делатности, t - развијен сектор терцијарно-квартарних делатности

- уствари, главни фактор пораста становништва су биле кварталне и терцијарне делатности; у укупном интензитету промене структуре активних становника, пораст учешћа активних у кварталном сектору био је 6,4, у терцијарном 6,2, а у секундарном је опао за 0,5 процентних поена.

Резултат свих оваквих промена био је, да је посматрана мрежа градова у периоду до 1981. године достигла знатно виши степен развијености. Остварен је знатно виши ниво диверсификованости величинске структуре мреже градова и структуре делатности у њима, уз врло ниско учешће примарног сектора, у девет градова (→Таб. 26 и 27).

УТИЦАЈ ЦЕНТАРА НА РАЗВОЈ ОКОЛНИХ НАСЕЉА

Ниво концентрације становништва и делатности на територији Космета био је 1961. године низак. У то време у ових 10 градова и градских насеља живело је скоро 183.000 становника (19% од око 964.000, односно од укупног становништва ове макроцелине). И поред врло великог пораста броја становника на Космету у наредних двадесет година (за 64%), у градовима се становништво више него удвостручило (индекс 241,4), а самим тим се и ниво концентрације становништва на овом простору осетно повећао. У ових 10 градова је на крају овог периода, 1981. године, живело 27,8% од укупног становништва Космета.

Исто тако, у овом периоду је значајно повећана концентрација активног становништва у градовима Космета за преко 21 процентни поен (са 14,3% на 35,4%), са изразитијим порастом концентрације терцијарног сектора за 16,8 процентних поена (од 58,3% на 75,1%). Незнатан пораст учешћа секундарног (1,9 процентних поена, од 43,2% на 45,1%) и опадање учешћа кварталног сектора, за 4,7 процентна поена (од 57,0% на 52,3%), указују на појаву децентрализованог развоја ових сектора на читавом простору Космета, или на знатно повећање обима дневних миграција, запослених из околних насеља, ка овим градовима.

Ови градови Космета су, у посматраном двадесетогодишњем периоду, значајно, и у првом реду, утицали на пораст становништва, на морфолошку трансформацију и на измене у структури активног становништва околних насеља. Као доказ за овакво развојно деловање центара јесте - да се обим активног становништва у секундарном сектору делатности у скупу осталих насеља Космета повећао, у

периоду 1961-1981. година, скоро два пута, а у терцијарно-кварталном сектору више од 2,5 пута.

Значајни ефекти развојног деловања градова били су стварање мањег или већег броја неруралних насеља у њиховој околини, односно насеља са развијенијом структуром активног становништва.

Приказ карактеристика насеља око градова на Космету у 1981. години, дат у наставку излагања, због значајних разлика у методологијама пописа становништва између 1981⁷ године, с једне стране, и пописа из 1961. и 1971. године, с друге, има само индикативан и квалитативан карактер. Добијени резултати за 1981. годину не могу се користити за давање оцене о укупним и квантитативним ефектима развојног деловања косовско-метохијских градова. Насупрот, карактеристике насеља око ових центара у 1971. години могу послужити и за давање прецизнијих оцена о резултатима њиховог развојног утицаја на околна насеља.

Ефекти развојног деловања градова на околна насеља били су слабије изражени до 1961. године и постојали су само око Косовске Митровице и Приштине. До 1971. године овај процес био је јасније изражен у насељима око већих градова, Приштине и Призрена, као и око центара на рударским подручјима (Косовска Митровица, Вучитрн и Косово Поље).

У 1981. години број неруралних насеља и просечан број становника у њима нису зависили од величине градова око којих се налазе. С друге стране, око мањих градова било је више мешовитих него изразито неаграрних и неаграрних насеља, а око градова преко 50.000 становника било је више ових других насеља, са развијенијом структуром активног становништва (→Таб. 28 и Ск. 28).

Несумњиво је да су у овом периоду градови Космета одиграли значајну улогу у развоју околних насеља. Њихов утицај био је нарочито изражен у Косовском делу ове макроцелине, око свих градова на потезу Косовска Митровица-Приштина. Поред тога, знатне промене су остварене и око Призрена и Пећи у метохијско-призренском делу ове макроцелине.

Промене у структури активног становништва у многим насељима у северном и средњем делу Косова (око Косовске Митровице, Вучитрна, Косова Поља), остварене су под утицајем рударства и

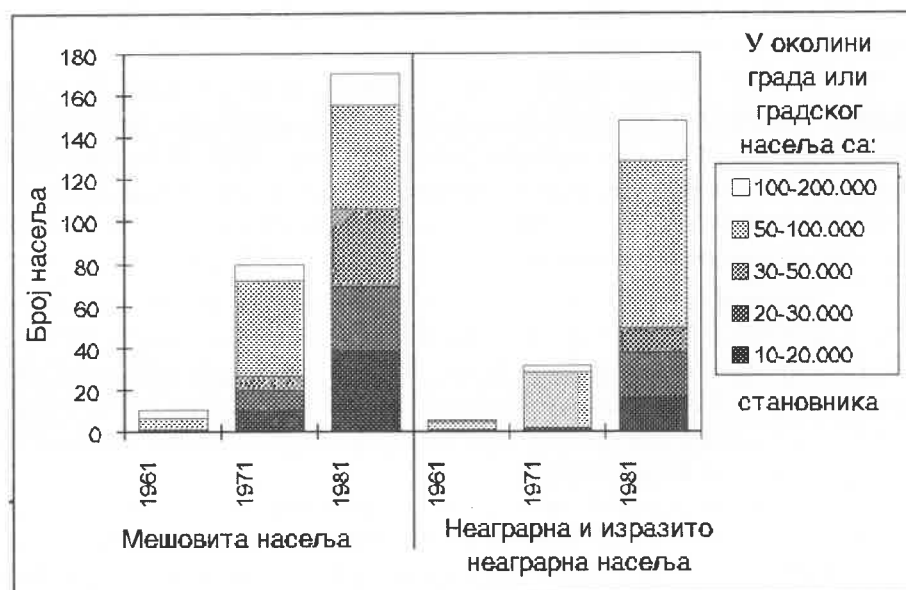
⁷ Нарочито је испољена недоследност и непрецизност у примени методологије пописа за женска лица у пољопривредним домаћинствима [Радовановић С. 1995]

Таб. 28. - *Космет* - Промене у мрежи насеља у њиховим утицајним подручјима градова остварене до 1981. године

Tab. 28 - Kosmet - Changes in the settlements network in the town influential areas realized until 1981

Величина ^а града (број становника)	Просечан број околних насеља								
	руралних			мешовитих			неаграрних		
	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.	1961.	1971.	1981.
10.001 - 20.000	47	41	20	0	5	20	0	1	8
20.001 - 30.000	65	55	13	0	10	30	0	0	22
30.001 - 50.000	72	70	56	0	2	12	0	0	4
50.001 - 100.000	97	76	57	2	15	16	1	9	27
100.001 - 200.000	50	35	11	3	16	16	1	3	19
Градови-просек	72	61	40	1	8	17	0	3	15

^аГрадови су разврстани у групе према величини 1981. године

Ск. 28. - *Космет* (1961-1981. година) - Функцијско-типолошки развој насеља у утицајном подручју градова

Fig. 28 - Kosmet - Functional-typological development of settlements in influential areas of towns

индустријско-енергетских комплекса, који се налазе изван градских подручја ових центара, као и због развоја густе мреже врло малих неаграрних, посебно руралних насеља. Рударство је, снагом и дужином свог подстицајног деловања, утицало на трансформацију мреже насеља у северном и средишњем делу Косовске котлине и пре 1961. године.

Улагање средстава, добијених за развој неразвијених подручја, у терцијарно-квартарни сектор, због далеко ниже цене радног места него у секундарним делатностима, фактор је који је утицао на знатан обим трансформације околних, руралних, насеља нарочито у каснијем периоду, посебно око Подујева, Пећи, Призрена и Урошевца.

Као резултат укупних остварених промена у структури делатности насеља Космета, али и недостатака у методологији пописа активног пољопривредног становништва у 1981. години [РЗС, 1984] дошло је до знатних промена слике просторне структуре активних становника општина овог макрорегиона. Од претежно аграрног простора, са 20 општина аграрног и само две мешовитог типа, у 1961. години, на крају посматраног периода било је само осам општина аграрног, девет мешовитог, четири неаграрног и једна општина изразито неаграрног типа (→Карте 5 и 6).

ПРОСТОРНИ АСПЕКТ РАЗВОЈА И УТИЦАЈА МРЕЖЕ ЦЕНТАРА

Развој градова (пораст броја становника, промене у структури делатности, њена све већа диверсификација, знатно ширење изграђених површина) изразили су се у првом реду у самим овим насељима, а у знатној мери и у њиховим ванградским зонама.

Изразито јак пораст становништва у градовима Космета био је праћен знатним просторним ширењем изграђене територије градова. Изграђене површине појединих градова Космета увећане су и више пута а ширење се махом одвијало дуж прилазних саобраћајница.

Процес просторног ширења и срастања са околним насељима до 1981. године највише је био одмакао око Приштине и Пећи, а у знатној мери и око Призрена, Урошевца и Подујева.

Ефекти развојног деловања и трансформације су јасно и на знатним просторима били изражени нарочито око главних, најзначајнијих привредних центара. Као резултат развоја и градова и њихових околних насеља у просторној структури Космета све јасније су

се испољавале осовине развоја, које су постајале све значајнији елемент даљег развоја мреже насеља и градова на овом подручју.

Основни центар развоја је Приштина, која је готово срасла са градом Косово Поље. Двојни центар Приштина-Косово Поље, заједно са потезом Косовска Митровица-Вучитрн, потезом Приштина-Подујево ка Нишу и центром Урошевац, ка Скопљу, представљају главну окосницу развоја мреже насеља Космета. Око ових градова се развила густа мрежа неруралних насеља. Друга осовина развоја се оформила на потезу Пећ-Баковица-Призрен, на ободу Метохијско-призренске котлине.

Центри на овим осовинама представљаће основне полове развоја мреже насеља и градова Космета и убудуће. Велики фактор ограничења за ширење, насупротив повољним геопотенцијалима за њихов и за развој осталих насеља, су простране зоне резерви лигнита у средишњем подручју Косовске котлине.

Други део:

**ПРАВИЛНОСТИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА И У
ЊИХОВОМ ДЕЛОВАЊУ И УТИЦАЈУ
У МРЕЖИ НАСЕЉА СРБИЈЕ У
ПЕРИОДУ 1961-1981. ГОДИНА**

Александар Вељковић

КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉЕНОСТИ ГЕОПРОСТОРА СРБИЈЕ

Разлике у основним условима за развој, у карактеристикама и нивоима развијености привредно-просторне структуре и насељености Средишње Србије, Војводине и Космета на почетку посматраног периода биле су далеко веће од сличности између њих.

Средишња Србија је по величини 1,7 пута већа од остале две макроцелине заједно. Уствари, Средишња Србија је по површини територије 2,6 пута већа од Војводине и 5 пута већа од Космета. Исти односи су 1961. године постојали и у броју становника.

Велике разлике су изражене и у природним потенцијалима од значаја за развој привредно-просторне структуре и мреже насеља, посебно мреже градова. Тако је Војводина без мало у целини ниско подручје, са теренима високог степена потенцијалне плодности, има значајне ресурсе примарне енергије (нафта, гас), са уском листом и невеликим резервама рудних и минералних ресурса [Анић М. и др. 1973., Карта 1.2; Милојевић Р. и др. 1973. карта 1.3].

Средишња Србија и Космет имају сложену морфолошку структуру. Прва макроцелина има претежно брдско-планинску структуру, коју оивичавају или просецају и чине јој окосницу широке и композитне долине или делови долина великих река и њихових притока. Доминантну карактеристику морфолошке структуре Космета сачињавају две простране котлине, као и високи и средње планински простори у њеним ободним деловима. У обе ове макроцелине се налазе велике резерве примарних извора енергије (угљеви, а у Средишњој Србији и вода), бројна, разноврсна и богата налазишта руда и минерала, простране површине земљишта вишег али и нижег степена потенцијалне плодности.

Приближно једнака густина насељености на почетку посматраног периода (1961. године) у ове три макроцелине (у Средишњој Србији и у Војводини 86 становника/1 km², а на Космету 88 ста-

новника на 1 km^2) било им је једино истоветно обележје. Велике разлике у висини природног прираштаја довеле су до 1981. године до великих промена у односима између ове три макроцелине у погледу густине насељености: 102 становника у Средишњој Србији, 95 у Војводини, а чак 145 становника/ 1 km^2 на Космету [*Рейублички завод за сџајстџику*, 1988].

Према нивоу развијености⁸ у 1961. години, Средишња Србија и Космет су знатно заостајали у развоју у односу на Војводину (→Таб. 29). Изразито аграрни простори, са учешћем примарног сектора у структури делатности већим од 83,3%, су у Средишњој Србији и на Космету заузимали велики део њихове територије (58,0%, односно 48,0%). На овим просторима је 1961. године живео знатан део њиховог становништва (39,4% у првој и 36,3% у другој макроцелини). Насупрот, изразито аграрни простори су у Војводини били мало распрострањени (17,6% од укупне површине) и на њима је живео врло мали део становништва ове макроцелине (10,7%).

С друге стране, простори са мешовитом или неаграрном структуром делатности су у Средишњој Србији (5,2%) и на Космету (9,3%) у то време били врло мало распрострањени, али је у њима живео знатан део од укупног становништва ове две макроцелине (23,5%, односно 15,3%). У Војводини су простори са развијенијом структуром делатности заузимали осетно већи њен део (19,3%) и на њима је живео знатан део становништва ове макроцелине (31,0%).

Мрежа насеља на територији Војводине је у то време била достигла знатно виши ниво развијености, него у остале две макроцелине. То је била већ оформљена стабилна матрица градова и релативно великих и прилично равномерно и ређе размештених сеоских насеља него у Средишњој Србији и на Космету, насеља правилне и карактеристичне морфолошке структуре. У градовима Војводине је у то време живело 35,3% од њеног укупног становништва⁹, а у насељима мањим од 2.000 становника само 11,3%.

Насупрот, ниво развијености укупне мреже насеља на територији остале две макроцелине је био знатно нижи. У градовима Средишње Србије је 1961. године живело 24,7% од њеног укупног становништва, а на Космету 17,3%. У мрежи насеља ове две макроцелине су преовлађивала уситњена и гушће размештена сеоска насе-

⁸ Ниво развијености је мерен степеном рашчлањености структуре делатности, или односом активног становништва у појединим секторима делатности.

⁹ Скуп градова у 1961. години је издвојен по истом приступу и критеријумима, који су били примењени и за издвајање градова у 1981. години. Само су нека мерила (број запослених у терцијарно-квартарном сектору) била другачија, сагласно нижим нивоима развијености у то време.

ља, са стихијно насталом и неправилном морфолошком структуром - од потпуно разбијених, преко групно разбијених до збијених типова насеља. У насељима мањим од 2.000 становника у Средишњој Србији је живело 57,0% од укупног становништва, а на Космету, чак, 75,4%

Поред изражених разлика у нивоима урбанизованости појединих макроцелина, велике разлике између њих су 1961. године биле и у другим карактеристикама *мреже градова*; посебно у густини мреже, величинској структури и структури делатности градова. Мада је број градова на територији Средишње Србије (30) био већи него у Војводини (24) и на Космету (7), густина мреже градова у првој макроцелини је била осетно нижа него у друге две. Просечна удаљеност између градова Средишње Србије је била 43,2 km, а у друге две макроцелине 29,9 km односно 39,4 km.

Мрежа градова у Средишњој Србији је у то време била изражено поларизована. У Београду, граду са 657.300 становника, живело је 48,1% од укупног урбаног становништва. Насупрот, популациони значај главног града у Војводини (Нови Сад са око 114.500 становника или 17,5% од укупног становништва градова) и на Космету (Приштина са свега 38.600 становника и 23,0% од укупног урбаног становништва) је био далеко мањи; односно - поларизованост мреже градова у ове две макроцелине није била значајније изражена.

Структура делатности у већини градова Средишње Србије је била веома развијена и у њој су окосницу сачињавали секундарни и/или терцијарно-квартарни сектор. У развијеној структури делатности на Космету су у неким мањим градовима водећу улогу имали занатство, трговина и непривредне делатности. Насупрот, у врло великом броју градова Војводине пољопривреда је још увек имала доминантно или врло значајно учешће [*Вељковић А.* 1968, Карте 4 и 5].

У периоду 1961-1981. година је у мрежи градова и градских насеља све три макроцелине дошло до значајних промена (→Карте 7-9). И то, у првом реду, због ширег и интензивнијег развоја индустрије, терцијарних и квартарних делатности у многим од ових центара, а затим и због развоја саобраћаја и веће покретљивости становништва, посебно радне снаге. На Космету и због изузетно високе стопе природног прираштаја, отварања и ширења рудничких копова и изградње привредних и инфраструктурних објеката и мрежа, пресељавања или одсељавања становништва.

Утицаји ових фактора развоја су се у првом реду одразили на промену величине (нарочито у Средишњој Србији и на Космету), привредне и укупне структуре делатности (нарочито у Војводини) постојећих и новонасталих градова у ове три макроцелине. Поред тога, ови утицаји су се одразили и на специфичности, суштину, вид и

Таб. 29. - Макроцелине Србије (1961. година) - Општина обележја насељености
 Tab. 24 - Kosmet (1961-1981) - Changes of activity structure of towns and urbanized settlements

Макроцелина	Изразитија аграрна подручја		Мешовита и неаграрна подручја		Учешће у укупном становништву (у %)		Укупан број градова (број градова са мешовитом или аграрном структуром делатности)	Просторна удаљеност између (у km)		Учешће главног града у укупном урбаном становништву (у %)
	Учешће у укупној површини (%)	Учешће у укупном становништву (%)	Учешће у укупној површини (%)	Учешће у укупном становништву (%)	Градова	Насеља мањих од 2.000 становника		Градова	Насеља	
Средишња Србија	58,0	39,4	5,2	23,5	24,7	57,0	30 (3)	43,2	3,6	48,1
Војводина	17,6	10,7	19,3	31,0	35,3	11,3	24 (17)	29,9	6,8	17,5
Космет	48,0	36,3	9,3	15,3	17,3	75,4	7 (0)	39,4	2,7	23,0

«Veľković A. [1968]. Основна јединица посмаграна је била територија општине према административној подели из 1961. године.

интензитет њиховог деловања, као географских полова развоја, као и на значај, величину, облике и распрострањеност ефеката њиховог деловања у мрежи насеља појединих макроцелина.

Међутим, и поред знатних разлика у условима за развој, у мрежи насеља, као и у нивоима привредне развијености и урбанизације, на територијама Средишње Србије, Војводине и Космета су испољене сличности у карактеристикама и у развоју градова (постојећих и нових) и правилности у њиховом деловању и утицају на развој околних насеља.

РАЗВОЈ, ДЕЛОВАЊЕ И УТИЦАЈ ГРАДОВА У МРЕЖИ НАСЕЉА СРБИЈЕ

ПРАВИЛНОСТИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА

У развоју посматраних скупова градова и градских насеља ове три макроцелине се, у периоду 1961-1981. години, испољио низ значајних заједничких карактеристика. Ове тенденције у развоју су биле наставак снажних развојних процеса у мрежи градова, који су били подстакнути и одвијали су се и пре овог периода.

Врсте правилности и докази о њиховом постојању

С обзиром на суштину, сличност и распрострањеност ових промена, оне се могу третирати као правилности у развоју градова у овим макроцелинама. Ту у првом реду треба истаћи следеће правилности:

- еволутивни развој структуре делатности у појединим градовима од нижих ка вишим и развијеним облицима,
- конвергентни развој структуре делатности у средњим и већим градовима и
- зависност популационог пораста града од нивоа развијености и карактера његове структуре делатности.

Докази за диверсификацију и *еволутивни развој структуре делатности* појединих градова у овим макроцелинама су (→Ск. 1, 8, 11, 19, 22 и 24; Таб. 3, 17 и 27):

- релативно бржи или надпросечни темпо развоја неких делатности, односно настанак и јачање делатности са својствима пола развоја; у највећем броју градова у све ове три макроцелине то су у овом периоду биле индустрија и неке из скупа терцијарно-квартарних делатности,

- константно смањење и броја активних у примарном сектору и њиховог учешћа у структури делатности градова,

- континуелан развој, промене типа структуре највећег броја градова од аграрног или мешовитог типа, до типа града са неаграрном или изразито неаграрном структуром делатности.

Овакав развој структуре делатности у градовима мањим од 100.000 становника истовремено је био и *конвергентан*. Докази о постојању конвергентности развоја структуре делатности у средњим и већим градовима у овом периоду су и (→Ск. 29)¹⁰:

- континуелно опадање учешћа примарног сектора у структури делатности ових центара, са доњом границом нешто мало изнад 0% и

- тежња за успостављањем и одржавањем прилично уједначених односа осталих сектора у структури делатности, уз нешто веће учешће секундарног у односу на терцијарно-квартарни сектор делатности.

Насупрот оваквом конвергентном развоју структуре делатности у средњим и већим градовима, у великим градовима, главним центрима макроцелина или њихових великих делова, су биле испољене новије или дуготрајне тенденције удаљавања од раније успостављене равнотежне структуре делатности. Главна обележја оваквог смера развоја структуре делатности у великим градовима су била:

- смањење учешћа и значаја секундарног сектора делатности, посебно индустрије и

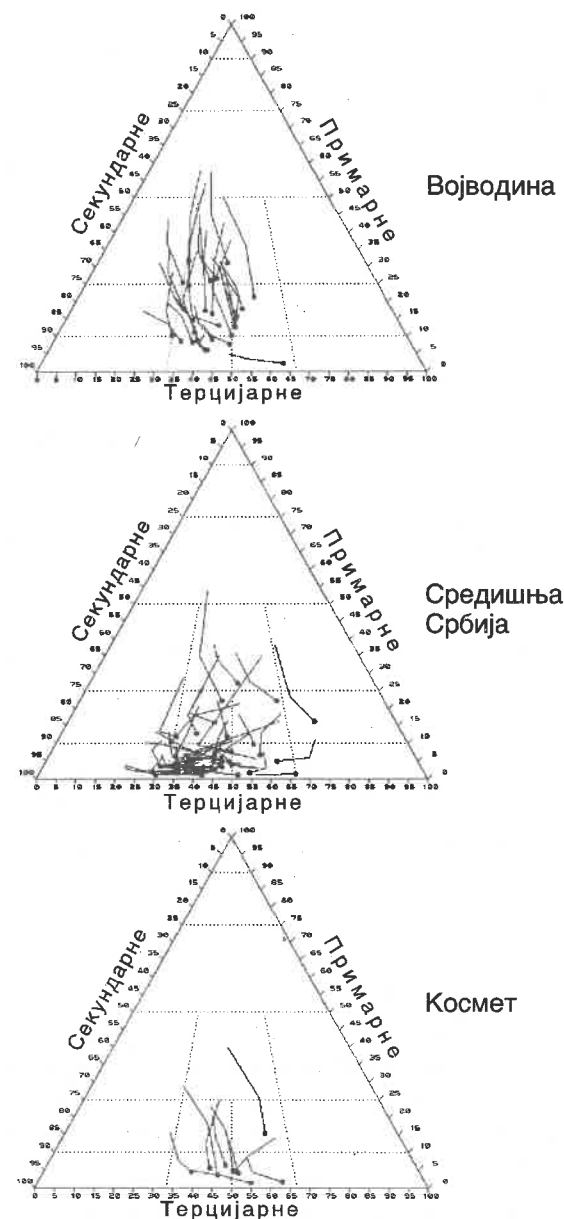
- повећање учешћа и јачање значаја терцијарно-квартарног сектора у структури делатности града.

Постојање *зависности популационог пораста града од нивоа развијености и карактеристика његове структуре делатности* се изражавало кроз следеће релације (→Ск. 6, 7, 11, 12, 24 и 27):

- у градовима са мање развијеном структуром делатности развој се испољавао у облику снажних и великих промена у структури делатности (јачање учешћа неког од неаграрних сектора и битно смањење значаја примарног сектора) и малих, или чак врло малих, промена у броју становника или

- у градовима са развијеном структуром делатности се у дужем временском периоду испољавао више или мање интензиван пораст броја становника.

¹⁰ Видети и резултате и закључке о тенденцијама развоја структуре делатности градова Средишње Србије, Војводине и Космета

Ск. 29. - Србија (1961-1981. година) - Тенденције у развоју структуре делатности градова и градских насеља

Fig. 29 - Macrounits of Serbia (1961-1981) - Development tendencies of activities structure in towns and urbanized settlements

Наиме, у граду или градском насељу са мање развијеном структуром делатности пољопривреда има великог удела. Самим тим, стварање нових нуклеуса развоја из области индустрије и/или неких од терцијарно-квартарних делатности у њима подстиче пре трансфер резерви радне снаге из пољопривреде самих центара у овакве новостворене радне организације, него привлачење и досељавање нове радне снаге из других насеља.

Са друге стране, у градовима са развијеном структуром делатности нема резерви радне снаге у пољопривреди. Стога ширење нуклеуса развоја у таквом граду и његово агломеративно деловање стварају веома повољне услове за подстицање и подстичу знатан обим досељавања нове радне снаге, а у крајњој линији доводе до већег или мањег пораста броја становника у њему.

Суштина и закључци из утврђених правилности

Из прве две правилности, посебно из постојања конвергентне тенденције развоја структуре делатности у скупу градова мањих од 100.000 становника, следује закључак - да постоји граница ка којој овај процес тежи. Оваква граница названа је *равнојтежном* или *усклађеном сџруктуром делатности*.

Параметри равнотежне (или усклађене) структуре делатности у средњим и већим градовима ове три макроцелине су:

- врло ниско учешће примарног сектора у структури делатности (мање од 10% у укупном активном становништву) и
- прилично усклађен однос између учешћа секундарног сектора, са једне, и терцијарно-квартарног сектора, са друге стране; однос активних становника у њима се налази у интервалу 2:1-1:1.

Ова тенденција конвергентног развоја градова са мање развијеном или специјализованом структуром делатности (индустријски центри или градови са слабо развијеном производном основом) је у овим макроцелинама остваривана у неком од следећих облика, и то као (→Ск. 29):

- одржавање уравнотеженог односа између секундарних и терцијарно-квартарних делатности, успостављеног још од њихове претходне развојне фазе - насеља мешовитог типа или
- развој терцијарних и квартарних делатности у индустријским и рударским центрима или

- развој индустрије и других делатности из секундарног сектора у градовима, који су до тада имали улогу трговачко-занатских, културно-образовних, здравствених или територијарно-управних центара.

Дуготрајније или новије тенденције у развоју структуре делатности у великим градовима Средишње Србије (Београд и Ниш), Војводине (Нови Сад) и Космета (Приштина) су биле таквог смера, да пружају основу за постављање следеће хипотезе о развоју великих градова: *да постоји нова граница ка којој тежи развој сџруктуре делатности у граду, када он пређе границу од 100.000 становника*. Обележја такве усклађене структуре делатности у великом граду, центру ширих територија, су:

- превага терцијарно-квартарног сектора (учешће овог сектора у структури активног, односно запосленог становништва је веће од 50%),
- значајан је удео секундарног сектора и
- занемариво је мало учешће примарног сектора (мање од 5%).

Коначно, из прве две правилности о развоју градова, закључака изведених на основу њих, као из ове хипотезе, следује нова хипотеза *о сџуињевима у развоју сџруктуре делатности града*, условљених његовом величином, односно бројем становника, али и улогом коју он има у оквиру ширег геопростора.

Будућа проучавања великих градова, и то после поновног оживљавања привредне активности, односно после изласка из постојеће кризе, као и проучавања и на другим просторима, требало би усмерити и на овај проблем, на проверу ових хипотеза.

Из треће правилности (зависности популационог пораста града од нивоа развијености његове структуре делатности) следује закључак - *да постоје четири облика популацијско-функцијског развоја града, и то* (→Ск. 30):

- квалитативан - карактеристичан за градове и градска насеља, у којима примарни сектор има значајно учешће; у оваквим насељима се развој испољава кроз велике промене у њиховој структури делатности и опадање, стагнацију или слаб пораст броја становника;
- квантитативан - карактеристичан за градове, односно центре, са развијеном (неаграрном), и усклађеном структуром делатности; у њима се развој испољава кроз знатан пораст становништва и веома мале промене у структури делатности,

- сложени, квалитативно-квантитативни облик развоја - карактеристичан за градове са развијеном (неаграрном) и слабо диверсификованом (специјализованом) структуром делатности, али и за мала градска насеља са слабије развијеном структуром делатности; ради се у првом реду о већим индустријским и рударским центрима, затим о градовима са знатном превагом непроизводних делатности, као и о малим градским насељима, са мешовитом структуром делатности; у оваквим насељима развој се испољава кроз значајне структурне промене и знатан пораст броја становника и

- стагнација или регресија - облик карактеристичан за градове који су исцрпили своје развојне потенцијале; у оваквим центрима су промене у структури делатности веома слабе, а број становника стагнира или се, чак, смањује.

Степен испољених правилности у појединим макроцелинама Србије

Појавни облици и степен испољених правилности у развоју градова у Средишњој Србији, Војводини и на Космету у овом периоду су, и поред велике сличности, у извесној мери били различити. На то су утицале поменуте битне разлике у географским и друштвено-економским условима у којима се се ови процеси одвијали.

Еволутивни развој структуре делатности у градовима Средишње Србије, Војводине и Космета у овом 20-годишњем периоду био је јасно изражен. У великом броју ових центара су остварене корените промене у типовима структуре делатности. Поготову се то догодило у градовима и градским насељима са нижим нивоом развијености структуре, у којој су велики удео имале примарне делатности (→Ск. 6, 7, 11, 12, 24 и 27; Таб. 3, 17 и 27).

Оба обележја *конвергентног развоја структуре делатности* су била јасно изражена у скуповима градова Средишње Србије, Војводине и Космета мањим од 100.000 становника.

Међутим, наслеђене разлике у нивоима развијености структуре делатности у градовима ове три макроцелине, као и различити смерови, интензитети и карактеристике развоја ових насеља у посматраном 20-годишњем периоду, одразили су се на обим и степен њиховог приближавања, на "положај" у односу на параметре усклађене структуре делатности (→Ск. 29; Таб. 3, 17, 27).

Најизразитије се ова правилност испољила у градовима Средишње Србије. Усклађена структура делатности на територији ове макроцелине је до 1981. године остварена у 33 од 50 градова мањих од 100.000 становника, а још 11 других се у то време "налазило" у близини ове структуре, са јасном тенденцијом да се она достигне у наредном периоду.

Промене у броју становника	Умерен и јак пораст	Квантитативан облик развоја	Сложени облик развоја
	Стагнација и веома спор пораст	Стагнација у процесу развоја	Квалитативан облик развоја
	Опадање	Регресија у процесу развоја	Квалитативан облик развоја
		Веома слабе и слабе	Умерене и јаке
		Интензитет промене структуре делатности	

Ск. 30. - Графичка шема облика популацијско-функцијског развоја града

Fig. 30 - Graphical diagram of shape of town population-functional development

Број градова са успостављеном усклађеном структуром делатности у Војводини је у то време био далеко мањи. Равнотежну структуру је у то време имало 7 градова. Међутим, у 15 других, у којима је учешће примарног сектора било 10-25%, ова тенденција за успостављање равнотежне структуре делатности је била јако изражена.

На Космету је 1981. године усклађену структуру су имала само 4 града (Призрен, Ђаковица, Урошевац и Вучитрн). У осталим градовима је - због посебне политике већег запошљавања у непроизводним делатностима спровођене у овој привредно неразвијеној макроцелини - остварен нешто наглашенији значај терцијарно-квартарног над секундарним сектором делатности.

Поред тога треба истаћи - да су у овом периоду у 3 од 4 велика града Србије (Београд, Ниш и Нови Сад) биле испољене дуготрајне или новије тенденције у развоју структуре делатности, дивергентног смера у односу на равнотежну структуру, карактеристичну за градове мање од 100.000 становника. Овакав смер развоја би могао значити тежњу за успостављањем нове усклађене структуре делатности, карактеристичне за велике градове.

Овакву структуру је 1981. године имала и Приштина, град са око 108.000 становника. Међутим, овде је тај процес био започет и слични односи у структури делатности су били успостављени још раније, при мањој концентрацији делатности и становништва. У Приштини, као и у другим градовима ове макроцелине, овакав смер развоја структуре делатности је био последица и посебне политике развоја и запошљавања, спровођене на овом подручју.

Међутим, најзначајније разлике у развоју градова у ове три макроцелине су биле у погледу зависности популационог пораста од нивоа развијености структуре делатности, односно у погледу облика популацијско-функцијског развоја градова. Тако (→Таб. 30-33; Ск. 9, 12, 27 и 29; Карте 7 и 9):

- у центрима Средишње Србије су били изражени квантитативни и сложени облик развоја,

- у центрима Војводине је преовлађивао квалитативан облик, а

- на Космету се у свим центрима одвијао сложен, квалитативно-квантитативни облик развоја.

У скупу градова и градских насеља на територији Средишње Србије су се у овом периоду одвијала два облика развоја: квантитативни и сложени. Велики пораст броја становника уз мале или веома мале промене у структури делатности су били јасно изражени у 23 од укупно 52 града или градска насеља ове макроцелине. Већина од њих (18) су била насеља различитих величина, која су на почетку посматраног периода већ имали развијену и диверсификовану, више или мање усклађену структуру делатности. Изузетно се овај облик развоја јављао и у градовима и градским насељима са изразито неаграрном специјализованом структуром или у центрима са знатним учешћем примарног и секундарног сектора делатности. У првом случају се радило о малим индустријским (Младеновац, Трстеник, Нова Варош) или рударским (Мајданпек) центрима, са значајним нуклеусима раста. У другом, само о једном градском насељу, мешовитог типа, са значајним учешћем секундарног сектора делатности (Бујановац).

Сличан облик развоја, али са незнатно јачим структурним променама је био остварен у још 9 других центара различитих величина (Београд, Врање, Нови Пазар, Алексинац, Лазаревац и др.).

У осталих 20 центара су биле остварене умерене или велике промене у структури делатности, али и знатан пораст броја становника. То су највећим делом били градови или градска насеља разли-

Таб. 30. - *Макроцелине Србије (1961-1981. година) - Број градова према интензитету промена броја становника и структуре делатности*

Tab. 30 - *Macrounits of Serbia (1961-1981) - Number of towns regarding the intensity change of the population size and activity structure*

Величина промене структуре делатности (у процентним поенима)	Индекс промене броја становника (1961=100) ^а						Укупно градова
	мањи од 100,0	100,0 - 114,9	115,0 - 132,0	132,1 - 174,1	174,2 - 200,0	више од 200,0	
Средишња Србија							
0 - 5,0	-	-	-	1	1	3	5
5,1 - 10,0	-	-	-	3	6	9	18
10,1 - 20,0	-	-	-	7	6	8	21
више од 20,0	-	-	-	2	2	4	8
укупно градова	-	-	-	13	15	24	52
Војводина							
0 - 5,0	-	-	-	1	-	-	1
5,1 - 10,0	-	-	-	2	1	-	3
10,1 - 20,0	-	6	4	6	-	-	16
више од 20,0	3	1	3	1	-	-	8
укупно градова	3	7	7	10	1	-	28
Космет							
0 - 5,0	-	-	-	-	-	-	-
5,1 - 10,0	-	-	-	-	-	-	-
10,1 - 20,0	-	-	-	-	3	4	7
више од 20,0	-	-	-	-	-	3	3
укупно градова	-	-	-	-	3	7	10

^аГранице интервала за величине промена броја становника од 1961-1981. године су одређене на основу времена потребног да се становништво у неком граду удвостручи, уколико би се пораст одвио интензитетом оствареним у том двадесетогодишњем периоду. Тако појединим индексима одговарају следећи временски интервали у којима би се остварило удвостручење броја становника: 114,9 (100 година), 132,0 (50 година), 174,1 (25 година) и 200,0 (10 година).

читих величина, неаграрног или изразито неаграрног типа, са слабо диверсификованом структуром делатности. Овакав облик сложеног популацијско-функцијског развоја се одвијао:

- у већим или средњим (Крагујевац, Бор, Параћин, Смедеревска Паланка) или малим индустријским центрима (Прибој, Пријеполје и др.) или

- у малим градовима или градским насељима у којима је до 1961. године био још увек слабо развијен нуклеус производних делатности, односно у центрима у којима је основно језгро сачињавао сектор терцијарно-квартарних делатности (Зајечар, Књажевац, Неготин, Куршумлија, Врњачка Бања, Ивањица, Бајина Башта).

Поред тога, овај облик развоја се одвијао и у свим градским насељима, са слабије развијеном (мешовитом) структуром делатности, у којима је био знатан удео и примарног сектора делатности.

У мрежи градова Војводине су у овом периоду била испољена три облика популацијско-функцијског развоја. Ипак, далеко највећи број градова или градских насеља (17 од укупно 28) је доживео изразито или прилично јасно изражен квалитативни (структурни) облик развоја. То су већином били центри са мање од 20.000 становника (12), али су овакав развој имали и неки градови и до 40.000 становника (Сомбор, Кикинда, Вршац, Бечеј и Сента). Све су то били центри са мало развијеном или неразвијеном структуром делатности, односно насеља мешовитог, а нека и аграрног типа. У овој групи градова и градских насеља се у следећих 20 година одвијао снажан процес деаграризације, са великим променама у структури делатности, који је био праћен смањењем (3 центра), стагнацијом (7 центара) или прилично спорим темпом пораста броја становника (7).

Остала два облика развоја су била знатно мање распрострањена. Релативно знатнији популациони пораст, уз мале структурне промене, су имала само 4 града величине 21.000-75.000 становника (Суботица, Зрењанин, Панчево и Сремска Митровица), у којима је на почетку овог периода већ била остварена развијена (неаграрна) и усклађена структура делатности.

Сложени облик развоја (квалитативно-квантитативни) је био испољен у 7 центара. Највећи број међу њима су били центри величине до 20.000 становника, који су имали мешовиту структуру делатности. Овакав облик развоја је имао и Нови Сад, велики град са развијеном и усклађеном структуром делатности. У овом периоду је

Таб. 32. - Макроцелине Србије (1961-1981. година) - Веза између типа структуре делатности и карактера развоја центара
Tab. 32 - Macrounits of Serbia (1961-1981) - Connection between the type activity structure and the character of center development

Тип центра ^а у 1961. години	Укупан број центара	Број центара													
		са врло малим и малим променама структуре де- латности (до 10 процен- тних поена) и индексом пораста становништва			са структурним променама умереног интензитета (10,1 - 20 процентних по ена) и индексом пораста становништва			са јаким структурним променама (већим од 20 процентних поена) и индексом промена броја становника броја становништва							
		132,1- -174,1	већим од 174,1	100,0- -114,9	115,0- -132,0	132,1- -174,1	већим од 174,1	100,0- -114,9	115,0- -132,0	132,1- -174,1	већи од 174,1				
Средишња Србија укупно	52	4	19	-	-	7	14	-	-	2	6	-	-	-	-
A	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
M	7	-	1	-	-	2	1	-	-	-	1	-	-	-	-
ns	4	-	1	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
nst	10	1	-	-	-	1	5	-	-	-	3	-	-	-	-
nt	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
Ns	7	-	4	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-
Nst	22	3	13	-	-	2	4	-	-	-	-	-	-	-	-
Nt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Војводина укупно	28	3	1	6	4	6	-	-	-	-	3	1	3	1	-
A	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
M	16	-	-	5	2	5	-	-	-	-	2	1	1	1	-
ns	3	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nst	3	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ns	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nst	2	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Космет укупно	10	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	1	2
A	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
M	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
ns	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
nst	5	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	1	-
nt	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Ns	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nst	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nt	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-

^аСкраћенице у табели означавају следеће типове центара према структури делатности: А=аграрни, М=мешовити ns=неаграрни-инду-
стријски, nst=неаграрни комплексне структуре, nt=неаграрни-непроизводни, Ns=изразито неаграрни-индустриски, Nst=изразито неаграрни-
комплексне структуре, Nt=изразито неаграрни-непроизводни.

Таб. 31. - Макроцелине Србије (1961-1981. година) - Веза између величине и карактера развоја градова и градских насеља (центара)^a

Tab. 31 - Macrounits of Serbia (1961-1981) - Connection between size and character of development of towns and urbanized settlements

Величина центра у 1961. години (број становника)	Укупан број центара	Број центара													
		са врло малим и малим променама структуре делатности (до 10 процентних поена) и индексом пораста становништва			са структурним променама умереног интензитета (10,1 - 20 процентних поена) и индексом пораста становништва			са јаким структурним променама (већим од 20 процентних поена) и индексом промена броја становника броја становништва							
		132,1- -174,1	већим од 174,1	100,0- -114,9	115,0- -132,0	132,1- -174,1	већим од 174,1	мањим од 100,0	100,0- -114,9	115,0- -132,0	132,1- -174,1	већи од 174,1			
Средишња Србија	52	4	19	-	-	7	14	-	-	2	6	-	-	-	-
укупно центара	1	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
већих од 500.000	2	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.001 - 82.000	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
30.001 - 50.000	8	2	5	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
20.001 - 30.000	11	-	4	-	-	3	3	-	-	-	-	-	-	-	1
10.001 - 20.000	14	-	3	-	-	2	5	-	-	-	-	-	-	-	3
5.001 - 10.000	14	-	6	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	2
до 5.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Војводина	28	3	1	6	4	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-
укупно центара	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
већих од 100.000	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
50.001 - 75.000	4	1	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-
30.001 - 50.000	3	-	1	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20.001 - 30.000	14	-	-	-	-	4	-	1	1	1	1	-	-	-	-
10.001 - 20.000	4	-	-	-	-	1	-	1	1	1	1	-	-	-	-
5.001 - 10.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
до 5.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Космет	10	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	2
укупно центара	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
30.001 - 50.000	4	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-
20.001 - 30.000	2	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-
10.001 - 20.000	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.001 - 10.000	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
до 5.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

^aРади се о скупу центара који су 1981. године сврстани у категорију градова.

Таб. 33. - *Макроцелине Србије (1961. година) - Број центара (градова и градских насеља) према величини и типу структуре делатности*

Tab. 33 - *Macrounits of Serbia (1961) - Number of towns and urbanized settlements according to size and type of activity structure*

Величина центра (број становника)	Укупно центара	Тип центра према структури делатности ^a							
		A	M	ns	nst	nt	Ns	Nst	Nt
Средишња Србија укупно центара	52	1	7	4	10	1	7	22	-
-од тога									
већих од 500.000	1	-	-	-	-	-	-	1	-
50.001 - 82.000	2	-	-	-	-	-	1	1	-
30.001 - 50.000	2	-	-	-	-	-	-	2	-
20.001 - 30.000	8	-	-	1	1	-	-	6	-
10.001 - 20.000	11	-	-	3	2	-	2	4	-
5.001 - 10.000	14	1	4	-	4	-	2	3	-
до 5.000	14	-	3	-	3	1	2	5	-
Војводина укупно центара	28	4	16	3	3	-	-	2	-
-од тога									
већих од 100.000	1	-	-	-	-	-	-	1	-
50.001 - 75.000	2	-	-	-	2	-	-	-	-
30.001 - 50.000	4	-	3	-	-	-	-	1	-
20.001 - 30.000	3	-	2	-	1	-	-	-	-
10.001 - 20.000	14	3	9	2	-	-	-	-	-
5.001 - 10.000	4	1	2	1	-	-	-	-	-
до 5.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Космет укупно центара	10	-	2	1	5	-	-	2	-
-од тога									
30.001 - 50.000	1	-	-	-	-	-	-	1	-
20.001 - 30.000	4	-	-	1	2	-	-	1	-
10.001 - 20.000	2	-	-	-	2	-	-	-	-
5.001 - 10.000	1	-	1	-	-	-	-	-	-
до 5.000	2	-	1	-	1	-	-	-	-

^aСкраћенице у табели означавају следеће типове центара према структури делатности: A=аграрни, M=мешовити, ns=неаграрни-индустријски, nst=неаграрни-комплексне структуре, nt=неаграрни-непроизводни, Ns=изразито неаграрни-индустријски, Nst=изразито не-

у њему знатно ојачао удео и значај терцијарно-квартарног сектора делатности.

За разлику од осталог дела Србије, у свим градовима и градским насељима на *Космети* се у овом периоду одвијао само један и то сложен облик развоја. На овакав њихов квалитативно-квантитативни облик развоја, односно на јаке промене у структури делатности и изузетно снажан пораст становништва у свим центрима, имали су утицаја:

- знатно учешће пољопривреде у структури делатности у великом броју градова и градских насеља Космета, (у 8 од 10 центара је пољопривреда имала удео у структури активног становништва већи од 10%), а у неким од њих и делатности које су биле карактеристичне за преиндустријску и раноиндустријску фазу развоја градова,

- дугорочна политика развоја и запошљавања радне снаге, у којој је предност добијало отварање нових радних места у непроизводним делатностима, тј. у терцијарно-квартарном сектору (→Ск. 24) и

- врло висок природни прираштај на читавој територији Космета, као и велики обим досељавања становништва у ове центре (→Карта 10).

РАЗВОЈНО ДЕЛОВАЊЕ ГРАДОВА

Градови *Средишње Србије и Војводине* су у послератном периоду били главни фактор развоја околних, претежно сеоских насеља. Насупрот, на *Космету* се развојно деловање градова преплitalo са снажним утицајима других фактора, карактеристичних за ову макроцелину¹¹. Са становништа и оквира разматране проблематике, деловање града као центра развоја се одвијало у више видова, и то као:

- привлачење радне снаге и другог становништва из околног простора (поларизационо деловање),

- појава и развој миграција радника из околних насеља, од места становања, у град, ка месту рада (индиректно подстицајно деловање).

¹¹ Због тога је развојно деловање градова односно центара посебно разматрано за Средишњу Србију и Војводину, а посебно за *Космет*.

Развојни утицај сваког од ових видова деловања града се испољавао на себи својствен начин. Тако се поларизационо деловање града изражавало кроз јачање и ширење процеса депопулације у оближњим, па чак и у удаљеним подручјима, као и кроз појаву и јачање разлика у нивоу привредне развијености између града и околног руралног простора.

Индиректно подстицајно деловање града се, захваљујући појави и повећању обима радних миграција, испољавало кроз процес деаграризације околних насеља, а у већини од њих и кроз поновни пораст броја становника.

У околним насељима се директно подстицајно деловање града испољавало кроз стварање малих полова развоја, као центара производње, услуга и рада.

Четврти вид развојног деловања центара, ширење изграђених површина и урастање најближих насеља у његову физиономску и функцијско-просторну структуру, испољавао се око великих градова, а и око неколико градова средње величине са густом мрежом околних насеља.

У Србији, а поготову у њеном средишњем делу и у Војводини, од ова четири вида далеко најраспрострањенији, и по последицама и најзначајнији, су били поларизационо и индиректно подстицајно деловање.

Као показатељи за смер и интензитет развојног деловања градова су коришћени:

- за поларизационо: нето обим досељавања становништва у град, односно миграциони салдо становништва у периодима 1953-1961. и 1971-1981. година, а

- за индиректно подстицајно деловање: обим осцилаторних миграција радника између града, као места рада, и околних насеља, као места њиховог становања у 1961. и 1981. години (радне миграције).

Коришћење величина миграционог салда становништва и радних миграција за Средишњу Србију и Војводину, као репрезентативних индикатора за поларизационо и индиректно подстицајно деловање градова на околна насеља, било је засновано и на високом степену њихове корелационе зависности од величине града у оба проучавана временска пресека (1961. и 1981. година).

Насупрот, због ниских вредности корелационих коефицијената за везу између величине града и миграционог салда становниш-

тва у градовима на *Космети* до 1961. (0,535) и 1981. године (0,568), овај показатељ није могао бити коришћен као репрезентативан за оцену њиховог поларизационог деловања на околна насеља. За ову макроцелину је утврђен само висок степен корелативне зависности обима радних миграција од величине града.

С обзиром да статистичка служба не пружа непосредно потребне информације за ове показатеље, то су подаци за обиме ове две врсте миграција добијени или допунском обрадом података из пописа становништва или проценама¹².

Структура и значај деловања центара развоја на територији Средишње Србије и Војводине

Деловање посматраног скупа градова на развој околних насеља на територији Средишње Србије и Војводине је било јасно изражено и у периоду до 1961. године, а поготову је било снажно у периоду 1971-1981. година. Међутим, у погледу видова њиховог развојног деловања, у обе ове макроцелине су биле изражене и велике разлике између ова два временска периода.

У периоду 1953-1961. година у обе ове макроцелине имао је већи значај *само поларизациони вид деловања* градова. Ниво концентрације становништва у градовима и градским насељима ове две макроцелине у то време је био прилично низак. Стога је и њихово индиректно подстицајно деловање у целини било слабо и јаче се испољавало само око главних градова (Београда и Новог Сада) и

¹² Нето обим досељавања становништва (миграциони салдо) у поједине градове, за периоде 1953-1961. и 1971-1981. година, је процењен на основу података пописа о броју становника градова, односно градских насеља, са једне стране, и података из виталне статистике о природном прираштају, са друге. Ови подаци су били публиковани за подручја општина. С обзиром да су већи градови имали доминантно учешће у укупном становништву својих општина, а за мање градове је претпостављено да су у њима релативне величине природног прираштаја биле сличне онима из околних насеља, то су као основе за процену миграционог салда градова били узети просеци за општине.

Обими радних миграција за градове у све три макроцелине су за 1981. годину добијени допунском обрадом података пописа. За 1961. годину су обими ових миграција процењени на основу података из пописа о запосленом становништву градова, обрађених по месту рада, и о активном становништву, који су се односили на место становања [Veljković A. 1968]. За градска насеља је процена извршена на основу регресионе праве.

око неколико других градова средње величине [Veljković A, 1968, с. 128]. Наиме, релативна величина миграционог салда свих градова и градских насеља у овом периоду износила је у Средишњој Србији 8,6%, а у Војводини 6,5% од укупног становништва осталих насеља ових макроцелина. Насупрот, због прилично ниског нивоа урбанизованости обе ове макроцелине, али и још увек слабо развијеног приградског саобраћаја у то време, учешће радних миграната ових градова и градских насеља у укупном становништву осталих насеља је било врло ниско: 2,8% у Средишњој Србији и 1,5% у Војводини (→Таб. 34).

Битну карактеристику у овом периоду представљала је и доминантна улога Београда и Новог Сада у појединим видовима развојног деловања мреже градова и градских насеља ових макроцелина (→Таб. 34). У то време је Београд, у коме је живело 48,1% од укупног становништва овог скупа градова и градских насеља, имао доминантну улогу у укупном поларизационом деловању мреже центара развоја Средишње Србије. На овај град је отпадало 48,0% од укупног миграционог салда, али и само 29,2% од укупног броја радника миграната свих градова и градских насеља Средишње Србије.

Насупрот, на територији Војводине је величинска структура мреже градова и градских насеља била уравнотежена. У то време је у Новом Саду живело само 16,4% од укупног становништва овог скупа центара. Доминација Новог Сада била знатно више изражена у подстицајном (57,5% од укупног обима радних миграција), него у његовом поларизационом деловању (27,5% од укупног нето обима досељавања у градове и градска насеља Војводине у периоду 1953-1961. година).

Разлике у значају главних градова ове две макроцелине у појединим видовима њиховог развојног деловања су настале због веома поларизоване величинске структуре скупа градова и градских насеља у Средишњој Србији и због уравнотежене величинске структуре скупа центара Војводине и мање развијене структуре делатности (знатно учешће пољопривреде) у многима од њих.

У обе ове макроцелине је у новијем периоду (1971-1981. година) дошло до значајних промена у видовима и улози развојног деловања мреже градова. Ове промене су биле велике посебно у њиховом подстицајном развојном деловању.

Улога и значај *поларизационог деловања градова* у Средишњој Србији су се нешто мало повећали, а у Војводини, чак, и смањили. Наиме, укупни нето обим досељавања у центре Средишње Срби-

Таб. 34. - Макроцелине Србије (1961-1981. година) - Значај развојног деловања градова и градских насеља

Tab. 34 - Macrocells of Serbia (1961-1981) - The importance of the development action of towns and urbanized settlements

Број становника	Стање 1961. године			Стање 1981. године			Промене у периоду 1961-1981. (1961=100)		
	Средишња Србија	Војводина	Космет	Средишња Србија	Војводина	Космет	Средишња Србија	Војводина	Космет
У макроцелинама	4.823,3	1.855,0	964,0	5.694,5	2.034,8	1.584,4	118,1	109,7	164,4
. У центрима ^а (у 000)	1.367,3	698,4	182,8	2.481,6	947,1	441,2	181,5	135,6	241,4
. Укупно становништво	298,8	75,2	15,9	370,3	67,2	55,9	123,9	89,4	351,6
. Нето досељеника ^б	97,1	16,9	5,5	333,7	89,8	37,7	343,7	531,4	685,5
. Радника миграната	3.456,0	1.156,6	781,2	3.212,9	1.087,7	1.143,2	93,0	94,0	146,3
. У осталим насељима									
. Однос према укупном становништву осталих сеља									
. Становништва центара	0,40	0,60	0,23	0,77	0,87				
. Нето досељених у									
. Нете (%)	8,6	6,5	2,0	11,5	6,2	4,9			
. Радника миграната (%)	2,8	1,5	0,7	10,4	8,3	3,3			
. Учешће главног града у укупном становништву	48,1	16,4	21,1	43,8	19,8	24,5			
. Нето досељеника	48,0	27,5	49,8	31,8	26,3	32,4			
. Радника миграната	29,2	57,5	19,0	28,1	31,4	41,6			

Обухваћени су исти скупови центара у појединим макроцелинама: у Средишњој Србији 52, у Војводини 28 и на Космету 10. Ту су они центри који су 1981. године спадали у категорију градова.

^а Нето обим досељеника се односи на периоде 1953-1961. година (стање 1961. године) и 1971-1981. година (стање 1981. године).

је се од 1971. до 1981. године повећао за 23,9% у односу на период 1953-1961. година. Исто тако, повећало се (на 11,5%) и његово учешће у укупном становништву ванградских простора (→Таб. 34).

У Војводини је величина миграционог салда скоро свих градова у новијем периоду опала у односу на претходни (1953-1961. година) за 10,6%, а исто тако се смањило и његово учешће у укупном становништву ванградских простора (на 6,2%).

У далеко највећем броју центара развоја Средишње Србије (у 42 од 52 посматрана града) у новијем периоду је њихово поларизационо деловање више или мање ојачало. Интензитет поларизационог деловања се највише повећао у градовима средње величине, већим од 35.000 становника, али и код неколико малих градова, који су 1981. године имали између 10.000 и 20.000 становника (→Карта 10).

Насупрот, на територији Војводине нису биле испољене сличности у тенденцијама промена интензитета поларизационог деловања градова. Посебно треба скренути пажњу на следеће карактеристике:

- да је најзначајније повећање интензитета поларизационог деловања у новијем периоду остварено само у Суботици,

- да је у 4 града (Нови Бечеј, Темерин, Кањижа и Озаци) дошло, за разлику од периода до 1961. године, до испољавања њиховог поларизационог деловања, али је оно још увек било слабог интензитета и

- да у три града (Сента, Ада и Сремски Карловци) поларизационо деловање није било изражено ни у овом периоду.

Због јачања поларизационог деловања скоро свих градова у Средишњој Србији, доминантна улога Београда у мрежи центара је у новијем периоду битно измењена. Релативни значај Београда у ефектима укупног поларизационог деловања центара Средишње Србије се веома смањило. Његово учешће у укупном миграционом салду градова ове макроцелине у периоду 1971-1981. година је знатно опало (31,8%) у односу на стање до 1961. године (48,0%).

Релативни значај поларизационог деловања Новог Сада се незнатно смањило. Учешће Новог Сада у укупном миграционом салду свих центара Војводине је опало са 27,5% на 26,3%

Са друге стране, интензитет *индиректног подстицајног деловања градова* у ове две макроцелине, који је до 1961. године био слаб, веома је ојачао. Тако се у градовима Средишње Србије

до 1981. године број радника миграната повећао 3,4 пута, а у градовима Војводине 5,3 пута. Због тога се и учешће броја радника миграната у укупном броју становника ванградског простора у Средишњој Србији повећало са 2,8% на 10,4%, а у Војводини са 1,5% на 8,3%.

Посматрани скупови градова у Средишњој Србији и Војводини су били и основни носиоци (агенси) развоја и трансформације структуре активности становништва околних насеља. Ка њима је био усмерен и највећи део од укупних радних миграција макроцелине: 71,4% у Средишњој Србији и 76,9% у Војводини (→Таб. 35) [Сџанковић В., Сјефановић А. 1994].

Поред тога треба истаћи - да се у руралном простору до 1981. године развио и велики број малих центара рада, за које се везивао знатан обим радних миграција. До тога је дошло због стварања и развоја нуклеуса непољопривредних делатности у многим општинским и субопштинским центрима, али и због развоја саобраћајних средстава и великог повећања мобилности становништва.

До 1981. године је на територији Средишње Србије испољено јачање интензитета подстицајног деловања свих градова. Највеће повећање обима радних миграција је остварено у градовима средње величине (већим од 30.000 становника), у Крагујевцу и у неколико мањих градова, који су у то време имали између 10.000 и 25.000 становника. У овом случају се радило о градовима у којима су биле изграђене веће индустријске зоне (најбољи су примери за то били Лозница, Трстеник и Младеновац).

Сличне промене су се одвијале и на територији Војводине (→Карта 11). У свим њеним градовима се интензитет подстицајног деловања знатно повећао. Најзначајније промене су остварене у градовима већим од 30.000 становника.

Многи градови у ове две макроцелине веома су ојачали своју улогу центра рада за становништво из околних насеља. На тим територијама се до краја посматраног периода оформила прилично уравнотежена мрежа центара рада, са значајним интензитетом свога подстицајног развојног деловања.

Учешће Београда у укупном обиму радних миграција (→Таб. 34), везаних за градове Средишње Србије се до 1981. године незнатно смањило, на 28,1% (1961. године је износило 29,2%). Дале-

Таб. 35. - Србија (1981. година) - Учешће појединих типова насеља у укупном обиму радних миграција

Tab. 35 - Macrounits of Serbia (1981) - Participation of individual types of settlements in the total scope of labor migrations

Скуп насеља	Број радних миграната ^а				Учешће (у %) у укупном броју				Учешће (у %) радника миграната у укупном становништву ванградског подручја		
	Србија укупно	Средишња Србија	Војводина	Космет	Србија укупно	Средишња Србија	Војводина	Космет	Средишња Србија	Војводина	Космет
радови ^б	461.187	333.673	89.827	37.687	69,8	71,4	76,9	49,0	10,4	8,3	3,3
радска насеља ^в	75.991	46.785	10.677	18.529	11,5	10,0	9,2	24,1	1,5	1,0	1,6
стала насеља	115.822	82.676	13.349	19.797	17,5	17,7	11,4	25,7	2,6	1,2	1,7
епознато	8.169	4.306	2.935	928	1,2	0,9	2,5	1,2	0,1	0,3	0,1
КУПНО	661.169	467.440	116.788	76.941	100,0	100,0	100,0	100,0	14,6	10,8	6,7

^а[Сџанковић В., Сјефановић А. 1968].

^бСкупови градова проучавани у овом истраживању.

^вГрадска насеља су издвојена према критеријуму Републичког завода за статистику.

ко веће промене су остварене на територији Војводине. Учешће Новог Сада у укупном обиму радних миграција везаних градове ове макроцелине је веома опало; чак на 31,4% (1961. године је било 57,5%).

Структура и значај деловања центара развоја на територији Космета

На Косову и Метохији, у складу са врло ниским степеном урбанизованости, интензитет *поларизационог деловања градова* је био осетно слабији него у другим макроцелинама Србије. Међутим, ред величине његовог интензитета ни до 1961. године, а ни у периоду 1971-1981. година није могао бити утврђен, пошто су на миграциона кретања на Космету, поред економских, у веома великој мери утицали и некономски фактори. На територији ове макроцелине се, уз врло високу стопу природног прираштаја, дуго времена одвијао и процес одсељавања српског и преразмештаја шиптарског становништва. Овај процес је у већини посматраних градова био врло интензиван нарочито у периоду 1961-1981. година [Крстић Б. 1994, с. 181-184; Таб. 35].

Из тих разлога су у оба временска пресека биле врло слабе корелационе зависности обима миграционог салда од величине града.

Укупна величина миграционог салда посматраног скупа градова и градских насеља износила је у периоду 1953-1961. година само 2,0% од укупног броја становника осталих насеља Космета (→Таб. 34). У већини центара (изузети су били Призрен, Ђаковица и Вучитрн) миграциони салдо је у то време био позитиван (→Карта 10).

У новијем периоду (1971-1981. година) је обим миграционог салда градова повећан 3,5 пута, а његово учешће у укупном становништву ванградских подручја је износило 4,9%. Изузев у Косовској Митровици и Пећи, у свим осталим градовима је у новијем периоду величина миграционог салда повећана (→Карта 10).

До 1961. године је Приштина била град средње величине. У том граду је живео релативно мали део од укупног становништва посматраног скупа градова и градских насеља (21,1%). У то време је највећи део миграција био усмерен ка Приштини: 49,8% од укупног миграционог салда овог скупа насеља. У периоду 1971-1981. година, са знатним повећањем обима миграција и њиховим усмеравањем и ка центрима у ободном делу Косова и ка Призрену, учешће Приштине (32,4%) у укупном миграционом салду градова ове макроцелине је знатно опало.

На Космету је интензитет *индиректног подстицајног деловања градова* био знатно слабији него у осталом делу Србије (→Таб. 34). Подстицајно деловање посматраног скупа градова и градских насеља до 1961. године је било занемариво мало. Наиме, обим радних миграција, усмерених ка овим центрима, износио је у то време само 0,7% од укупног становништва осталих насеља.

До 1981. године је обим радних миграција везаних за градове знатно повећан (6,9 пута), али је то тада износило само 3,3% од укупног становништва ванградског простора Космета.

Главни центар подстицајног деловања на Космету је у то време била Приштина, са 41,6% од укупног обима радних миграција усмерених ка градовима ове макроцелине.

Поред градова, у ванградском простору се развио и велики број других центара рада, чије је учешће у укупном обиму радних миграција, које су се у то време одвијале на територији Космета, износило 51,0% (→Таб. 35). Међу њима су се истицали Обилић, са скоро 5.000 радника миграната, и Звечан, са нешто више од 2.100 радника који су становали у неком од других насеља [Свианковић В. Сићфановић А, 1994].

Уствари, у периоду 1961-1981. година су уочене сличне тенденције промена само у смеру и интензитету индиректног подстицајног деловања градова Космета. У свим центрима је у том периоду овај вид развојног деловања ојачао. Насупрот, због наведених узрока, у поларизационом виду деловања ових градова нису уочене овакве тенденције промена општијег карактера.

Правилности и заједничке карактеристике у развојном деловању градова Србије

У вези са интензитетом, основама и дометом развојног деловања градова у мрежи насеља *Средишње Србије* и *Војводине* у периоду 1961-1981. година, утврђене су следеће правилности и заједничке карактеристике:

- интензитет и поларизационог и индиректног подстицајног деловања града зависио је у првом реду од његове величине,

- главни носилац развојног деловања градова је био сектор секундарних делатности; друга два сектора, терцијерни и квартални, имали су мањег значаја,

- у то време су се одиграле знатне промене у интензитету и структури деловања центара развоја; остварен је велики пораст и апсолутног и релативног значаја индиректног подстицајног деловања градова и

- изузев код највећих градова, главни део индиректног подстицајног деловања свих осталих градова се сводио на територију њихове општине.

На територији *Косметиа*, због специфичности у развоју градова на овој територији, нису у потпуности биле изражене све ове правилности и карактеристике.

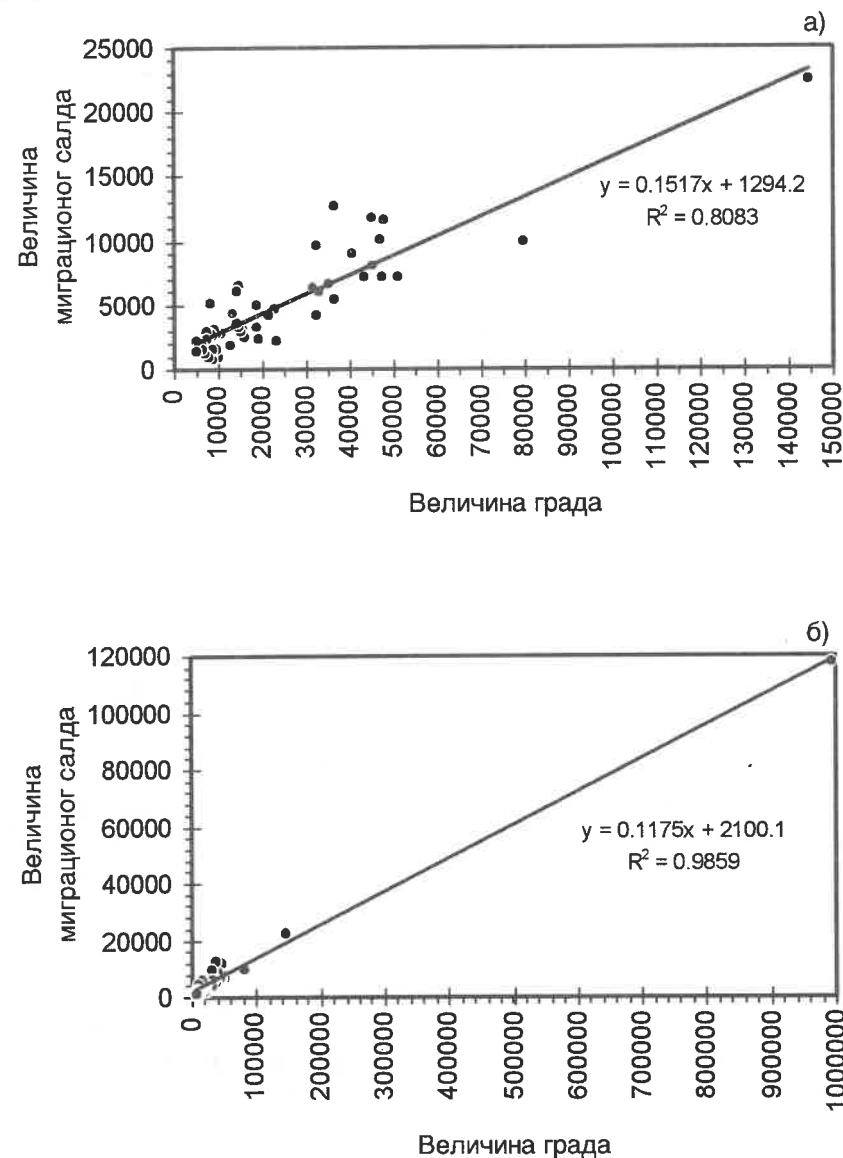
Зависности интензивног поларизационог и подстицајног деловања града од његове величине

Јачина поларизационог и подстицајног деловања градова *Средишње Србије и Војводине* у основи је зависила од величине града. Радило се, наиме, о корелационој зависности интензитета поларизационог и подстицајног деловања градова од њихове величине. Уствари, *интензивног поларизационог и индиректног подстицајног деловања града су били уједно сразмерни са његовом величином*. Доказ за постојање ових веза су високи степени корелационе зависности величине и миграционог салда и обима радних миграција од броја становника града (→Ск. 31-34).

Тако је на територији *Средишње Србије* корелациони коефицијент за везу између миграционог салда становништва појединих градова у периоду 1971-1981. година и њихове просечне величине у том периоду износио за скуп свих центара развоја ове макроцелине 0,993, а за исти скуп али без Београда 0,899.

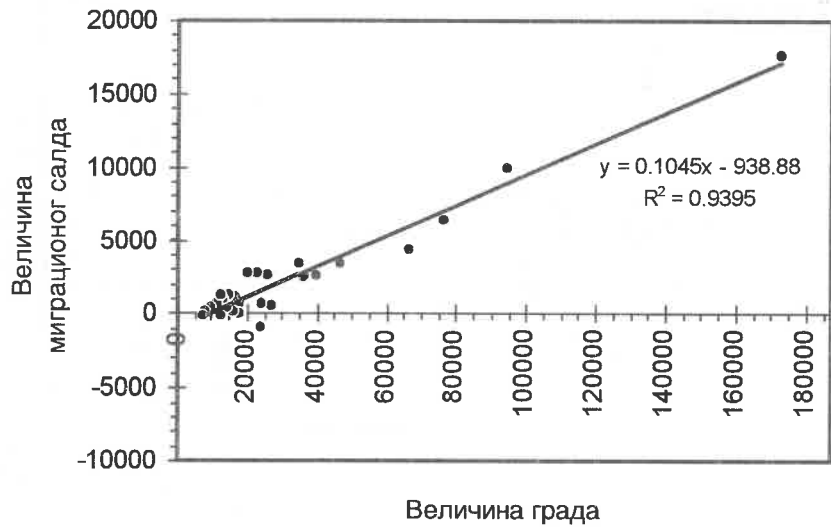
Врло висок је био и корелациони коефицијент за везу између обима радних миграција и броја становника градова у 1981. години. Износио је за све градове ове макроцелине 0,970, а за скуп центара развоја без Београда 0,892.

Исте овакве правилности су утврђене и за градове *Војводине*. Вредност корелационог коефицијента за везу између величине миграционог салда и броја становника у периоду 1971-1981. година износила је 0,969. За везу између обима радних миграције и величине града корелациони коефицијент је у то време био 0,947.

Ск. 31. - Градови Средишње Србије (1971-1981. година) - Веза између обима миграционог салда становништва и величине градова
Скуп градова: а) без Београда и б) са Београдом

Fig. 31 - Towns of Central Serbia (1971-1981) - Connection between population migration balance volume and town size

Ск. 32. - Градови Војводине (1971-1981. година) - Веза између величине града и миграционог салда становништва

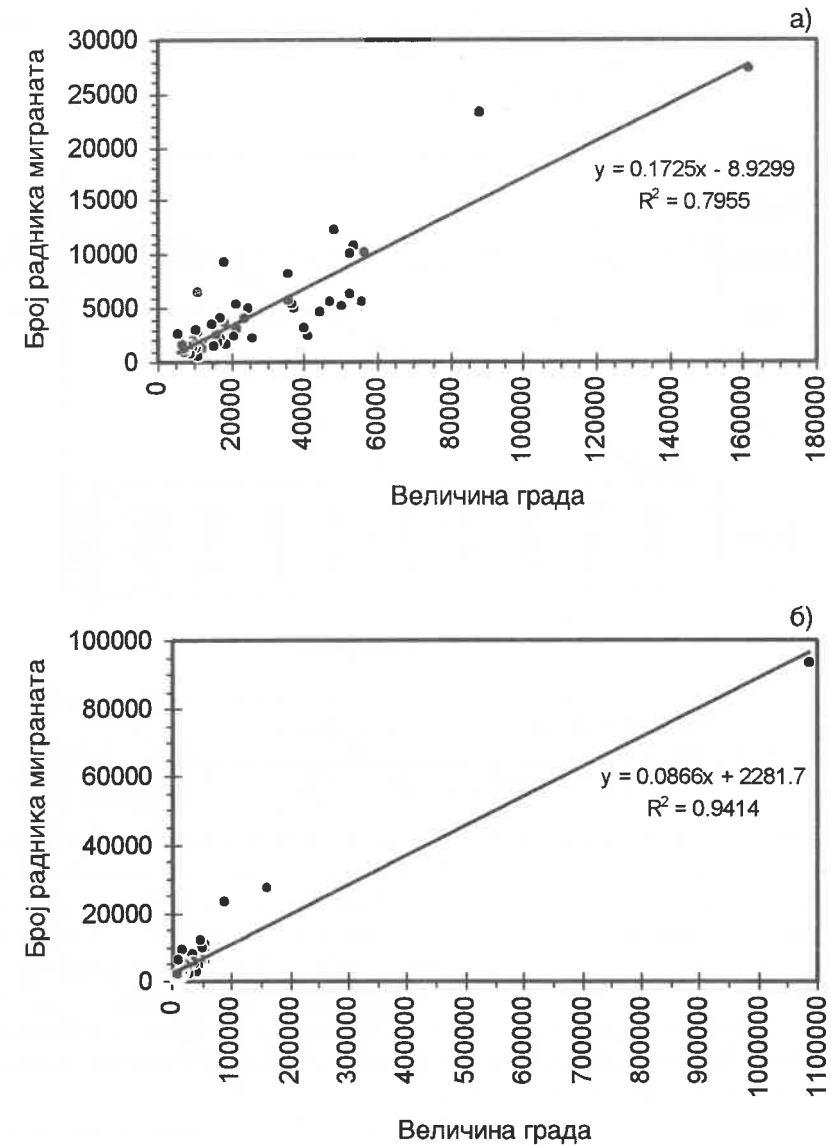
Fig. 32 - Towns of Vojvodina (1971-1981) - Connection between population migration balance volume and town size

Треба истаћи, да су правилности веза између миграционог салда становништва, односно обима радне миграције и величине града утврђене и за посматране групе градова и градских насеља ове две макроцелине и за 1961. годину.

За градове на територији *Космет* је утврђена само правилност везе између обима радне миграције и величине града (→Ск. 35 и 36). Корелациони коефицијент за ову везу је износио 0,887. Насупрот, корелациони коефицијент за везу између величине миграционог салда у периоду 1971-1981. година и просечне величине града у истом периоду износио је само 0,568. Разлоге за непостојање ове везе треба тражити и у томе, што су на миграционе токове становништва на Космету у послератном периоду значајног утицаја имали и:

- велики обим одсељавања српског становништва и досељавања шиптарског становништва [Николић С. 1968; Савезни завод за статистику, 1991; Krstić В. 1994; Таб. 35] и

- врло изражени ефекти политике редистрибуције шиптарског становништва, спровођене у то време у оквиру територије Кос-

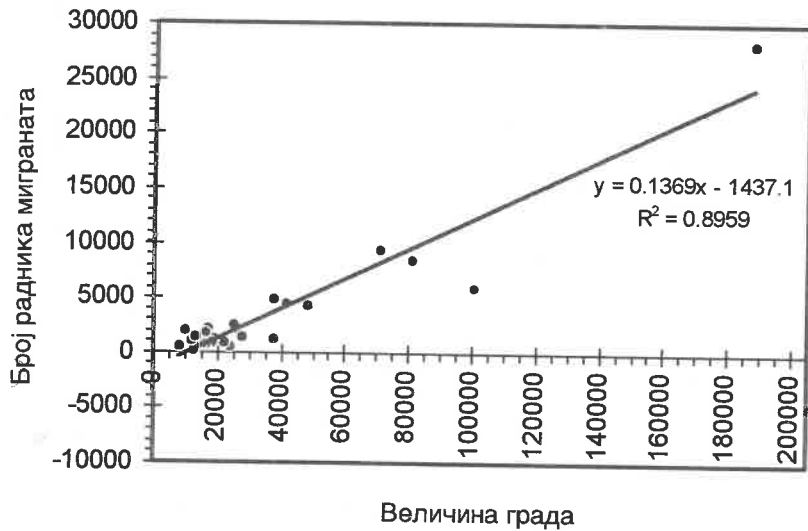

Ск. 33. - Градови Средишње Србије (1981. година) - Везе између броја радника миграната и величине града

Скуп градова: а) без Београда и б) са Београдом

Fig. 33 - Central Serbia (1981) - Connection between the number of workers- migrants and town size

мета [Krstić B, 1994, с. 181-184]; ова политика се испољавала кроз интензивније миграције шиптарског становништва, усмерене ка мањим и средњим градовима у његовом североисточном, источном и јужном ободном делу (→Карте 10 и 11).

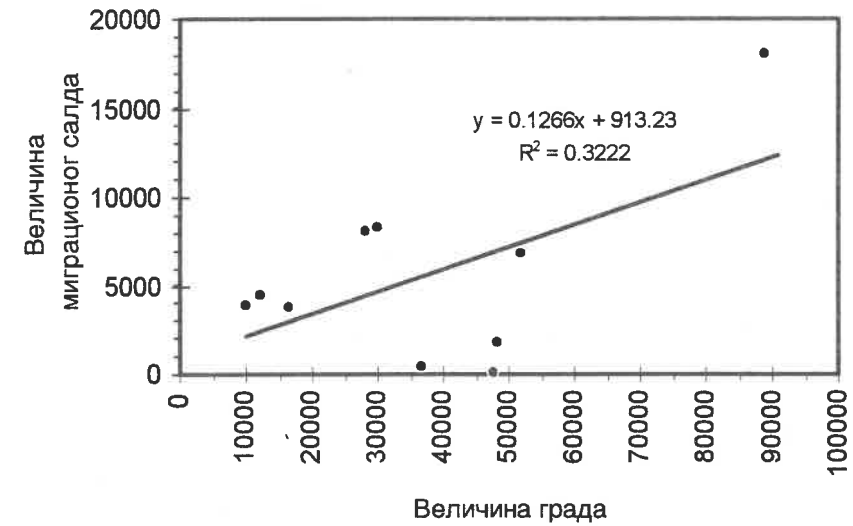
Ск. 34. - Градови Војводине (1981. година) - Веза између броја радника миграната и величине града

Fig. 34. - Vojvodina (1981) - Connection between the number of workers migrants and town size

Наиме, изузев Косова Поља, у свих осталих 9 градова и градских насеља су Шиптари још 1961. године имали више или мање значајну превагу у етничкој структури становништва. Њихово учешће у укупном становништву тих центара се кретало од 43,6% (Гњилане) до 87,5% (Ђаковица). Насупрот, у ових 9 центара је учешће српског и црногорског становништва било између 11,1% (Ђаковица) и 39,9% (Подујево). Српско и црногорско становништво је било у великој већини само у Косову Пољу (89,0%), насељу које је у то време имало само 2.400 становника (→Таб. 36 и 37).

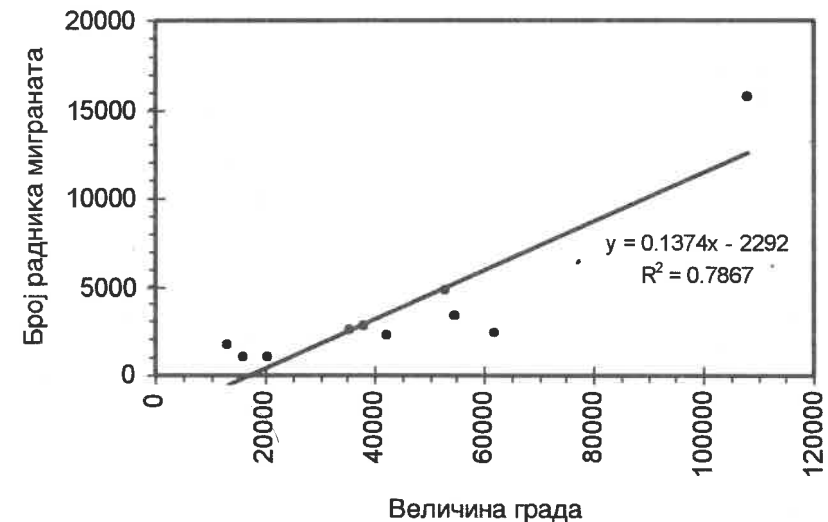
У наредних 20 година, напоредо са врло високим природним прираштајем становништва у овим градовима и градским насељима, одиграла су се веома велика миграциона кретања, изражена кроз досељавање шиптарског становништва у ове центре, али и кроз велики обим одсељавања српског и црногорског становништва из 9 од посматраних 10 центара.

У периоду 1961-1981. година се број становника у 9 од 10 градова Космета повећао од 1,9 (Пећ) до 3,3 пута (Подујево), а у Косову

Ск. 35. - Градови Космета (1971-1981. година) - Веза између величине града и миграционог салда становништва

Fig. 35 - Towns of Kosmet (1971-1981) - Connection between population migration balance volume and town size

Ск. 36. - Градови Космета (1981. година) - Веза између броја радника миграната и величине града

Fig. 36 - Kosmet (1981) - Connection between the number of workers-migrants and town size

Таб. 36. - *Космет (1961-1981. година) - Српско-црногорско и шиптарско сјановништво у градовима и градским насељима (центрима)^a*

Таб. 36 - Kosmet (1961-1981) - Serbian-Montenegrin and Albanian population in towns and urbanized settlements

Центри	Број становника у центрима						Пораст броја становника у центрима (1961-1981.)		
	1961. година			1981. година			Укупно	Учешће у порасту (%)	
	Укупно	Срби и Црногорци	Шиптари	Укупно	Срби и Црногорци	Шиптари		Срби и Црногорци	Шиптари
Приштина	38.593	14.695	19.060	108.083	21.067	75.803	69.490	9,2	81,7
Призрен	28.062	6.173	14.933	61.801	8.179	39.412	33.739	5,9	72,6
Пећ	28.351	10.108	16.582	54.497	10.886	36.660	26.146	3,0	76,8
Косовска Митровица	26.721	10.020	13.574	52.866	10.436	32.390	26.145	1,6	72,0
Ђаковица	21.368	2.378	18.698	42.031	3.294	38.116	20.663	4,4	94,0
Гњилане	12.681	4.903	5.535	35.229	5.787	25.619	22.548	3,9	89,1
Урошевац	11.665	4.137	6.960	37.659	5.464	28.365	25.994	5,1	82,3
Вучитрн	8.025	1.510	5.551	20.204	1.188	17.903	12.179	-2,6	101,4
Подујево	4.870	1.944	2.838	15.894	1.088	14.423	11.024	-7,8	105,1
Косово Поље	2.423	2.157	144	12.917	6.619	2.831	10.494	42,5	25,6

^a Извори података: Nikolić S. 1968, Таб. 4; Savezni zavod za statistiku, 1991Таб. 37. - *Космет (1961-1981. година) - Промене учешћа српско-црногорског и шиптарског сјановништва у градовима и градским насељима*

Таб. 37 - Kosmet (1961-1981) - Changes in participation of Serbian-Montenegrin and Albanian population in towns and urbanized settlements

Градови и градска насеља	Индекс 1961 / 1981 (1961=100)			Учешће 1961. године (у %)			Учешће 1981. године (у %)		
	Укупно	Срби и Црногорци	Шиптари	Укупно	Срби и Црногорци	Шиптари	Укупно	Срби и Црногорци	Шиптари
Приштина	280,1	143,4	397,7	100,0	38,1	49,4	100,0	19,5	70,1
Призрен	220,2	132,5	263,9	100,0	22,0	53,2	100,0	13,2	63,8
Пећ	192,2	107,7	221,1	100,0	35,7	58,5	100,0	20,0	67,3
Косовска Митровица	197,8	104,2	238,6	100,0	37,5	50,8	100,0	19,7	61,3
Ђаковица	196,7	138,5	203,9	100,0	11,1	87,5	100,0	7,8	90,7
Гњилане	277,8	118,0	462,9	100,0	38,7	43,6	100,0	16,4	72,7
Урошевац	322,8	132,1	407,5	100,0	35,5	59,7	100,0	14,5	75,3
Вучитрн	251,8	78,7	322,5	100,0	18,8	69,2	100,0	5,9	88,6
Подујево	326,4	56,0	508,2	100,0	39,9	58,3	100,0	6,8	90,7
Косово Поље	533,1	306,9	1.966,0	100,0	89,0	5,9	100,0	51,2	21,9

Пољу 5,3 пута. Учешће миграционог и природног прираштаја Шиптара у укупном порасту броја становника у 7 градова (Приштина, Призрен, Пећ, Косовска Митровица, Ђаковица, Ѓиљане и Урошевац) је износило 72-94%, а Срба и Црногораца само 1,6-9,2%. У Подујеву и Вучитрну, где је веома много смањен укупни број Срба и Црногораца, прираштај Шиптара је био већи од укупног пораста становништва. Само у Косову Пољу је прираштај (миграциони и природни) српског и црногорског становништва био знатно већи од прираштаја шиптарског становништва.

Као последица спровођене популационе политике и политике насељавања на Космету, учешће шиптарског становништва у укупном становништву 9 градова се до 1981. године повећало на 61,3% (Косовска Митровица) до 90,7% (Ђаковица и Подујево), а у Косову Пољу са 5,9% на 21,9%. Удео Срба и Црногораца је у ових 9 центара сведен на 5,9 (Вучитрн) до 20,0% (Пећ), а у Косову Пољу на 51,2%.

Фактори од значаја за развојно деловање градова

Поред величине, на релативно снажнији интензитет развојног деловања градова Србије су до 1981. године имали утицаја и:

- снажнији развој неаграрних делатности које су подстакле бржи развој и релативно јаче поларизационо и/или примарно подстицајно деловање великог броја средњих или малих градова и

- врло повољан саобраћајно-географски положај.

Насупрот, неколико других фактора су утицали на релативно слабији интензитет развојног деловања неких градова средње величине. Ту у првом реду треба истаћи њихову структуру делатности, у којој је значајно учешће имала пољопривреда или су велико, по негде и претежно, учешће имале делатности из терцијарно-квартарног сектора.

У вези са *првим фактором* треба истаћи, да су у Средишњој Србији секундарне делатности (нарочито индустрија, рударство, грађевинарство) биле главни носилац поларизационог деловања градова. Наиме, овај сектор делатности је био и основни фактор пораста броја становника и измене дотадашње структуре делатности у великом броју центара Средишње Србије (→Таб. 6 и 7).

Насупрот, у највећем броју градова Војводине и Космета су терцијарни и квартарни сектор били основни фактори њиховог развоја и поларизационог деловања. Улога секундарног сектора је у овом периоду била мањег значаја (→Ск. 11 и 24; Таб. 16 и 25).

Секундарне делатности су биле основа подстицајног деловања великог броја градова у мрежи насеља Србије. Тако је 1981. године, у 44 од 52 града у Средишњој Србији, у 21 од 28 градова у Војводини и у 7 од 10 градова на Космету више од половине радних миграната било запослено у некој из скупа секундарних делатности¹³.

Поред тога, релативно снажнији развој индустрије или рударства у неким средњим и малим градовима подстакло је њихово знатно јаче, надпросечно поларизационо деловање. На територији Средишње Србије релативно снажније поларизационо деловање у периоду 1971-1981. година је остварено у низу средњих (Смедерево, Крушевац, Краљево, Ужице, Врање и Зајечар) и малих градова (Горњи Милановац, Књажевац, Лазаревац), у Војводини нарочито у Бачкој Паланци и Сремској Митровици, а на Космету у Приштини.

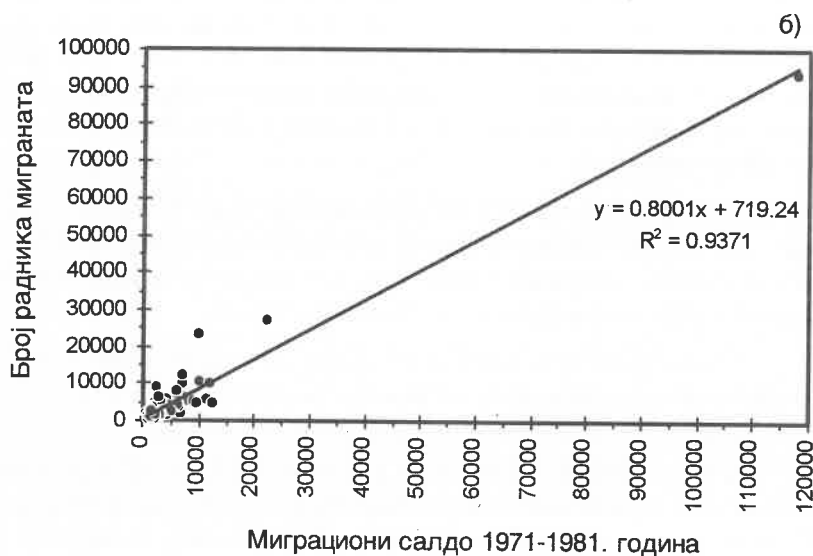
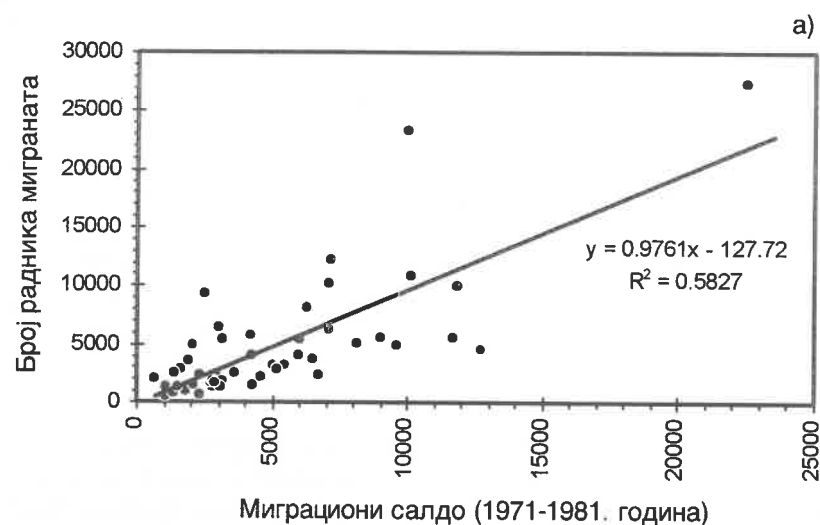
Са друге стране, развој већих индустријских зона или остварена већа концентрација индустрије у неколико већих, средњих или мањих градова довели су до надпросечног развоја обима радних миграција из околних насеља. На територији Средишње Србије релативно знатно јаче подстицајно деловање је до 1981. године било остварено код Крагујевца, Чачка, Краљева, Крушевца, Лесковца и Јагодине, као и код следећих малих градова: Лознице, Трстеника и Младеновца. У Војводини су осетно веће подстицајно деловање у то време имали Панчево, Зрењанин и Сремска Митровица, а на Космету само Приштина.

Други фактор, *врло повољан саобраћајно-географски положај*, одразио се на сразмерно веће досељавање становништва и на већи обим радних миграција само код два града: код Велике Планае (Средишња Србија) и код Косова Поља (Космет).

У групи фактора, који су утицали на појаву *релативно слабијег интензитета развојног деловања* неких градова средње величине у периоду 1961-1981. година, већу улогу су имали:

- мање развијена структура делатности, у којој је пољопривреда имала знатно учешће; утицај овог фактора је био изражен у неколико градова у Војводини (Сента, Нови Бечеј, Темерин, Ада, Нови Кнежевац, Сремски Карловци), код којих је поларизационо деловање било врло слабог интензитета или га, чак, и није било (→Карте 10 и 11) и

¹³ Према накнадно обрађеним подацима за радне миграције из пописа становништва 1981. године (Силанковић В. Сјећановић А. 1994)

Ск. 37. - Градови Средишње Србије (1981. године) - Веза између величина обима радних миграција и миграционог салда
Скуп градова: а) без Београда и б) са Београдом

Fig. 37 - Town of Central Serbia (1981) - Connection between migration balance volume and labor migration volume

- осетно подпросечни развојни потенцијал неких градова, с обзиром на своју величину, у чијој структури делатности веома значајно место у претходном периоду је имао још увек терцијарно-квартарни сектор; најбољи примери за утицај овог фактора су: Пожаревац, Сјеница, Петровац, Свилајнац и Сокобања у Средишњој Србији и Вршац у Војводини.

На крају, као што је већ раније истакнуто, у низу градова на Космету су превагу над поменутиим факторима пораста досељавања у периоду 1971-1981. година имали и други, некономски фактори.

Промене у деловању центара развоја

У периоду 1961-1981. година су остварене велике промене у интензитету и структури деловања центара развоја Србије.

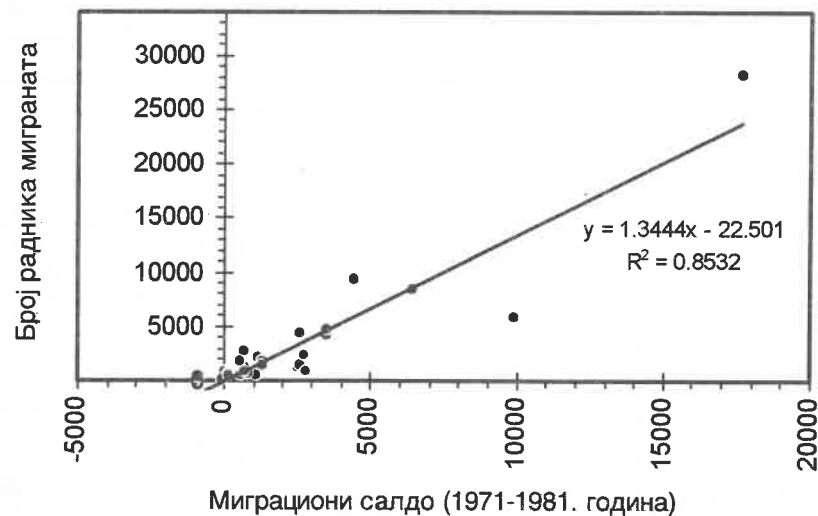
Поларизационо деловање је до 1961. године било далеко најзначајнији, основни вид развојног деловања посматраног скупа градова и градских насеља. Подстицајно деловање је и у апсолутном и у релативном односу имало знатно мањи значај. Поготову у мрежи центара на Космету и у Војводини (→Таб. 34). У то време је укупни интензитет поларизационог деловања центара био око 3,0 (Средишња Србија и Космет) до 4,4 (Војводина) пута снажнији од интензитета њиховог подстицајног деловања.

Овакви односи су били последица већег броја узрока. Посебно треба истаћи следеће факторе:

- прилично низак ниво развијености мреже градова и саобраћајне инфраструктуре и

- систем политика (привредне, стамбене, урбане, комуналне итд.), спровођен до тада, који је подстакao и подржаваo веома снажан процес индустријализације, деаграризације и пресељавање становништва из руралних у урбане просторе.

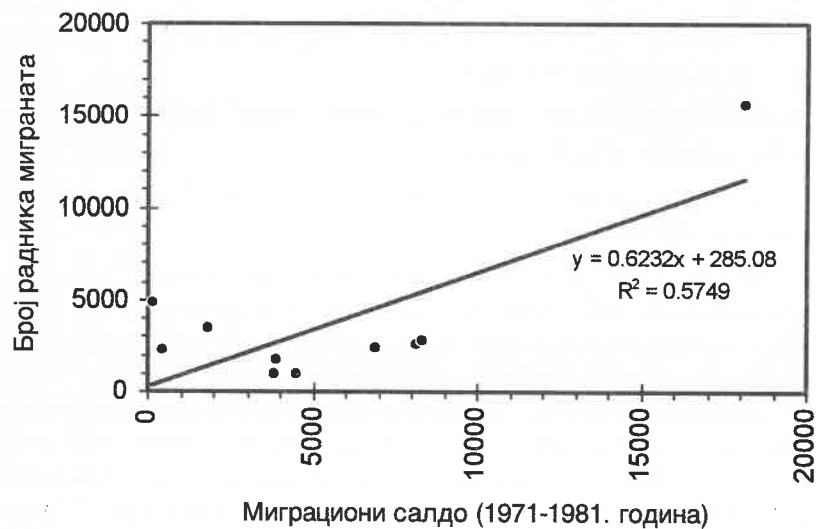
У периоду 1961-1981. година су остварене велике друштвено-економске промене. Оне су се изразиле кроз нови систем политика и инструмената од значаја за укупни просторни развој на територијама макроцелина Србије. Ови процеси су довели до битних промена у дотадашњим условима за развој градова и за њихово деловање у мрежи насеља. Ту треба истаћи, у првом реду: промене у аграрној, стамбеној и урбаномј политици, политици развоја привредно заосталих и руралних подручја, поступно исцрпљивање резерви радне

Миграциони салдо (1971-1981. година)

Ск. 38. - Градови Војводине (1981. година) - Веза између величина обима радних миграција и миграционог салда

Fig. 38 - Towns of Vojvodina (1981) - Connection between migration balance volume and labor migration volume

Миграциони салдо (1971-1981. година)

Ск. 39. - Градови Космет (1981. година) - Веза између обима радних миграција и миграционог салда

Fig. 39 - Towns of Kosmet (1981) - Connection between migration balance volume and labor migration volume

снаге на селу, одмакао процес старења становништва у руралним подручјима, смањење разлика у условима за живот између града и села, а поготову велики обим изградње саобраћајне инфраструктуре, повећање броја различитих врста саобраћајних средстава и веома велики пораст степена мобилности становништва.

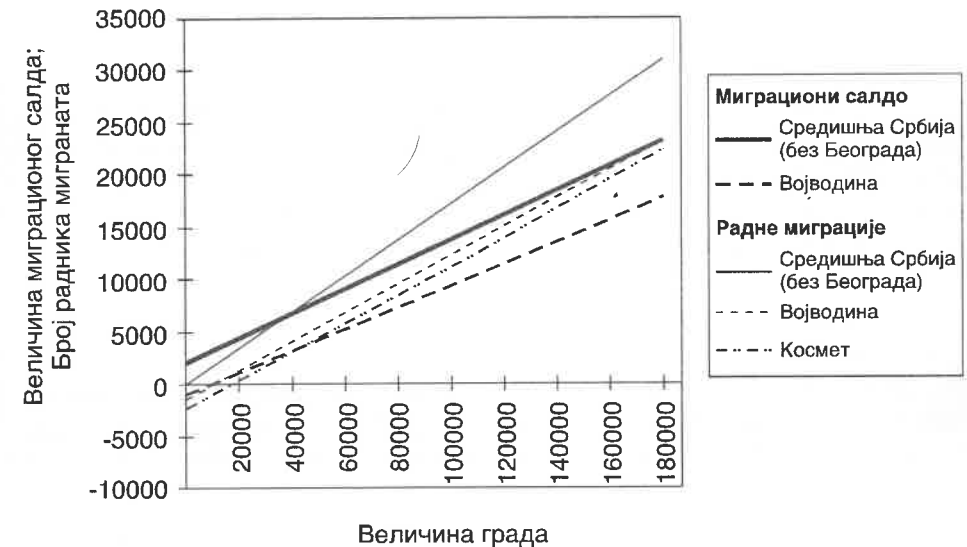
Због свега тога, у овом периоду су остварене битне промене у мрежи центара развоја Србије и у њиховом деловању у мрежи околних насеља. Ту у првом реду треба истаћи:

- пораст броја градова, ширење мреже градова на територији појединих макроцелина,

- знатан пораст величине многих градова и/или велике промене у њиховој структури делатности,

- битне промене у значају и улози подстицајног деловања градова; обим радних миграција везаних за градове је у овом периоду порастао између 3,4 (Средишња Србија) и 6,9 (Космет) пута (→Таб. 34) и

- укупни интензитет подстицајног деловања градова је постао већи (Војводина), или се скоро изједначио (Средишња Србија), или се приближио (Космет) интензитету њиховог поларизационог деловања (→Таб. 34).

Ск. 40. - Градови Србије (1981. година) - Регресионе праве веза између величина миграционог салда и осцилајорних миграција и величине града

Fig. 40. - Towns of Serbia (1981) - Regression lines of dependence of population migration balance volume (1971-1981) and labor migrations on town size

У многим градовима Средишње Србије (Ниш, Крагујевац, Лесковац, Чачак, Јагодина, Бор, Параћин, Младеновац, Лозница, Пријеполје, Трстеник, Пожега, Мајданпек и Рашка), Војводине (Нови Сад, Зрењанин, Панчево, Сомбор, Кикинда, Сремска Митровица, Бечеј, Врбас, Кула, Бачка Топола, Апатин и Озаци) и Космета (Косовска Митровица, Пећ и Ђаковица) интензитет индиректног подстицајног деловања је постао знатно снажнији од њиховог поларизационог деловања (→Ск. 37-39, Карта 11).

У просеку узев, у градовима Средишње Србије већим од 40.000 становника, изузимајући Београд, и у градовима Војводине у 1981. години обим радних миграција је био већи од миграционог салда оствареног у претходних 10 година (→Ск. 40). Другим речима, у то време је у *средњим и већим градовима Средишње Србије и у градовима Војводине свих величина у просеку интензивнији подстицајног деловања био већи од интензивнијег њиховог поларизационог деловања.*

Разлика између интензитета ова два вида развојног деловања се повећавала са порастом просечне величине града.

Подручје подстицајног деловања градова

Тежиште подстицајног деловања далеко највећег броја градова све три макроцелине се до 1981. године сводило на *подручје њихове општине*. Тако су у 45 од 52 града Средишње Србије, у 23 од 28 градова Војводине и у 7 од 10 градова Космета далеко највећи део, више од 60%, радних миграција сачињавали радници из насеља њихове општине.

Само око великих градова, који су били и најзначајнији центри развоја појединих макроцелина, подручје њиховог подстицајног деловања је било знатно шире. Тако је на радне мигранте настањене изван територије општине, односно градских општина Београда, Новог Сада, Приштине и Ниша потицало између 90% и 46% од укупног обима њихових радних миграција.

Поред тога, нешто шире подручје подстицајног деловања је у то време било и око неких градова са повољним саобраћајним положајем (Пожаревац, Ужице, Параћин у Средишњој Србији, Инђија у Војводини и Ђаковица на Космету), као и око Бора и Мајданпека, значајних рударских центара у источној Србији. Изван њихове општине је становало између 40-60% од укупног броја радних миграната.

На крају, треба истаћи, да су се радне миграције везане за градове све три макроцелине одвијале претежно у облику *дневних миграција*. Тако су у 46 од 52 града Средишње Србије, дневни мигранти сачињавали више од 70%, а у свим градовима Војводине и у 7 од 10 градова Космета више од 80% од укупних радних миграција.

ПОДРУЧЈА УТИЦАЈА ГРАДОВА

Под подручјем утицаја града, односно зоном утицаја, се сматра простор са насељима у оквиру ванградског дела општине, у коме су се испојили ефекти његовог развојног деловања. Подручје утицаја великог града је, по правилу, шире од територије његове општине или заједнице градских општина. Обухвата и насеља са територија суседних општина.

Под утицајем врло снажног развоја и деловања градова и градских насеља, у све три макроцелине Србије, су се у периоду 1961-1981. година одиграле значајне промене у мрежи насеља. Највеће промене су остварене у насељима око ових центара.

Разлике између појединих макроцелина у нивоима урбанизације, у величинским и функцијским карактеристикама мреже градова и градских насеља, које су постојале на почетку овог периода, а затим и у општем смеру и интензитету њиховог развоја, као и у врстама и снази деловања ових центара, довеле су до одговарајућих промена у мрежи околних насеља. Поред тога, значајну улогу на појавне облике остварених ефеката развојног деловања центара су имале и карактеристике мреже насеља у ванградским деловима њихових општина. Ту у првом реду треба истаћи разлике између појединих макроцелина у погледу густине мреже, као и величинске структуре насеља у ванградским деловима општина.

Карактеристике ванградских делова општина у 1961. години

На почетку посматраног периода (1961. године), сагласно карактеристикама посматраног скупа центара, од којих су неки у то време били само градска насеља, ни достигнути ниво развијености насеља у њиховим ванградским деловима општина није био висок. Уствари, у све три макроцелине су преовлађивале ванградске зоне са сеоским насељима.

На територији *Средишње Србије* највиши ниво развијености мреже насеља је био остварен око Београда, конурбације са близу 660.000 становника. Поред бројних сеоских насеља, око Београда се налазио и велики број неаграрних (8) и мешовитих (10) насеља, са дуготрајним или новијим тенденцијама пораста броја становника.

Сличне појаве у околном подручју (насеља мешовитог и по неким насељем неаграрне структуре), настале као резултат сложеног развојног деловања града, су биле у мањој мери испољене и око Ниша (81.250 становника), Крагујевца (52.800) и око Крушевца и Краљева (20.000-22.000), градова средње величине у долини Западне Мораве.

Први знаци остварених промена су се могли у то време уочити у ванградској зони још неколико градова средње величине: око Лесковца, Шапца, Ваљева и Чачка (27.000-35.000 становника). Поред тога, због изградње, стварања и развоја већих индустријских зона и енергетских или других привредних објеката у ивичним зонама неколико других малих градова или градских насеља (5.000-16.000 становника), дошло је до знатних структурних промена у мањем или већем броју њихових околних сеоских насеља. Први видљиви ефекти деловања ових нуклеуса су у то време већ били остварени и у мрежи насеља око Параћина, Лознице, Обреновца и Пријепоља.

Највећи број (38) од посматраног скупа градова и градских насеља (52) у то време је био окружен само сеоским насељима. Ефекти поларизационог деловања градова су се већ били јаче (у ванградским деловима општина 14 градова средње величине или малих градова) или слабије (у сеоским насељима око 9 малих центара) испољили. Насупрот, 15 градских насеља, мањих од 6.000 становника, у којима у то време није било нуклеуса делатности са својствима пола развоја, или је његово стварање било започето тек кратко време пре 1961. године, имали су до тада занемариво мали утицај на развој околних сеоских насеља.

У то време, ниво развијености насеља на подручју око проучаваних скупова центара у Војводини и на Космету био је још нижи. У *Војводини* су се око највећег броја градова и градских насеља, који су и сами имали мало деаграризовану структуру делатности (20 од 28 центара су била насеља мешовитог или аграрног типа) налазила само сеоска насеља. Изузетци су биле само ванградске зоне Новог Сада (3 насеља) и Панчева, Сремске Митровице, Инђије, Старе Пазове, Темерина и Куле (по једно насеље) у којим се, поред бројних села, налазило и насеље мешовитог или неаграрног типа.

Знатан број центара (11), међу којима су неки у то време имали око 25.000 становника (Сента и Бечеј), нису до тада остварили иоле значајнији утицај на развој околних села. Поларизациони ефекти, испољени кроз пресељавање становништва из ванградских насеља у град, до 1961. године су се јаче остварили само у околини 9 градова, различитих величина - од 10.000 до 76.000 становника (око Суботице, Зрењанина, Сомбора, Кикинде, Вршца, Сремске Митровице итд.), а мањој мери и у околини још 5 других малих градова.

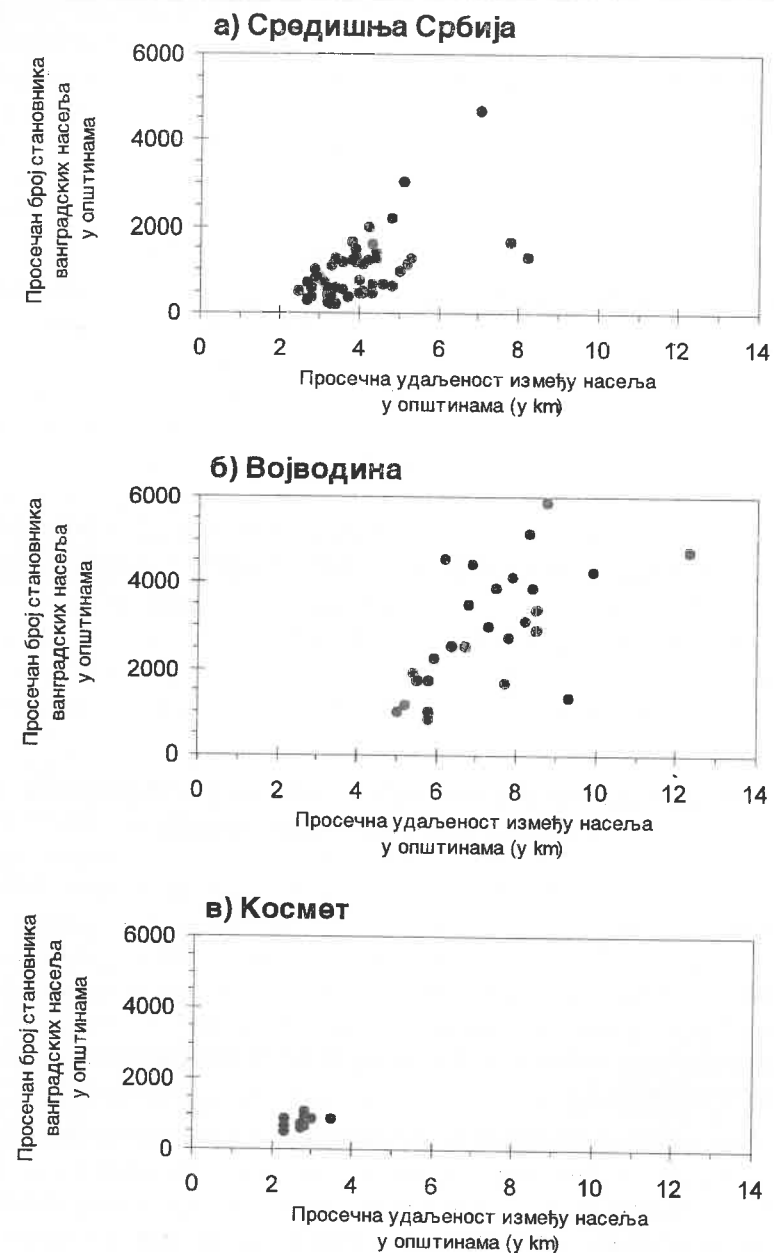
Посматрани скуп центара на *Космету* је 1961. године био на ниском ступњу развијености, како по структури тако и по оствареном нивоу концентрације делатности са потенцијалном снагом пола развоја. Приштина, главни и највећи центар ове макроцелине, био је у то време град средње величине, са око 38.600 становника. Изузев ванградских подручја Приштине и Косовске Митровице (26.700 становника), у чијем саставу се, поред многобројних сеоских насеља, налазило и по неколико насеља мешовитог или неаграрног типа, сви остали центри су у то време били окружени само сеоским насељима.

Треба истаћи, да је поларизациони утицај градова и градских насеља на преразмештај становништва на Космету у то време био тешко уочљив, посебно и због дуготрајне тенденције врло високог природног прираштаја становништва у овој макроцелини.

Опште карактеристике мреже насеља у ванградским деловима општина у 1981. години

Између појединих макроцелина Србије су крајем посматраног периода (1981. година) биле јасно изражене значајне разлике, али и извесне сличности, у карактеристикама насеља у ванградским деловима њихових општина. Разлике су биле изражене у морфолошкој структури мреже насеља и у развоју становништва, а сличности су се испољавале у погледу карактеристика типова насеља размештених око градова.

Морфолошке структуре мреже насеља (величине насеља и густина мреже) у ванградским деловима општина Средишње Србије, Војводине и Космета су се, у целини узев, у знатној мери разликовале. Око већине градова Средишње Србије су крајем посматраног периода преовлађивала *врло мала, густо размештена насеља* (→Ск. 41а). Просечна величина насеља у ванградским деловима општина 29 градова ове макроцелине је била мања од 1.000 становника, а само у околини 12 градова просечна величина насеља у 1981. години била

Ск. 41. - Просечне величине ванградских насеља и гусиине мрежа насеља у макроцелинама Србије 1981. године

Fig. 41 - Macrounits of Serbia (1981) - Average size of non-urban settlements and settlement networks density in those communities

је између 1.250-3.050 становника. Оваква нешто већа насеља су се развила око градова у пространим равничарским пределима (у доњем Поморављу и у Неготинској крајини), а затим и у рударско-индустријским подручјима источне Србије. У просеку су највећа насеља била на подручју око конурбације Београд (4.681 становника/1 насеље).

Друго битно обележје ванградских подручја општина Средишње Србије јесте велика густина мреже насеља. Тако је на територији 36 од укупно 52 подручја општина или заједница општина, везаних за посматрани скуп градова, просечна удаљеност између суседних насеља 3-5 km, а код других 10 је још мања (2-3 km). Ређа густина мреже насеља се налази само око Београда и у рударско-индустријским општинама планинског простора источне Србије.

Насупрот, у ванградским деловима општина Војводине се развила прилично *рејка мрежа знајно већих насеља* него у друге две макроцелине Србије (→Ск. 41б). У околини 18 од 27 градова насеља су 1981. године у просеку била већа од 2.000 становника¹⁴. Просечну величину насеља мању од 2.000 становника су имала подручја око градова у приграничном појасу у Банату (око Вршца, Беле Цркве, Новог Кнежевца и Кањиже), затим у западном и средњем делу Срема (око Шида, Сремске Митровице и Руме), као и око Бачке Тополе и Сенте.

Просечна удаљеност између суседних насеља у 14 од посматраних 27 административних територијалних јединица (општина и заједнице општина Нови Сад) чије је средиште град, већа је од 7 km, а у осталим је нешто мања (5-7 km).

Морфолошка структура мреже насеља у ванградским деловима општина на Космету је крајем посматраног периода била врло хомогена (→Ск. 41в). Око градова се развила *густа мрежа малих насеља*. Изузев данашње територије општине Приштина, где је просечна удаљеност између суседних насеља 3,5 km, у осталих 9 подручја¹⁵ је само 2-3 km. У ванградским подручјима 9 од 10 ових општина су насеља у 1981. години у просеку била мала: 501-1.000 становника;

¹⁴ Сремски Карловци су били једино насеље на територији своје општине, која се налазила у саставу заједнице општина Града Новог Сада. Због тога су у овом делу дате карактеристике ванградских подручја за 27 од 28 градова у Војводини.

¹⁵ Према новој административно-територијалној подели.

само су на подручју данашње општине Урошевац ванградска насеља била нешто већа (1.057 становника/1 насеље).

У ванградским деловима општина Средишње Србије и Војводине у овом периоду су испољене сличне тенденције у променама броја становника. У великом броју општина обе ове макроцелине је испољен дуготрајан процес депопулације. У ванградским деловима 38 од 52 општине на територији Средишње Србије дошло је у новијем периоду (1971-1981. година) до смањења броја становника; у других 9 становништво се незнатно повећало (→Таб. 38). Само у околини 5 градова (око Београда, Ниша, Крагујевца, Чачка и Обреновца) у овом периоду остварен је значајнији пораст броја становника.

Процесом депопулације су била захваћена ванградска подручја око скоро свих малих и средњих градова (37 од 43 града величине до 50.000 становника). Насупрот, у ванградским деловима општина 6 од 7 већих градова и око Београда и Ниша, у овом периоду није дошло до смањења броја становника.

Процес депопулације у ванградским подручјима је био јако изражен и широко распрострањен и на територији Војводине. У новијем периоду се овај процес одвијао у околини 21 од 27 градова ове макроцелине. Број становника се незнатно повећао само у ванградском делу две општине (Сремска Митровица и Сента), док је до осетнијег повећања броја становника дошло само у околини 4 града. Пораст је испољен у насељима око Новог Сада и Панчева, као и око два мала града, једног који се налази у близини Новог Сада (Темерин) и другог недалеко од Београда (Стара Пазова). Треба истаћи, да се процес депопулације у новијем периоду догодио и у ванградском делу општина чији су центри били градови већи од 80.000 становника (Зрењанин и Суботица).

Главни фактор процеса депопулације у ванградском подручју великог броја градова Средишње Србије и Војводине је било одсељавање становништва, изазвано снажном поларизационом снагом других, развијенијих градова. Поларизационо деловање знатног броја малих и средњих градова, које је било изражено кроз миграције становништва у оквиру своје општине, и негативан природни прираштај су имали мањи значај за развој процеса депопулације у ванградским подручјима ових макроцелина.

Тако је у периоду 1971-1981. година негативан миграциони салдо у Војводини имала велика већина општина (17 од 23), чији су центри 1981. године били градови мањи од 50.000 становника - односно мали и средњи градови [Stevanović R. 1990, карта].

Таб. 38. - Макроцелине Србије (1971-1981. година) - Однос између величине града и интензивности промене броја становника у ванградском подручју општине^а

Tab. 38 - Macrounits of Serbia (1971-1981) - Relation between the town size and intensity of the population size change in non-urbanized area

Величина града (број становника 1981. год.)	Укупно градова	Број градова са индексом промена броја становника у ванградском подручју (1971=100)							
		60,1- -80,0	80,1- -90,0	90,1- -99,9	100,0- -105,0	105,1- -110,0	110,1- -120,0	120,1- -130,0	130,1- -140,0
Средишња Србија укупно	52	4	13	21	9	2	1	1	1
- од тога									
до 10.000	11	1	4	6					
10.001 - 20.000	17	3	4	7	2		1		
20.001 - 30.000	6		1	4	1				
30.001 - 50.000	9		4	3	1	1			
50.001 - 100.000	7			1	5			1	
100.001 - 200.000	1					1			
више од 1.000.000	1								1
Војводина укупно	27 ^б		4	17	2	1		3	
- од тога									
до 10.000	2		1	1					
10.001 - 20.000	11		1	8				2	
20.001 - 30.000	6			5	1				
30.001 - 50.000	4		2	1	1				
50.001 - 100.000	2			1		1			
100.001 - 200.000	2			1				1	
Космет укупно	10				1		5	4	
- од тога									
до 10.000									
10.001 - 20.000	2						1	1	
20.001 - 30.000	1						1		
30.001 - 50.000	3				1			2	
50.001 - 100.000	3						2	1	
100.001 - 200.000	1						1		

^аЗа Космет су ови односи дати према данашњој административно-територијалној подели.

^бБез Сремских Капловаца

На територији Средишње Србије овакав процес је био мање распрострањен. Испољаво се претежно у општинама чији су центри били мали градови (до 20.000 становника). У 18 од 28 оваквих општина миграциони салдо је био негативан. У знатно мањем броју је негативан миграциони салдо био испољен и у општинама чији су центри били градови средње величине (24.000-42.000 становника). То су или општине у брдско-планинском делу (Нови Пазар, Пирот и Бор) или се налазе у близини већих градова (Прокупље и Параћин).

Уствари, популациони развој насеља у ванградским подручјима великог броја градова у Средишњој Србији и Војводини се одвијао под снажним поларизационим деловањем великих градова (Београда, Новог Сада и Ниша) и неколико већих урбаних центара (Крагујевца, Панчева и Зрењанина) са својим ванградским подручјима (→Карта 11). Учешће градских општина Београда у укупном порасту становништва Средишње Србије у периоду 1971-1981. година (444.100 становника) износило је 49,4%, општина Ниш 8,4% и Крагујевац 7,7%. Учешће градских општина Новог Сада у невеликом порасту становништва у Војводини у новијем периоду (82.240 становника) је било 53,3%, а општина Панчево 15,8% и Зрењанин 11,5%.

Подручје са кога се у значајном релативном обиму одсељавало становништво у Београд, обухватало је у периоду 1961-1981. година највећи део територије Србије, па и знатно шире просторе. У овом периоду се поларизациони утицај Београда највише испољио у знатним просторима јужног, југозападног и западног дела Средишње Србије, затим доњег Поморавља и Шумадије, као и на великом делу Војводине, у Срему и Банату. Поларизациони утицај Београда на Космету је био слабији и мање распрострањен (→Карта 12) [Stojanović B. 1990. карта].

На територији Космета су ови процеси у ванградским подручјима били битно другојачији. На промене броја становника у ванградским деловима општина је имао великог утицаја и веома високи природни прираштај. Тако је у периоду 1971-1981. година, и поред негативног миграционог салда у већини општина везаних за градове ове макроцелине [Stevanović R. 1990, карта], у мрежи осталих насеља свих ових општина остварен пораст становништва (→Таб. 38). Позитиван миграциони салдо у периоду 1971-1981. година је био остварен само на територијама тадашњих општина Приштина и Урошевац, као и на подручју општине Призрен.

Улога Приштине, као најзначајнијег центра са поларизационим деловањем на Космету, била је у односу на велике и веће градове друге две макроцелине осетно мања. Учешће тадашње општине Приштина у укупном порасту становништва на Космету у периоду

1971-1981. година (340.750 становника) је износило само 16,8%, а општине Призрен 10,8%.

Типови подручја утицаја градова у макроцелинама Србије у 1981. години

У току посматраног периода су се око градова Србије развила подручја са насељима различитих карактеристика. Она су настала као резултат деловања неколико фактора, а у првом реду због:

- поларизационог и подстицајног утицаја градова око којих су се таква подручја формирала,
- поларизационог и подстицајног утицаја великих и развијенијих градова на друге мање центре и њихова околна насеља и
- природног прираштаја становништва на простору око појединих градова.

У целини узев, главни фактор развоја мреже насеља око градова у Србији је било њихово поларизационо и подстицајно деловање. Остала два фактора су у овом процесу имала улогу модификатора. Применом два основна критеријума, на територији Србије је издвојено 5 типова подручја утицаја градова. То су били следећи критеријуми:

- типови околних насеља према структури активног становништва и
- новије тенденције у промени броја становника у овим насељима.

Због значајних разлика између појединих макроцелина Србије у карактеристикама насеља у ванградским деловима општина, великог утицаја главних градова макроцелина на оближње мале градове и њихова околна подручја, као и ради превазилажења проблема у вези са искористивости података из пописа 1981. године на Космету, који се односе на активно пољопривредно становништво¹⁶, за утврђивање типова подручја утицаја је коришћен још један, до-

¹⁶ На основу података из пописа становништва из 1981. године на Космету могао би се извући закључак, да је на овој територији у то време био достигнут врло висок ниво развијености њихових ванградских зона. Наиме, по овим подацима се око скоро свих градова на Космету налазио веома велики број неаграрних и мешовитих насеља, далеко већи него око градова сличних величина и типова у Средишњој Србији и Војводини. Међутим, оваква оцена не би била у складу са осетно нижим нивоом урбанизације и привредне развијености, знатно слабијим интензитетом подстицајног деловања градова на Космету него у Средишњој Србији и у Војводини, а поготову овакав закључак не би био у складу са карактеристикама и нивоима развијености подручја око градова на Космету у 1971. години.

пунски критеријум: интензитет поларизационог и индиректног подстицајног деловања градова на околна насеља.

На основу ових критеријума, на територији Србије су крајем посматраног периода издвојени следећи типови подручја, настали као резултат развојног деловања свога града: примарни аграрни, поларизовани аграрни, мешовити, неаграрни и полинуклеусни урбанизовани.

У примарни аграрни тип су сврстана подручја састављена само од сеоских насеља. Пораст или опадање броја становника у неким од ових насеља је било последица савремених тенденција у природном прираштају, а испољени негативан миграциони салдо становништва у протеклом периоду је настао због поларизационог деловања других знатно развијенијих градова. Оваква подручја су се налазила око градова, најчешће малих, који још увек нису имали, или су имали веома слабу, поларизациону развојну снагу.

У подручју поларизованог аграрног типа, у коме су се налазила само сеоска насеља, процес депопулације је у основи био проузрокован поларизационим деловањем града око кога се таква зона развила. У знатном броју подручја овог типа у Средишњој Србији и Војводини се испољио и утицај поларизационог деловања других, развијених центара.

У мешовити тип су сврстана она подручја око градова, у којима се - поред сеоских насеља - налазио и знатан број мањих (у Средишњој Србији и на Космету) или неколико већих насеља (у Војводини) мешовитог типа. У већини од њих, као и у неким од сеоских насеља, број становника у новијем периоду (1971-1981. година) се повећао. Подручја мешовитог типа су се развила под утицајем индиректног подстицајног деловања градова. Услед поларизационог деловања неког од других развијених центара, или због негативног природног прираштаја, у неким насељима мешовитог типа је дошло и до смањења броја становника.

Ради уједначавања приступа за издвајање подручја овог типа у Средишњој Србији, Војводини и на Космету, макроцелинама у којима су испољене међусобно велике разлике у карактеристикама мреже ванградских насеља, па и у оквиру њих, уведен је и допунски критеријум: једнакост интензитета развојног деловања града. Као мерило за то је узет обим радних миграција из ванградских насеља своје општине већи од 2.000 радника.

Знатно сложенија структура мреже насеља је била у подручју неаграрног типа. Ту су се око градова развила и насеља неаграр-

ног типа, уклопљена у шири или ужи скуп аграрних и мешовитих насеља. У скоро свим насељима неаграрног и мешовитог типа, или у већини од њих, у периоду 1971-1981. година је остварен већи или мањи пораст броја становника. Оваква подручја су се развила под утицајем дуготрајнијег и снажног индиректног подстицајног деловања градова на околна насеља.

Због поменутих разлика у просечној величини насеља и густини мреже у макроцелинама Србије, па и у оквиру њих, за издвајање неаграрних подручја утицаја је, поред броја насеља неаграрног и мешовитог типа, уведен и допунски критеријум: јачи интензитет подстицајног деловања града, односно број радника миграната из осталих насеља исте општине већи од 4.000.

Полинуклеусно урбанизовано подручје утицаја је представљало највиши степен у трансформацији мреже околних насеља. Реч је о широкој зони око великог града, у којој су се налазила многобројна неаграрна и мешовита насеља, са знатним порастом броја становника. У неким од ових насеља су се развили значајнији нуклеуси привредних делатности, функцијски повезани са великим градом. У оквиру оваквог полинуклеусног урбанизованог подручја су се развила и већа неаграрна насеља, са 10.000 и више становника.

Треба још истаћи и два закључка у вези са типовима подручја утицаја градова. Прво, поједини типови насеља, карактеристични за одређене врсте подручја (неаграрна са развијеним нуклеусом привредних делатности или без њега, мешовита и аграрна) су ступњеви у трансформацији иницијалних сеоских насеља. Самим тим, и подручја утицаја око градова различитих типова представљају ступњеве у развоју иницијалног подручја примарног аграрног типа.

Друго, због разлика у интензитету процеса развоја градова на територији Србије, релативно врло кратког посматраног периода у коме је јачао и одвијао се снажан процес њиховог деловања на околна насеља, око извесног броја центара развоја нису биле у већој мери изражене карактеристике одређеног типа. Таква подручја су се на крају овог периода, 1981. године, налазила на прелазу између два суседна типа. То су, уствари, били прелазни облици између појединих типова подручја утицаја (→Таб. 39). Другим речима, због кратко-трајног, споријег или слабијег развојног деловања појединих градова, због разлика у интензитету и односу између њиховог поларизационог и подстицајног облика деловања, у мрежи околних насеља, карактеристичних за претходни ступањ, налазио се и мањи број насеља са обележјима својственим за следећи, виши тип подручја утицаја.

Тако су се крајем посматраног периода типична подручја утицаја на територији Средишње Србије налазила код 20, а прелазна око 32 града. У Војводини су се типична подручја развила код 12, а прелазна код осталих 15 градова. На Космету су код 7 од 10 градова биле изражене карактеристике типичног подручја утицаја.

Велики број подручја утицаја прелазних облика, са још увек слабо испољеним обележјима вишег ступња развоја, и велики број типова околних подручја у 1981. години у све три макроцелине, са једне стране, као и слаба типолошка диверсификованост подручја утицаја у 1961. години, указују - да је на територији Србије у овом двадесетогодишњем периоду процес трансформације мреже градова, као и стварања и јачања њиховог деловања и испољавања утицаја на околна насеља био веома снажан и широко распрострањен.

Распрострањеност појединих типова подручја утицаја у макроцелинама Србије

На територији Средишње Србије су се до 1981. године развила 4 типа подручја утицаја (→Таб. 39):

- поларизована аграрна (код 8 градова): око Пожаревца, Смедеревске Паланке, Велике Планае, Ћуприје, Неготина, Власотинаца, Бујановца и Нове Вароши,

- мешовита (код 5 градова): око Смедерева, Јагодине, Ужица, Новог Пазара и Прибоја,

- неаграрна (код 6 градова): око Крагујевца, Крушевца, Краљева, Чачка, Лознице и Трстеника и

- полинуклеусно урбанизовано: око Београда.

Треба истаћи, да су се на прелазу између примарног аграрног у поларизовани аграрни тип налазила подручја утицаја 4 мала града (око Сјенице, Свилајнца, Петровца и Сокобање). То су били мали градови у којима је у то време нуклеус развојних делатности био још увек у стварању. Поред тога, у Средишњој Србији су били и бројни скупови градова, чија су се околна подручја налазила на прелазу из поларизованог аграрног у мешовити тип (код 18 градова), из мешовитог у неаграрни тип (9 градова) и из неаграрног у полинуклеусни урбанизовани тип (подручје утицаја Ниша).

Снажни поларизациони утицаји Београда, Ниша и низа развијених градова величине 50.000-100.000 становника су имали превагу над развојним деловањем:

Таб. 39. - Макроцелине Србије (1981. година) - Однос између величине града и ширине подручја утицаја

Tab. 39 - Macrounits of Serbia (1981) - Relation between the town size and the type of influential area

Величина града (број становника)	Укупно градова	Број градова са подручјем утицаја типа														
		При- марни аграр- ни			Поларизовани аграрни			Мешовити			Неаграрни			Полинуклеусни урбанизовани		
		Уку- пно	Пре- лазни	Разви- јени	Уку- пно	Пре- лазни	Разви- јени	Уку- пно	Пре- лазни	Разви- јени	Уку- пно	Пре- лазни	Разви- јени	Уку- пно	Пре- лазни	Разви- јени
Средишња Србија																
до 10.000	11	4	3	1	5	5	2	2	2	2	1	2	2	2	1	1
10.001 - 20.000	17	5	1	4	7	6	4	6	5	3	1	5	3	2	2	2
20.001 - 30.000	6	2	1	2	3	3	2	3	1	1	1	1	1	1	1	1
30.001 - 50.000	9	1	1	1	7	4	1	4	1	1	3	1	1	3	1	3
50.001 - 100.000	7	1	1	1	1	1	1	1	6	3	1	6	3	3	1	3
100.001 - 200.000	1															
више од 1.000.000	1															
Укупно градова	52	12	4	8	23	18	5	15	9	6	2	1	2	1	1	1
Војводина																
до 10.000	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
10.001 - 20.000	11	3	4	4	4	4	1	4	4	4	1	4	4	1	1	1
20.001 - 30.000	6	1	3	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
30.001 - 50.000	4	1	1	1	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1
50.001 - 100.000	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
100.001 - 200.000	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Укупно градова ^a	27	5	8	3	9	5	4	4	4	4	1	4	4	1	1	1
Космет																
до 10.000	-															
10.001 - 20.000	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
20.001 - 30.000	1	1	1	1	3	3	3	1	2	1	1	2	1	1	1	1
30.001 - 50.000	3				1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
50.001 - 100.000	3				1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
100.001 - 200.000	1				1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Укупно градова	10	2	5	2	5	4	4	2	2	1	4	2	1	1	1	1

- неколико малих градова (Власотинце, Бујановац и Нова Варош), око којих су се била оформила подручја поларизованог аграрног типа,

- неколико градова средње величине (Пирот, Бор, Прокупље, Параћин) и знатног броја малих градова (Прибој, Сурдулица, Куршумлија, Књажевац, Димитровград, Мајданпек, Кладово, Пожега, Ивањица и Бајина Башта) око којих се у то време налазила подручја прелазног или мешовитог типа и

- над деловањем два мала града (Лозница и Пријепоље) око којих се развило подручје мешовито-неаграрног или неаграрног типа.

Наиме, због снажног поларизационог деловања већих и развијенијих градова, на територијама свих ових општина миграциони салдо у периоду 1971-1981. година је био негативан [Stevanović R. 1990. карта].

На територији Војводине су се до 1981. године развила три типа подручја утицаја:

- примарно аграрни (код 5 градова): око Сенте, Новог Бечеја, Аде, Новог Кнежевца и Темерина,

- поларизовани аграрни (код 3 града): око Вршца, Руме и Инђије и

- мешовити (код 4 града): око Панчева, Сомбора, Кикинде и Врбаса.

У то време су се у Војводини око многих градова налазила подручја утицаја прелазног облика. Тако, карактеристике поларизованог аграрног типа нису још увек биле у већој мери изражене код 5 градова, мешовитог код 5, неаграрног код 4 града и полинуклеусног урбанизованог типа у околном подручју 1 града (Новог Сада).

Снажно поларизационо деловање већих и развијенијих градова, не само са територије Војводине већ и са суседних подручја Средишње Србије (→Карта 12), имало је значајног утицаја на тенденције кретања становништва у насељима око многих градова ове макроцелине. Чак и у неким општинама, чији је центар био град средње величине (Сомбор, Кикинда, Вршац, Сента, Бечеј и Врбас), миграциони салдо у периоду 1971-1981. година је био негативан [Stevanović R. 1990. карта].

Код 7 градова на територији Космета су се до 1981. године развила подручја са израженим карактеристикама одређеног типа. То су биле зоне:

- поларизованог аграрног типа (код 2 града): око Вучитрна и Подујева,

- мешовитог типа (код 4 града): око Пећи, Ђаковице, Ђилана и Урошевца и

- неаграрног типа (код 1 града): око Косовске Митровице.

Око осталих градова се до 1981. године развило и неколико подручја прелазног облика: поларизованог аграрног-мешовитог типа (око Косова Поља), мешовитог-неаграрног (око Призрена) и неаграрног-полинуклеусног урбанизованог типа (око Приштине).

За поменути негативан миграциони салдо становништва знатног броја општина у периоду 1971-1981. година, у оквиру којих су се развијали и деловали градови ове макроцелине, било је више разлога (→Карта 11; Таб. 36 и 37):

- снажан поларизациони утицај већих градова са територије Космета (Приштина и Призрен),

- одсељавање становништва српског и црногорског порекла и редистрибуција у размештају шиптарског становништва, усмерена нарочито ка јужним, источним и североисточним деловима територије ове макроцелине и

- слабљење развојних снага пола у Косовској Митровици.

Веза између величине града и типа подручја утицаја

Овако разноврстан скуп типова и прелазних облика зона око градова у све три макроцелине, заснован на њиховом веома снажном развоју и оствареном утицају центара у периоду 1961-1981. година, омогућио је да се уоче везе између величина градова и карактеристика (типова) мреже околних насеља (подручја утицаја).

Правилност ове везе је била јасно изражена за велике, веће и средње градове. За мале градове ова веза је била вишезначна.

Прво, код 4 од 5 градова већих од 100.000 становника (око Београда, Новог Сада, Ниша и Приштине) се стварао, или је крајем посматраног периода већ био достигнут, најразвијенији (полинуклеусни урбанизовани) тип подручја утицаја или његов прелазни облик.

Изузетак је била само мрежа насеља око Суботице (100.500 становника у 1981. години), града код кога је, због наслеђене структуре делатности и функција и карактеристика околних насеља, процес јачања и деловања нуклеуса полова развоја осетно каснио и спорије се испољавао него у другим градовима сличне величине.

Друго, у све три макроцелине су око највећег броја градова величине 50.001-100.000 становника била формирана или су била у процесу стварања подручја утицаја неаграрног типа. То су била подручја утицаја 6 од 7 градова у Средишњој Србији (мрежа насеља око Крагујевца, Крушевца, Краљева, Лесковца, Шапца и Ваљева), код 1 од 2 града у Војводини (око Зрењанина) и код 2 од 3 града ове величине на Космету (око Косовске Митровице и Призрена).

Само око мањег броја већих градова Србије (Панчево, Смедеревево и Пећ) се у то време још увек налазило подручје мешовитог типа.

Треће, око знатног броја средњих градова (20.001-50.000 становника) се у то време налазио мешовити тип подручја утицаја, било у свом развијеном или прелазном облику. Ова веза је била испољена код 10 од 15 градова ове величинске групе у Средишњој Србији (мрежа насеља око Ужица, Новог Пазара, Зајечара, Бора, Пирота, Врања, Прокупља, Јагодине, Параћина и Аранђеловца), код 3 од 10 градова у Војводини (око Сомбора, Кикинде и Врбаса) и код 3 од 4 града на Космету (око Ђаковице, Ђилана и Урошевца).

Код осталих градова средње величине је процес развоја насеља био:

- даље одмакао: подручја утицаја 2 града у Средишњој Србији (мреже насеља око Чачка, и Младеновца), 2 града у Војводини (око Сремске Митровице и Бачке Паланке); око ових градова се због већ оформљеног значајног језгра индустрије, а у мањој мери и због деловања суседних привредних центара, до 1981. године развило подручје прелазног или изразито неаграрног типа или

- мање одмакао, са испољеним само поларизационим ефектима у околним насељима: код 3 града у Средишњој Србији (мреже насеља око Пожаревца, Смедеревске Паланке, Ћуприје), 4 града у Војводини (око Вршца, Бечеја, Инђије и Руме), као и око Вучитрна на Космету или

- никакав развојни утицај града није био видљивије изражен (Сента, град у Војводини са околним подручјем примарног аграрног типа).

Четврто, у погледу веза између малих градова (до 20.000 становника) и типова подручја утицаја, биле су изражене значајне разлике. Очекивани однос - да је мали град окружен мрежом насеља најнижег еволутивног ступња, односно подручјем примарног аграрног типа, био је изражен само у Војводини и то код 4 од 13 градова.

Око знатног броја малих градова, у све три макроцелине, су се крајем посматраног периода налазила подручја са развијенијом

структуром и карактеристикама насеља: од поларизованог аграрног до неаграрног типа (→Таб. 39). До овако велике разноврсности типова подручја утицаја око малих градова је дошло због једног или више разлога:

- директног деловања спољних фактора (средствима из великих привредних центара или из иностраних кредита било је оформљено и развијало се краћи или дужи низ година језгро индустрије, рударско-енергетски или енергетски комплекс),

- подстицајног развојног деловања суседних великих урбаних центара или рударско-енергетских комплекса (развијене миграције радника ка овим суседним градовима, предности повољног саобраћајног положаја у односу на њих),

- изградње гушће мреже савремених приградских саобраћајница и снажног развоја степена моторизације или организованог превоза радника из околних насеља на посао у град или

- због све већих финансијских и правних (урбанистичких) ограничења, која су у великој мери отежавала досељавање у градове.

СТАДИЈУМИ У РАЗВОЈУ ГРАДА И ОКОЛНИХ НАСЕЉА

Утврђене правилности које се односе на еволутивни развој структуре делатности града, на зависност величине популацијског раста града од нивоа развијености и карактера његове структуре делатности, на зависност интензитета поларизационог и индиректног подстицајног деловања града од његове величине, на типове подручја утицаја и њихову зависност од величине и степена развијености структуре делатности града, послужиле су као основа за постављање хипотезе о стадијумима узајамно повезаног развоја града и мреже околних насеља.

По овој хипотези - развој града и мреже околних насеља пролази кроз 4 еволутивна стадијума; сваки од ових стадијума обележавају систем град/околна насеља посебних карактеристика, настао као резултат преваге одређеног вида утицаја нуклеуса делатности града, које имају својства пола развоја.

У детаљној разради и доказивању тачности ове хипотезе се пошло од следећих претпоставки и ограничења:

- да град и његова околна насеља представљају затворени систем, на чије односе и развој немају утицаја други већи или суседни градови и

- да је град, захваљујући својој функцијској структури у којој се налазе делатности са својствима пола развоја, основни фактор трансформације овог система насеља.

На основу ових претпоставки, као и правилности у развоју града и околних насеља у мрежи насеља Србије, односно њених макроцелина у периоду 1961-1981. година, утврђени су критеријуми за издвајање појединих стадијума у развоју града и околних насеља, њихов број и карактеристике.

Тако се у првом, почетном, стадијуму град не испољава као значајан фактор развоја околних насеља. Наиме, у њему још увек није остварена довољна концентрација делатности, није оформљен нуклеус развоја, који би био носилац деловања града на околна насеља. Основни или једини фактори развоја ових насеља су њихове карактеристике (популационе, делатности и др.), природни услови и ресурси, други градови, који се налазе изван овог система насеља итд.

У другом стадијуму у граду је већ оформљено довољно снажно језгро делатности, које су носилац његовог развоја и његовог поларизационог деловања на околна насеља.

У каснијим стадијумима се у граду, са повећањем концентрације делатности са својствима пола развоја и других са њима повезаним активностима, али и са интензивирањем приградског саобраћаја и повећањем мобилности становништва, појављују нови видови његовог деловања као географског пола развоја, мења се њихов међусобни однос и значај. Стога се у овим стадијумима у околним насељима испољавају ефекти индиректног и директног подстицајног развојног деловања града.

РАЗРАДА ХИПОТЕЗЕ О СТАДИЈУМИМА У РАЗВОЈУ ГРАДА И ОКОЛНИХ НАСЕЉА

Ради оцене и објашњења процеса развоја градова и њихових околних подручја на територији Србије, али и за проверу ове хипотезе, изложене су битне карактеристике појединих стадијума. Оне се заснивају на синтези резултата о правилностима утврђеним и у овом и у неким ранијим истраживањима [Veljković A. 1968; Mosley M. J. 1973; Clocke P. 1979; Вељковић А. 1991]. Скуп критеријума за издвајање појединих стадијума су сачињавали:

- карактеристике града: величина (број становника), ниво развијености односно тип структуре делатности, смер и интензитет промена у величини и структури делатности у граду,

- вид, смер и интензитет развојног деловања града на мрежу околних насеља и

- карактеристике околних насеља: величине и типови насеља према структури делатности, тенденције у променама броја становника и у структури активног становништва.

Први, почетни стадијум развоја

Први стадијум развоја система град/околна насеља се јавља у аграрним просторима. Основно обележје овог стадијума представља свођење деловања нуклеуса делатности са карактеристикама пола развоја у оквиру града и његово слабо или веома слабо деловање и занемариво мали утицај на промене у мрежи околних насеља. Другим речима, ефекти развојног деловања овог нуклеуса су изражени у највећој мери или једино на територији самог града.

Основна обележја система насеља у овом почетном стадијуму развоја су:

- центар је град у коме нису развијене или је врло мала концентрација делатности са својствима пола развоја и

- око града се налазе само аграрна насеља, у којима се не одвијају никакве битне промене у постојећој величини и структури делатности и у активностима сеоског становништва.

Уствари, у овом стадијуму је географски пол система насеља мали град, са мешовитом структуром делатности, у којој још увек знатно учешће има пољопривреда, или је то град са неаграрном структуром делатности у којој преовлађују непроизводне делатности, карактеристичне за преиндустријски период или рано индустријску фазу развоја града. У њему не постоји или се тек формира нуклеус делатности, које имају или могу имати улогу значајног фактора развоја. У околном подручју се налазе само сеоска насеља (→Ск. 42а).

Промене у граду се заснивају на стварању и јачању значаја делатности са својствима пола развоја. Ови нуклеуси подстичу и доводе до великих промена у структури делатности града, док се број становника у њему врло споро повећава или, чак, опада. Утицај нуклеуса делатности са својствима пола развоја своди се највећим делом, или само, у оквиру града. Његов утицај на промене у околним насељима је веома слаб. Главни фактори развоја околних насеља су природни прираштај и (или) одсељавање становништва, подстакнуто деловањем других, већих и снажнијих урбаних центара. У структури делатности сеоских насеља не дешавају се битне нити видљиве промене.

Уствари, бржи развој оваквог града подстакнут је, у првом реду, изградњом индустрије. У новим индустријским предузећима се запошљава радна снага првенствено из самог овог насеља, и то већим делом из недовољно искоришћеног потенцијала радно способног пољопривредног становништва. Пољопривреда добија све више

Ск. 42. - Карактеристике насеља у појединим стадијумима развоја градова и приградских зона

Fig. 42 - Characteristics of settlements in specific development stages of towns and their influential zones

тржишни карактер, све више се примењују савремена средства обраде, те самим тим све већи број земљорадника је напушта и прелази да ради у непољопривредним делатностима, првенствено у индустрији, где се и отвара највећи број нових радних места. Све дотле док не буде исцрпен знатан део потенцијала резерви радне снаге из самог града, утицаји нуклеуса развоја се испољавају највећим делом у оквиру самог града и то у његовој структури делатности и у другим структурама (популацијској, физиономској).

Другим речима, у овом стадијуму почиње да се одвија бржи и осетнији пораст изградње производних и других привредних објеката у граду, све већи је број запослених у непољопривредним делатностима, а самим тим су и све значајније промене у наслеђеној физиономској структури града.

Сличан процес се одвија и у градовима са развијеним старим занатима и управном и другим централним функцијама. Међутим, процес структурних промена се овде брже одвија и завршава у краћем року.

Горњу границу овог стадијума представља моменат, када су у знатној мери исцрпљене постојеће резерве радне снаге у граду, те развојно деловање и утицај града почињу осетније да се испољавају и у околним сеоским насељима.

Други стадијум (град - центар раста)

У овом стадијуму се структура система насеља и процеси развоја разликују од оних какви су били у претходном периоду. Битну карактеристику овог стадијума представљају *поларизационо деловање града* и специфични *ефекти његовог утицаја испољени у мрежи околних насеља*. Обележја развоја оваквог система насеља су:

- значајан пораст становништва у граду, у чему све већу улогу добија досељавање становништва,

- структура делатности у овом насељу се поступно стабилизује, односно промене у њој се осетно и све више смањују,

- због поларизационог деловања града, у околним насељима се испољавају значајне промене; у њима долази до снажног процеса депопулације, и то због пресељавања у град до тада пољопривредних радника са својим породицама.

У овом стадијуму град већ има диверсификовану структуру делатности, са осетно мањим учешћем примарног сектора делатно-

сти. Остварена је значајна коцентрација делатности, које располажу развојном снагом (индустрија, трговина, саобраћај, неке од непривредних делатности). Ради се о граду средње величине са изразито неаграрном или неаграрном структуром делатности, у којој је мало или веома мало учешће активног пољопривредног становништва (око или испод 10%).

У исто време, у околини града се налазе само сеоска насеља, са израженим и све шире распрострањеним процесом опадања или стагнације броја становника (→Ск. 42 б).

Због пораста величине и територијалног ширења града, квалитативних промена у структури делатности, почетак интензивније стамбене изградње и изградње комуналне инфраструктуре у граду се везује за овај стадијум. Истовремено се у физиономској и функцијској структури околних сеоских насеља не одвијају значајније промене.

Горњу границу овог стадијума, према наредном, вишем, представља тенденција ка исцрпљивању резерви недовољно ангажованог активног пољопривредног становништва у околним сеоским насељима. Све већа концентрација делатности са својствима пола развоја, све снажнија потреба града за новом радном снагом, које је веома мало или је више нема у најближим околним, већ само у удаљенијим насељима, као и све интензивнији развој моторног саобраћаја, доводи до појаве и јачања новог вида развојног деловања града на околна насеља.

Трећи стадијум (град - центар развоја)

Главно обележје овог стадијума у развоју града и околних насеља представља појава и превага новог, другојачијег вида његовог деловања као географског пола развоја, нове појаве и процеси у подручју утицаја. У овој фази развоја се, поред промена у самом граду и дотадашњег поларизационог деловања, у околним насељима испољава и нови вид и карактеристични ефекти његовог развојног утицаја (*индиректно подстицајно развојно деловање града*).

Систем насеља у овом стадијуму сачињавају (→Ск 42в):

- град у коме је остварена релативно велика концентрација неаграрних делатности, посебно оних са својствима пола развоја; достигнута је веома развијена и стабилна структура делатности са ниским учешћем примарног сектора;

- град је добио и значајну функцију центра рада за запослене настањене у околним насељима и

- у мрежи околних ранијих аграрних насеља преовлађују насеља мешовитог или неаграрног и мешовитог типа.

У трећем стадијуму је, захваљујући квантитативном облику развоја, остварена и знатна концентрација становништва. Овај стадијум се везује за градове средње величине или за веће градове.

У систему град/околна насеља се одвијају и нови, за овај стадијум карактеристични процеси. Насеља најближа граду, и она која у односу на њега имају врло повољан саобраћајни положај, постају све атрактивнија за насељавање. Обим одсељавања становништва из ових насеља се јако смањује или престаје. У њих се све више досељава становништво из суседног прстена и из удаљенијих насеља. У околном подручју се одвија интензиван процес деаграризације, а удео и значај активног пољопривредног у укупном активном становништву у овим насељима се поступно и све више снижава.

Одмакао процес деаграризације се, са своје стране, почиње да испољава и да добија све значајнију улогу у трансформацији структуре делатности у неким од околних насеља. Прво, подстиче се развој трговине, угоститељства, занатства и услуга намењених становницима приградских насеља. Друго, у неким од тих насеља се стварају мала занатска предузећа функцијски везана за град, било преко веза са његовим индустријским, грађевинским и трговинским предузећима, било као произвођачи роба намењене становништву у њему.

Стога се око града, који се испољава као географски пол са индиректним видом подстицајног развојног деловања, у овом стадијуму налазе и неколико насеља само са мешовитом или знатан број насеља мешовите и неаграрне структуре активног становништва. У њима се, поред великих промена у структури делатности, испољавају и нове тенденције у порасту броја становника. Према ширини зоне утицаја, односно бројности насеља у којима су изражене промене у структури активног становништва, као и степена остварених промена у структури ових насеља, у оквиру *трећег стадијума* су издвојене *две развојне фазе: нижа и виша*.

Треба истаћи, да се у овом стадијуму у околном подручју не налази ни један значајнији нуклеус индустрије или центар са терцијарним делатностима, настао под директним развојним утицајем града. Околна насеља су снажно функцијски повезана са градом, нарочито преко токова радних миграција запосленог становништва, али и корисника разноврсних услуга које им град пружа.

У самом граду је све интензивнија стамбена изградња, уређена територија града се знатно проширује, одвијају се битне про-

мене у структури и карактеристикама градских и приградских саобраћајница, а исто тако и у опремању осталом комуналном инфраструктуром.

У околним насељима у овом стадијуму долази до повећаног обима стамбене изградње и ширења грађевинског подручја. Развој таквих насеља често има обележја стихијног процеса развоја, изградње и ширења.

Четврти стадијум (агломерација - систем центара развоја)

Суштину и обележје четвртог стадијума у развоју града и у трансформацији система околних насеља сачињавају:

- нови, највиши вид односно *директно подстицајно деловање града*, као географског пола развоја и

- најсложенији облик ефеката развојног утицаја града и највећи обим и распрострањење промена у околном простору.

У овом стадијуму се, уз већ испољене облике утицаја карактеристичне за претходни период развоја система град/околна насеља, јављају и широко су распрострањени и ефекти новог вида деловања града. Ту се ради о ефектима веома снажног директног подстицајног деловања града, који се надовезују на постојеће, већ испољене друге појавне облике његовог деловања и утицаја:

- на промене у физиономској структури града са његовим ширењем и урастањем неких од најближих приградских насеља у континуелно изграђену територију града,

- на веома снажно поларизационо деловање града и

- на индиректно подстицање развоја околних насеља.

Наиме, због знатног проширивања своје изграђене територије, све тежих услова за налажење слободних простора за изградњу великих привредних објеката у оквиру ужег подручја града, због све тежих услова за одвијање путничког и теретног саобраћаја кроз постојећу, наслеђену или делом реконструисану и новоизграђену саобраћајну мрежу, све израженије потребе за великим обимом реконструкције његове просторне структуре, у овом стадијуму се средствима и акцијама града и његових предузећа приступа изградњи већих привредних зона (индустријских, складишних, трговинских, саобраћајних, комуналних и сл.) у неком или неким од околних насеља (*директно подстицајно развојно деловање града*).

Најзначајније карактеристике овог стадијума у развоју града и мреже околних насеља су:

- географски пол развоја је велики град, од најмање неколико стотина хиљада становника, са веома развијеном и диверсификованом структуром делатности,

- око града се налази пространо подручје са бројним насељима изразито неаграрног, неаграрног и мешовитог типа, у којима се, због прилива нових досељеника, одвија знатан пораст броја становника (→Ск. 42г),

- нека од околних неаграрних насеља прерастају у мале секундарне полове развоја, са једним или неколико нуклеуса неаграрних делатности или са објектима инфраструктуре ширег просторног значаја.

Велики град са околним малим центрима, секундарним половима развоја и функција, са многобројним и местимично прилично великим околним насељима неаграрног или мешовитог типа, представља велики и полинуклеусни систем насеља (*полинуклеусна агломерација*). Насеља у овом систему су са великим градом, језгром агломерације, и са секундарним центрима повезана бројним, разноврсним и снажним везама велике учестаности одвијања.

У овом стадијуму развој великог града се све више стабилизује. Темпо пораста становништва на његовој територији се поступно и све више успорава, а промене у општој структури делатности су све мање и све се спорије одвијају. У функцијској структури великог града терцијарно-квартарни сектор (непроизводне делатности) има превагу над веома развијеним сектором секундарних делатности, а учешће примарног сектора у структури делатности је занемариво мало.

Због великог ширења града, његовог индиректног и директног подстицајног деловања, као и због деловања малих секундарних полова развоја, околни простор добија нова обележја. Све већи број приградских насеља ураста у континуелну просторну структуру града, све је већи обим организоване (планске) стамбене и комуналне изградње у околним насељима, све већи број предузећа иселава из града постојеће или гради нове привредне објекте у неком од оближњих насеља или се у њима граде научно истраживачки центри. Град све више има интерес за усмеравање, рационално и усклађено коришћење земљишта и изградњу у оближњим насељима и на другим атрактивним локалитетима.

Уствари, *тежишће развоја се у овом агломерационом систему постојано и све више пребације на најближа приградска насеља.*

СТАДИЈУМИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА И ОКОЛНИХ НАСЕЉА У МАКРОЦЕЛИНАМА СРБИЈЕ

У ранијем излагању су више пута истакнуте значајне разлике између појединих макроцелина Србије на почетку и на крају посматраног периода (1961. односно 1981. године) у нивоима развијености и у карактеристикама њихових мрежа градова. То се у првом реду односило на разлике:

- у величинској и функцијској структури градова,
- у облицима, смеровима и интензитетима развоја градова, као и
- у величинама и врстама испољених ефеката њиховог поларизационог и подстицајног деловања у околном простору.

Резултати из проучавања мрежа градова у макроцелинама Србије, представљају потребне доказе за проверу исправности постављене хипотезе о стадијумима у развоју система град/околна насеља.

Мрежа градова/центра развоја у Средишњој Србији

Мрежу градова на територији Средишње Србије сачињавао је 1961. године знатно ужи скуп (30 градова), него што их је било на крају посматраног периода, 1981. године (52). На почетку овог периода, остала 22 центра су била или градска насеља, величине до 6.000 становника (18) или чак и мала насеља, до 3.000 становника (4). По функцијској структури су ова насеља била или неаграрног типа (са развијеном занатско-трговачком и управном функцијом, развијеним нуклеусом индустрије, или рударства) или су била насеља мешовитог типа, са значајним учешћем пољопривреде у структури делатности.

У релативно реткој и врло поларизованој мрежи градова на територији Средишње Србије се у то време истицао Београд, велики град са око 660.000 становника. Осталу мрежу су сачињавала два града средње величине, 50.000-82.000 становника и 27 градова међу којима ни један није био већи од 35.000 становника. Скоро сви градови (27 од 30) су већ у то време имали развијену и диверсификовану

Таб. 40. - Средишња Србија (1961-1981. година) - Стадијуми у развоју градова и њихових подручја утицаја

Tab. 40 - Central Serbia (1961-1981) - Stages in development of towns and their influential areas

		1981. година					
I стадијум	II стадијум	III стадијум	IV стадијум	III стадијум		IV стадијум	IV стадијум
				нижа фаза	виша фаза		
прелазна фаза	прелазна фаза	прелазна фаза	прелазна фаза	нижа фаза	виша фаза	прелазна фаза	прелазна фаза
I стадијум	Сјеница Сокобања	Власотинце Бујановац	Сурдулица Курулумлија Ивањича Кладово Бајина Башта	Рашка	Лазаревац	Трстеник	
прелазна фаза	Свилајнац Петровац	Ђуприја Велика Плана Неготин Нова Варош	Књажевац Алексинач Мајданпек Димитровград Пожега Горњи Милановац				
II стадијум	Пожаревац Смедеревска Паланка		Зајечар Бор Пирот Врање Прокупље Аранђеловац	Ужице Смедерево Јагодина Младеновац Нови Пазар Прибој			
прелазна фаза		Параћин		Лесковац Шабац Ваљево Обреновац Пријеполје Врњачка Бања	Чачак		
III стадијум	нижа фаза				Крагујевац Краљево Лозница		
	виша фаза					Ниш	Београд
IV стадијум	прелазна фаза						

структуру делатности, са више или мање оформљеним нуклеусима који су имали својства полова раста или развоја [Veljković A. 1968. Карта 10].

Ипак, у знатном броју градова су се у то време још увек уочавали остаци функцијске структуре, наслеђене из претходне раноиндустријске или преиндустријске фазе њиховог развоја. Тако је у 8 малих градова (Зајечар, Пирот, Параћин, Ђуприја, Смедеревска Паланка и др.), као и неких величине 20.000-25.000 становника (Пожаревац и Нови Пазар) учешће активних у примарном сектору делатности било од 10-25%, а у Великој Плани и изнад 50%. Поред тога, у шест градова (Београд, Краљево, Пожаревац, Зајечар, Неготин и Књажевац) су централне функције (терцијарно-квартарни сектор делатности) имале превагу над производним (→Карта 7).

Ефекти развојног утицаја су били јасно и у већем обиму изражени само око малог броја градова. Београд (на прелазу из трећег у четврти стадијум), а затим и Ниш, Крагујевац, Крушевац, Краљево и Лозница (трећи стадијум) су били једини градови око којих су били јасно и у великој или знатној мери испољени ефекти њиховог и поларизационог и подстицајног развојног деловања (→Таб. 40).

Око знатног броја осталих градова и градских насеља (14) су у то време били изражени само ефекти њиховог поларизационог деловања, који су се преплитали са веома снажним и на великом делу територије Србије распрострањеним поларизационим деловањем агломерације Београд [Veljković A. 1968, стр. 155-6, карта 2].

Први знаци индиректног подстицајног деловања су у то време почели да се испољавају у околини још неколико градова средње величине (око Лесковца, Шапца, Ваљева и Чачка), затим Параћина (15.600 становника), као и око неколико малих центара, величине 5.000-7.000 становника (око Обреновца, Пријепоља и Врњачке Бање). Сви ти центри су се са својим околним подручјем налазили на прелазу из другог у трећи стадијум развоја.

У првом, почетном стадијуму су се налазили бројна мала градска насеља (10) са својим околним насељима (Сокобања, Кладово, Власотинце, Куршумлија, Сурдулица, Бујановац, Рашка, Сјеница, Ивањица и Бајина Башта). Поред тога, први знаци развојног, поларизационог деловања су се у то време почели да испољавају у околини већег броја (14) малих градова и градских насеља (око Ђуприје, Велике Планае, Свилајнца, Петровца, Неготина, Мајданпека, Књажевца, Алексинца, Димитровграда, Трстеника, Горњег Милановца, Лазаревца, Пожеге и Нове Вароши). У то време, 1961. године, то су

била насеља неаграрног или још увек мешовитог типа, односно центри са слабо развијеном и мало диверсификованом функцијском структуром. У њој су пољопривреда, занатство, трговина и кварталне делатности имале знатног учешћа, а стварање нуклеуса пола развоја је било тек у почетној фази или ефекти његовог деловања нису били још увек уочљиви.

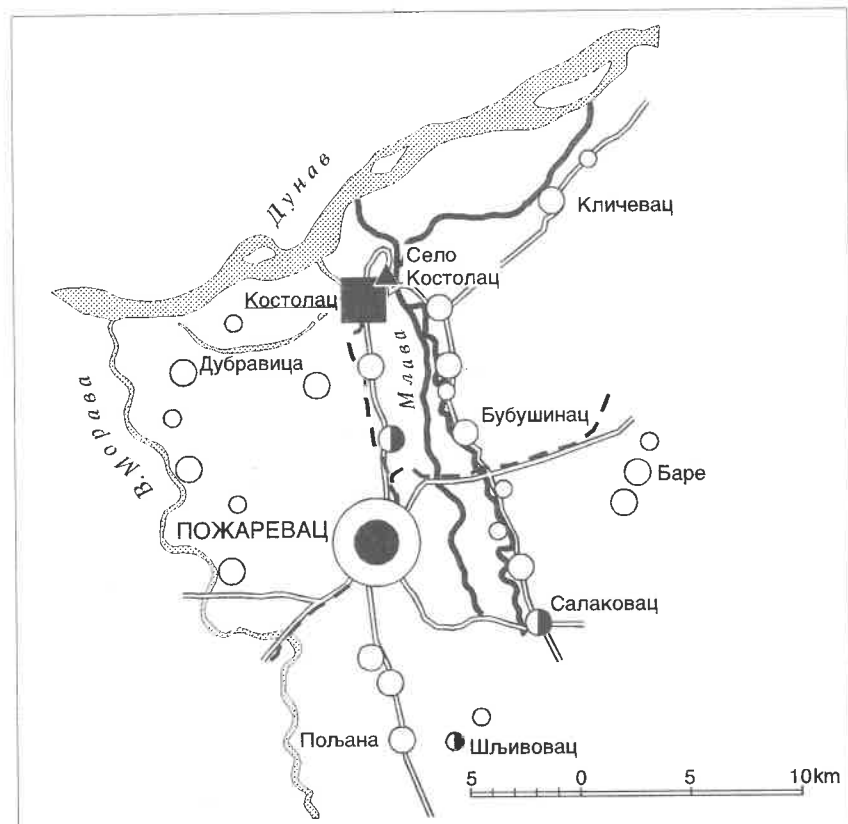
Раније је већ истакнуто - да су се у градовима и градским насељима Средишње Србије у периоду 1961-1971. година одиграле значајне структурне промене. У највећем броју од њих су тада оформљени нови или су ојачали постојећи нуклеуси секундарних делатности са својствима полова раста или развоја. У првом реду је по значају то била индустрија, а затим и терцијарне и кварталне делатности (→карте 8 и 9).

На великом делу територије Средишње Србије су до 1981. године ефекти поларизационог и индиректног подстицајног деловања посматраног скупа градова постали јасно видљиви. Изразите карактеристике првог стадијума у то време нису се могле више уочити ни код једног од малих, а поготову не код већих градова. Наиме, само у неколико малих градова (Сјеница, Свилајнац, Петровац и Сокобања), чију су приградску зону сачињавала сеоска насеља и то без битнијих промена у дотадашњим тенденцијама развоја становништва, није остварен осетнији пораст броја досељеника. Поларизационо деловање ових малих градова у то време није било велико, тако да ни ефекти њиховог утицаја у околном простору још увек нису били јасно ни у већем броју насеља видљиви. Ови градови су са својим околним насељима већ улазили у други стадијум развоја, али је већина од њих имала још увек обележја наслеђена из првог стадијума.

Други стадијум, у коме су јасно и у већем броју околних насеља били испољени ефекти поларизационог деловања града (депопулација), био је јасно изражен код 8 центара (→Таб. 40; Ск. 42б и 43). То су били или градови средње величине, 20.000-40.000 становника (Пожаревац, Смедеревска Паланка и Ђуприја) или су то били мали центри (Велика Плана, Неготин, Власотинце, Бујановац и Нова Варош). Поларизациони ефекти њиховог деловања, који су се преплитали местимично и са поларизационим утицајима Београда или неког од оближњих развијенијих градова, били су изражени у облику значајног смањења броја становника у околним сеоским насељима.

У трећем стадијуму развоја се у Средишњој Србији 1981. године налазио велики број градова са својим околним насељима (20).

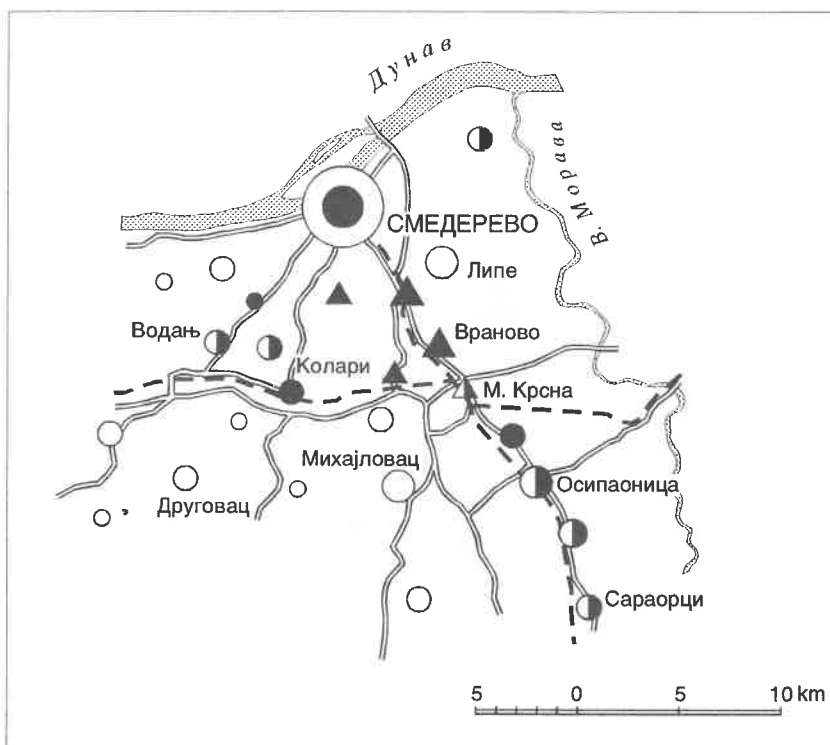
Код система град/околна насеља у нижој фази (→Ск. 42в и 44), зона утицаја односно изражених ефеката индиректног подстицајног деловања центра била је ужа (4-7 насеља), али су остварене промене

Градови (1971-1981)	Околна насеља			
	Тип Насеља	Промене броја становника		
		Опадање	Стагнација	Раст
Са значајнијим порастом броја становника 	Сеоска			
	Мешовита			
	Неаграрна			
	Секундарни центар - пол развоја			

Ск. 43. - Пожаревац са околним насељима (други стадијум развоја)

Fig. 43 - Požarevac with its surrounding settlements in 1981 (the second development stage)

Градови (1971-1981)	Околна насеља			
	Тип Насеља	Промене броја становника		
Са значајнијим порастом броја становника 	Сеоска			
	Мешовита			
	Неаграрна			
	Секундарни центар - пол развоја			

Ск. 44. - Смедерево са околним насељима 1981. године (нижа фаза трећег стадијума развоја)

Fig. 44 - Smederevo with its surrounding settlements in 1981 (lower phase of third development stage)

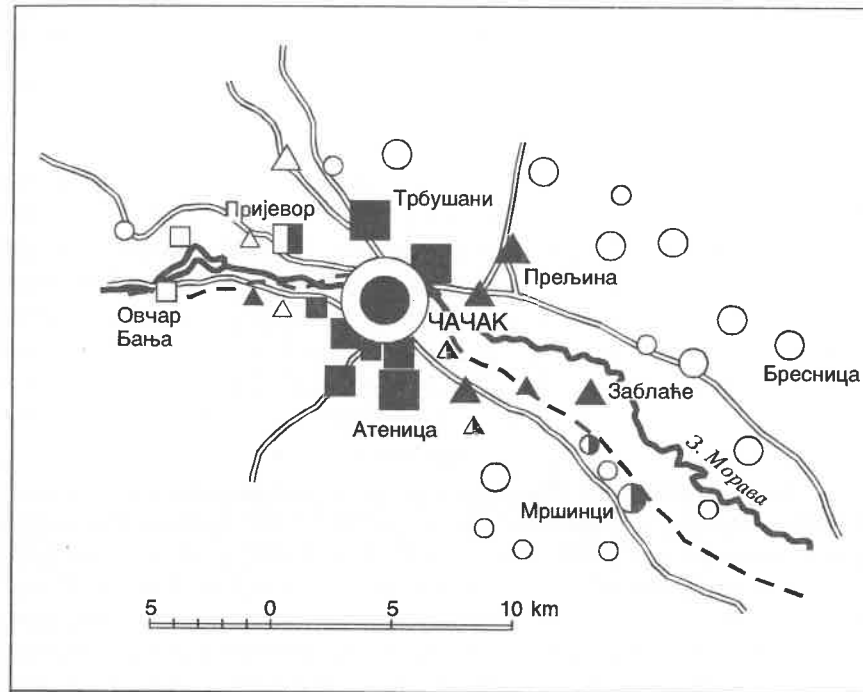
у њиховој структури активног становништва биле значајне. То су била или само мешовита насеља или се уз њих налазило и по које (1-2) неаграрно насеље.

У то време се у нижој фази трећег стадијума у овој макроцелини налазило 14 градова са развијеном структуром и значајним нуклеусом делатности са својствима пола развоја. У овом скупу су преовлађивали (7) градови средње величине и већи, између 35.000 и 60.000 становника (Лесковац, Смедерево, Шабац, Ваљево, Ужице, Нови Пазар и Јагодина). У овој фази се налазио и знатан број малих градова, у којима је била развијена индустрија (Младеновац, Прибој, Пријепоље) или туристичка функција широког просторног домета (Врњачка Бања) или су то били центри чији је развој био заснован на валоризацији околних изузетно вредних рудних и енергетских геопотенцијала (Обреновац, Лазаревац и Рашка).

Виша фаза овог стадијума је била достигнута код 6 градова. Око ових центара се развила широка зона са многобројним неаграрним или мешовитим насељима (→Ск. 42в и 45); у већини од њих су биле изражене тенденције пораста становништва. Овакви ефекти су настали као резултат снажног и дуготрајног индиректног подстицајног деловања тих градова. То су све били центри изразито неаграрног типа, са комплексном структуром делатности. У ствари, то су били или већи градови, између 48.000 и 88.000 становника (Крагујевац, Крушевац, Краљево и Чачак) или мали градови са веома развијеном индустријом и функцијом центра рада за становништво околних насеља (Лозница и Трстеник).

Треба истаћи, да су крајем посматраног периода (1981. година) код великог броја градова била испољена нека од обележја трећег стадијума (мали број насеља мешовитог типа са повећањем, стагнацијом или опадањем броја становника), али су у мрежи околних насеља превагу још увек имала сеоска насеља. У то време се у Средишњој Србији 18 градова са својим околним подручјем налазило на прелазу из другог у трећи стадијум развоја.

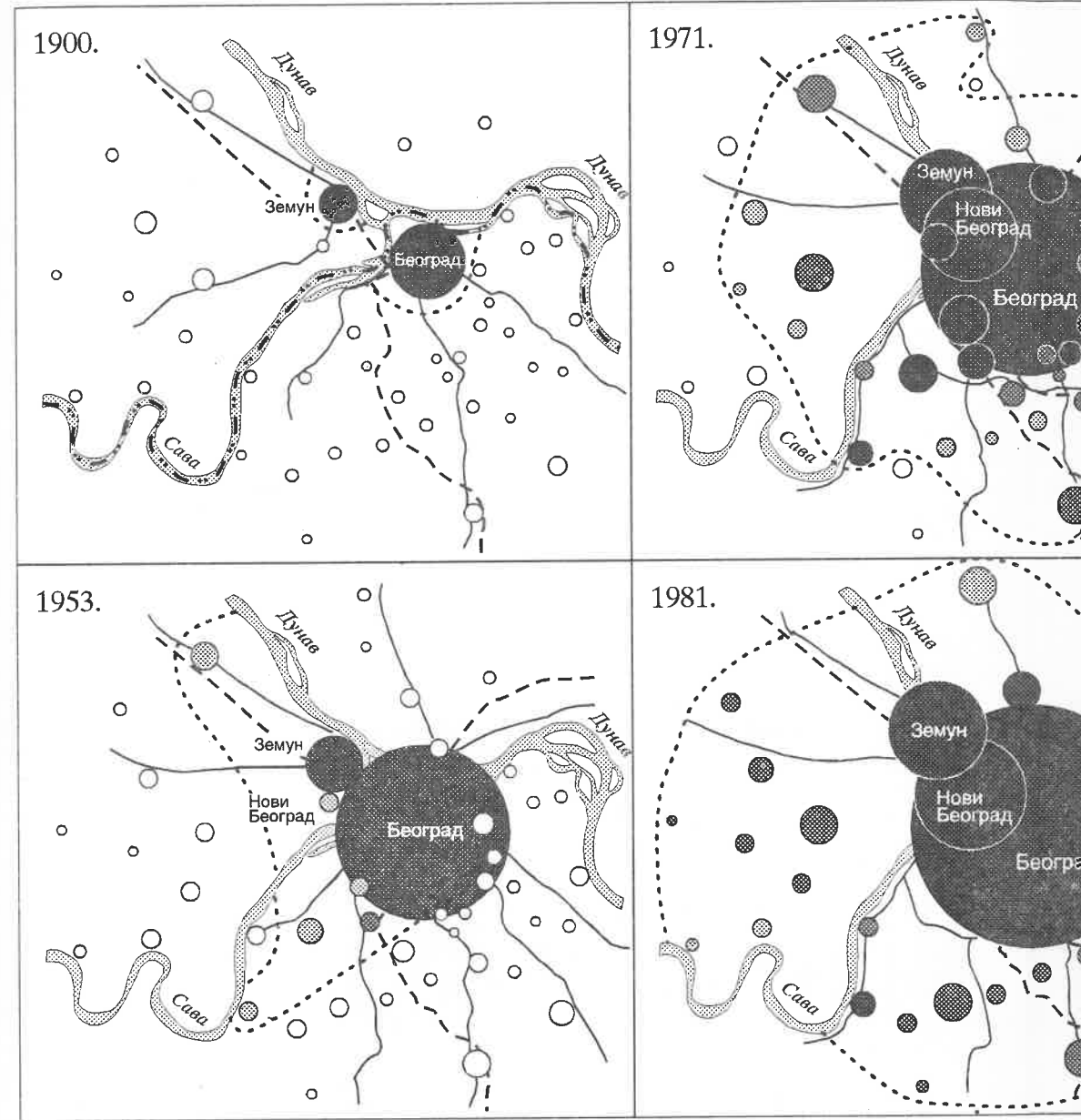
Четврти стадијум (агломерација, односно велики град са пространим полинуклеусним урбанизованим околним подручјем) је 1981. године у пуној мери био изражен само код Београда. У односу на 1961. годину његова урбанизована зона је знатно проширена, а већи број најближих насеља је урастао у континуелно изграђено ткиво града (→Ск. 46 и 47). Нуклеуси секундарних полова развоја су у том периоду знатно ојачали. Таква насеља су у то време испољавала тенденцију формирања развијеније структуре делатности (→Ск. 48). По својој структури, то су били или привредни центри (Железник,

Градови (1971-1981)	Околна насеља			
	Тип Насеља	Промене броја становника		
		Опадање	Стагнација	Раст
Са значајнијим порастом броја становника 	Сеоска			
	Мешовита			
	Неаграрна			
	Секундарни центар - пол развоја			

Ск. 45. - Чачак са околним насељима 1981. године (виша фаза трећеј ситијадјума развоја)

Fig. 45 - Čačak with its surrounding settlements in 1981 (higher phase in third development stage)

Ск. 46. - Развој Београда и његовог подручја утицаја у периоду 1900-1981.

Fig. 46 - Development of Belgrade and its influential zone in the period 1900-1981.

Тип насеља

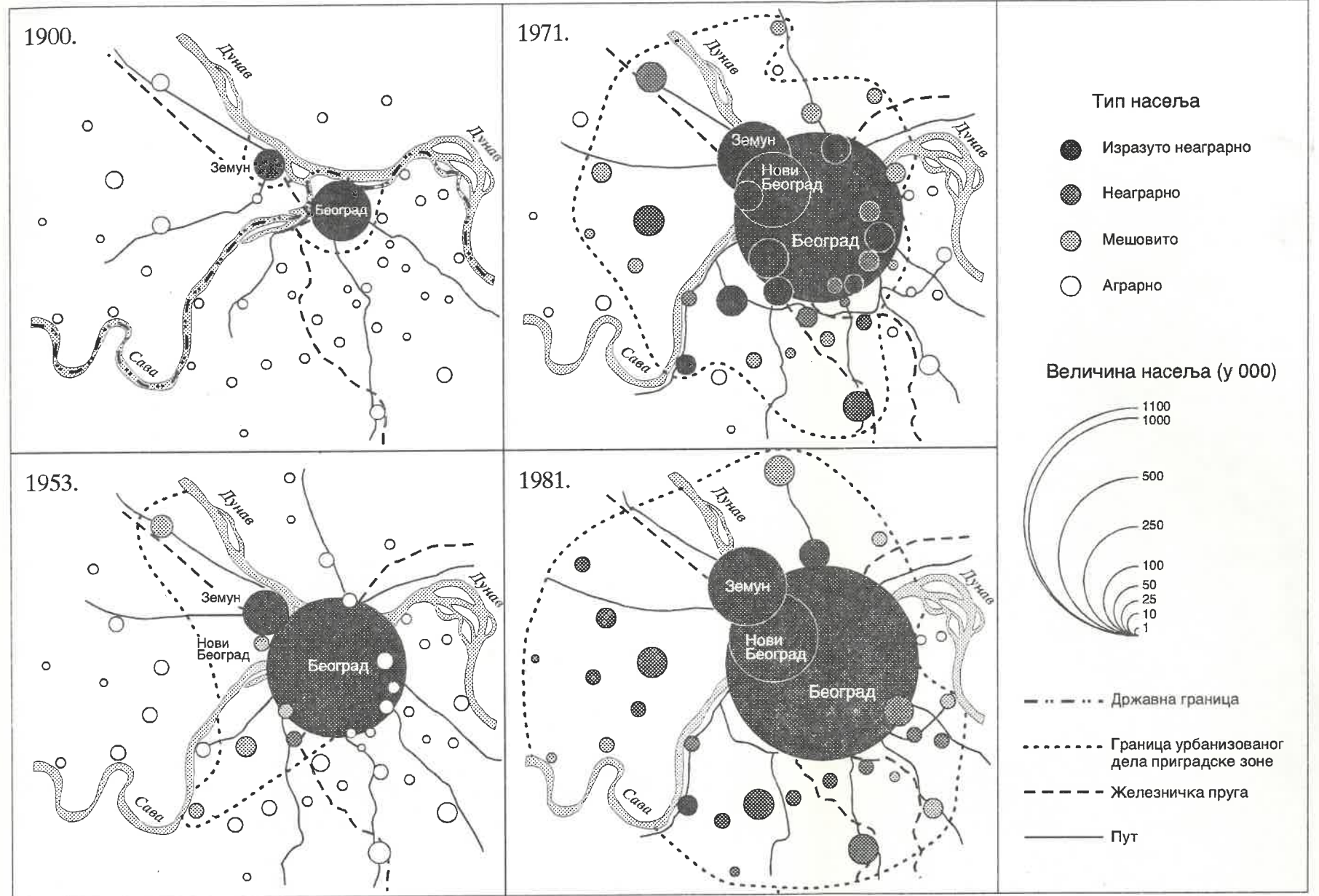
Промене броја становника

Стање Стагнација Раст

○	●	●
△	▲	▲
□	■	■
		◻

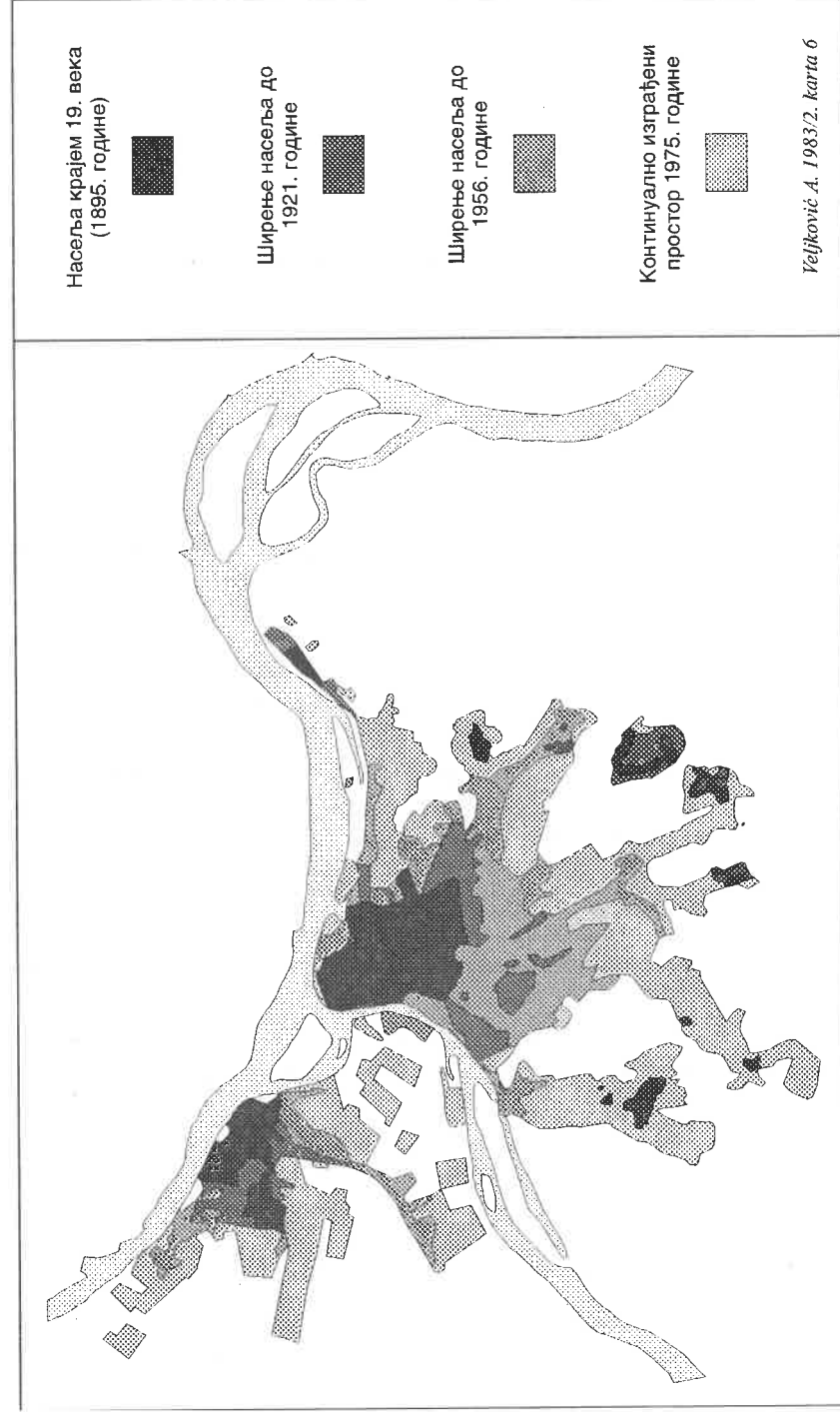
Насељеним местима 1981. године (стадијум развоја)

Тип насељених места (стадијум развоја)

Ск. 46. - Развој Београда и његовог подручја утицаја у периоду 1900-1981. година

Fig. 46 - Development of Belgrade and its influential zone in the period 1900-1981

Ск. 47. - Ширење континуално изграђеног подручја Београда и Земунa у периоду 1895-1975. година
Fig. 47 - Expansion of continuously built area of Belgrade and Zemun in the period 1900-1981

Падинска Скела, Крњача, Добановци и др.) или су имали комплекснију структуру делатности (Умка, Батајница, Гроцка) или је уз насеље изграђен истраживачки центар (Винча).

Ниш, други по величини град у Средишњој Србији, са својим пространим околним подручјем у то време је већ испољавао прве знаке прерастања из трећег у највиши стадијум развоја.

Мрежа градова/центра развоја у Војводини

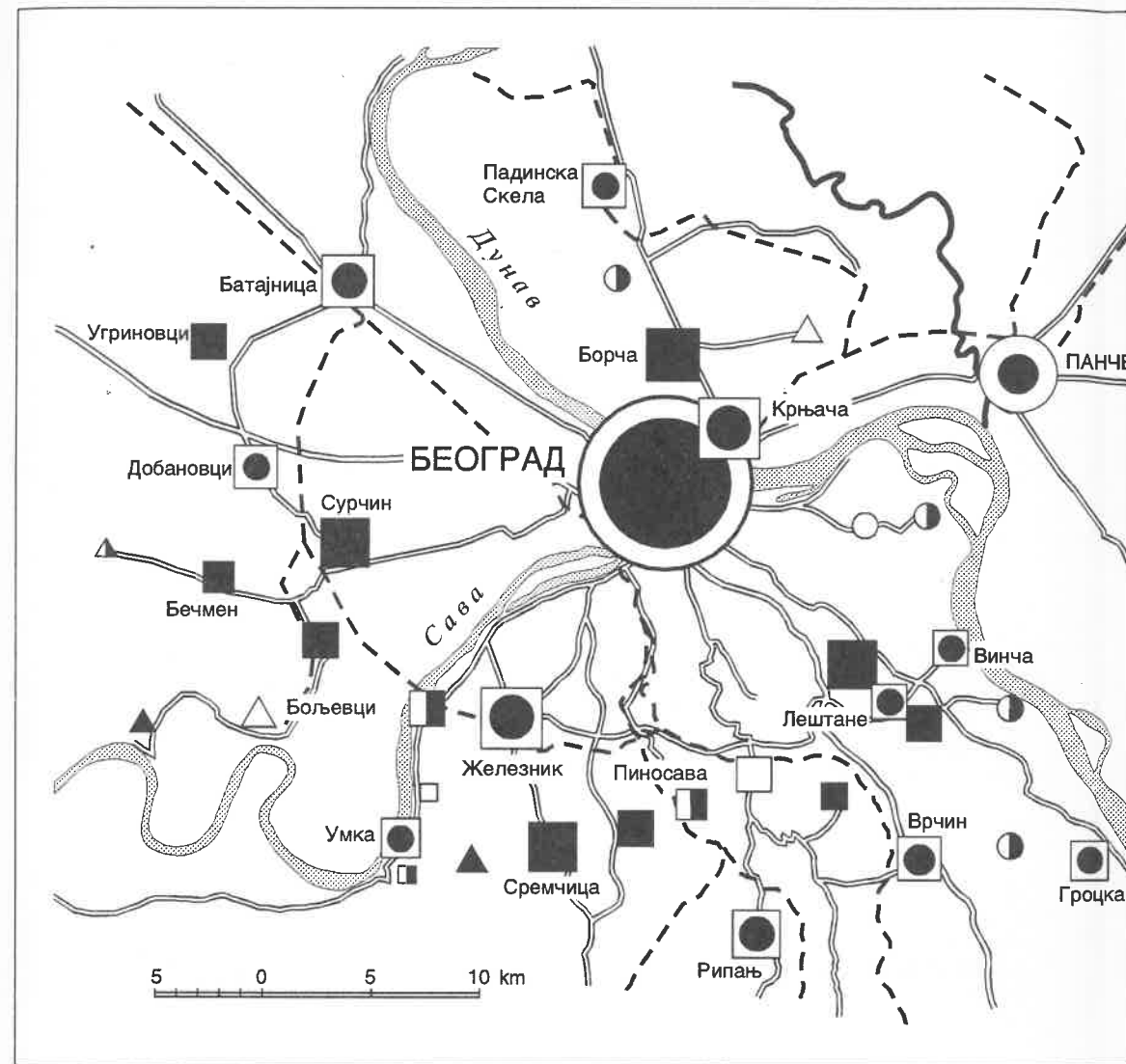
Окосницу мреже градова у Војводини је 1961. године сачињавао скоро истоветан скуп градова (24), као и на крају посматраног периода (28).

У овој мрежи су се истицала само 4 већа града: Нови Сад (115.000 становника), Суботица, Зрењанин и Панчево (47.000-75.000 становника). У то време су у великом броју градова и градских насеља биле још увек широко распрострањене карактеристике наслеђене из раног индустријског периода развоја. Висок ниво развијености структуре и значајнија концентрација делатности су били остварени само у малом броју градова (7). Скоро сви остали центри су у то време имали мало диверсификовану структуру делатности, са великим, а у неким од њих и са претежним, уделом пољопривреде (→Карта 7). Језгро неаграрних делатности у овим градовима су сачињавали терцијарни и/или квартарни сектор [Veljković A. 1968, карте 4 и 5].

У периоду до 1961. године, већ је био започет снажан процес трансформације наслеђене структуре делатности, заснован на стварању или интензивнијем развоју секундарног сектора. Овај процес је био испољен у скоро свим центрима неаграрног, мешовитог или аграрног типа [Veljković A. 1968, карта 9]. Поред тога, у 16 градова, малих или већих, као што су били Суботица, Сомбор, Кикинда, Вршац, Бечеј и Сента, испољавале су се дуготрајне (од 1948. године) или новије (од 1953. године) тенденције врло спорог пораста, стагнације, или чак, опадања броја становника [Veljković A. 1968, карта 8].

Трећи стадијум у развоју, највиши остварени у то време на територији Војводине, је био достигнут и у пуној мери изражен само код Новог Сада (→Таб. 41). На прелазу из другог у трећи се налазило само Панчево са својим околним насељима. Ту су били испољени само први ефекти карактеристични за трећи стадијум (знатан пораст становништва у граду, развијене дневне миграције, једно приградско насеље мешовитог типа са порастом броја становника).

Насупрот, због малог обима радних миграција, везаних за Суботицу и Зрењанин, градова који су у то време имали између

Ск. 48. - Мрежа насеља у подручју интензивног утицаја Београда 1961.

Fig. 48 - Settlement network in the area of Belgrade intensive influence in 1961.

инка Тошић

или су имали ком-
а, Гроцка) или је уз

ој Србији, са својим
ећ испољавао прве
извоја.

водини

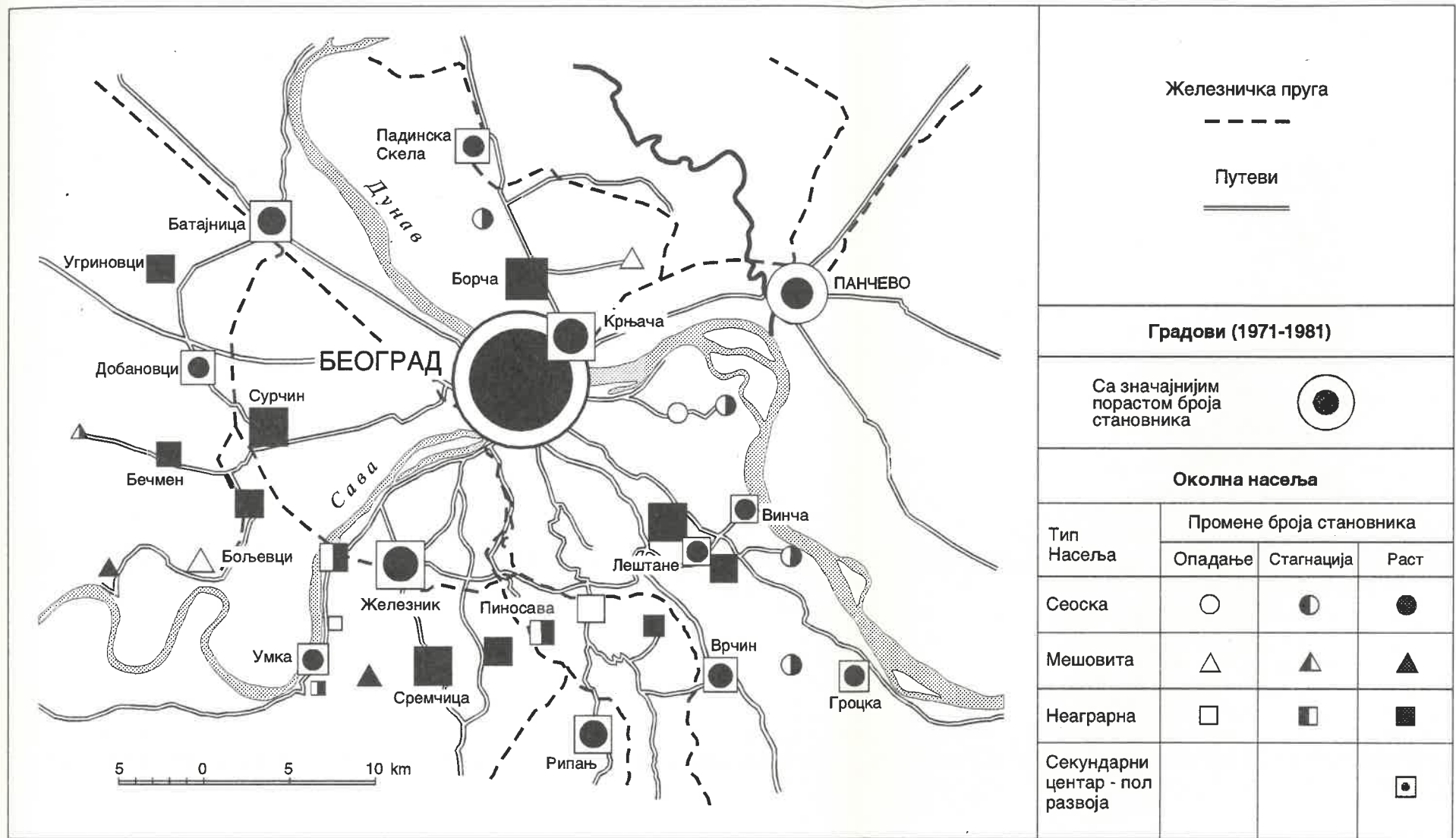
1961. године сачи-
крају посматраног

а града: Нови Сад
чево (47.000-75.000
дова и градских на-
актеристике насле-
ок ниво развијено-
ости су били оства-
остали центри су у
делатности, са ве-
лом пољопривреде
радовима су сачиња-
. 1968, карте 4 и 5].

чет снажан процес
, заснован на ства-
ора. Овај процес је
г, мешовитог или
тога, у 16 градова,
Сомбор, Кикинда,
е (од 1948. године)
ог пораста, стагна-
А. 1968, карта 8].

ени у то време на
мери изражен само
г у трећи се нала-
. Ту су били испо-
и стадијум (знатан
грације, једно при-
становника).

рација, везаних за
еме имали између

Ск. 48. - Мрежа насеља у подручју интензивног утицаја Београда 1981. година (четврти стадијум развоја)

Fig. 48 - Settlement network in the area of Belgrade intensive influence in 1981 (the forth development stage)

Таб. 41. - Војеводина (1961-1981. година) - Стадијуми у развоју градова и њихових инфлуентних зона
 Tab. 41 - Vojvodina (1961-1981) - Stages in development of towns and their influential areas

		1981. година ^a							
I стадијум	прелазна фаза	II стадијум		III стадијум		IV стадијум	прелазна фаза	прелазна фаза	IV стадијум
		прелазна фаза	нижа фаза	виша фаза	прелазна фаза				
I стадијум	Сента Нови Бечеј Темерин Ада Нови Кнежевац	Бечеј Бачка Топола Бела Црква Кањижа		Оџаци					
прелазна фаза	Ковин	Кула Апатин Шид Стара Пазова	Бачка Паланка						
II стадијум		Вршац Рума Илиџа	Суботица Зрењанин Сомбор Кикинда Сремска Митровица Врбас						
прелазна фаза			Панчево						
III стадијум	нижа фаза							Нови Сад	
	виша фаза								
	прелазна фаза								
IV стадијум									

^aСремски Карловци нису укључени. Видети део о деловању градова и о зонама њиховог утицаја

55.000 и 75.000 становника, у околним сеоским насељима у то време још увек нису били јасно уочљиви ефекти њиховог индиректног подстицајног деловања. Уствари, ова два већа града и неколико других средње величине (Сомбор, Кикинда, Вршац и Сремска Митровица) и малих (Врбас, Рума и Инђија), су се са својим околним насељима налазили у другом стадијуму развоја.

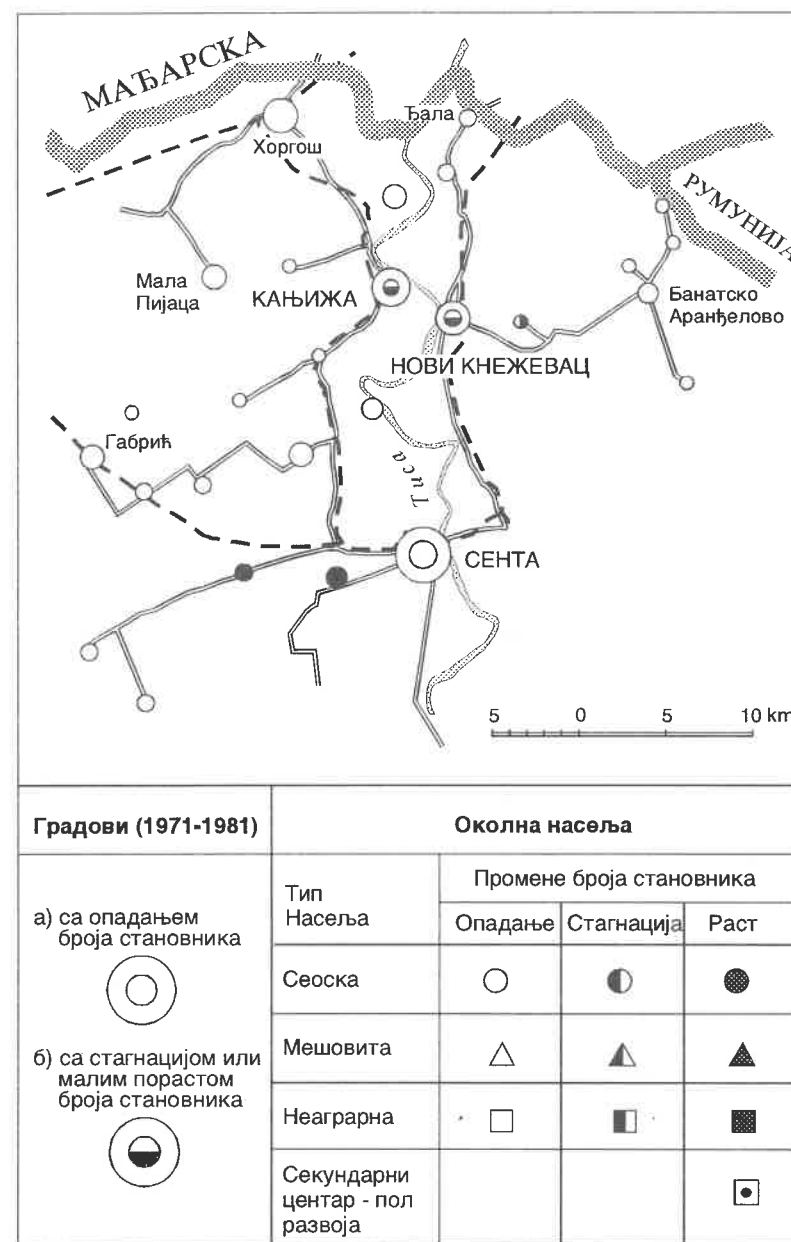
Најбројнију групу (10) су сачињавали градови и градска насеља мешовитог или аграрног типа, који још увек нису имали, или су имали врло мали утицај на развој својих околних насеља. У то време, то су била насеља до 20.000 становника (Нови Бечеј, Ада, Кањижа, Нови Кнежевац, Бачка Топола, Темерин, Оџаци, Бела Црква), а изузетно и до 25.000 становника (Сента и Бечеј).

Поред тога, први ефекти поларизационог деловања су се већ испољавали у неколико других центара.

У периоду 1961-1981. година на територији Војводине се одвијао релативно спор процес развоја градова и њихових околних насеља. Прерастање из нижег у виши, развијенији стадијум испољено је код Новог Сада, низа градова средње величине, као и код градова са повољним положајем у односу на Нови Сад и Београд.

Почетком 1981. године знатно је смањен број градова, који су се, са својим околним насељима, налазили у првом стадијуму развоја (→Таб. 41). Изузев Сенте (23.700 становника), ни један од осталих градова ове групе (Нови Бечеј, Темерин, Ада и Нови Кнежевац) није био већи од 16.100 становника. Сви ови градови су на почетку посматраног периода имали неразвијену структуру делатности, у којој је великог удела имала пољопривреда. У наредних 20 година у овим центрима се формирао нови, или је јачао постојећи нуклеус неаграрних делатности (индустрија, терцијарне и квартарне делатности). Структурне промене у њима су биле веома снажне, (→Карта 9) а број становника се мало повећао или је, чак, опао (Сента, Нови Бечеј, Нови Кнежевац). Другим речима, развојни утицај нуклеуса неаграрних делатности се углавном испољавао само у оквирима ових градова. Због врло слабог спољњег утицаја њихових развојних нуклеуса, дуготрајног процеса опадања природног прираштаја на територијама ових општина [Republički zavod za statistiku SR Srbije, 1984. с. 50], као и због снажног поларизационог деловања других развијених градова, у околним сеоским насељима је била испољена и ширила се тенденција депопулације (→Ск. 42а и 49).

Други стадијум, чије су битно обележје сачињавали поларизациони ефекти деловања града остварени у околним сеоским насе-

Ск. 49. - Сента, Нови Кнежевац (први стадијум) и Кањижа (прелаз у други стадијум развоја) са својим околним насељима 1981. године

Fig. 49. - Senta, Novi Kneževac (the first stage) and Kanjiža (transition into the second development stage) with its surrounding settlements in 1981

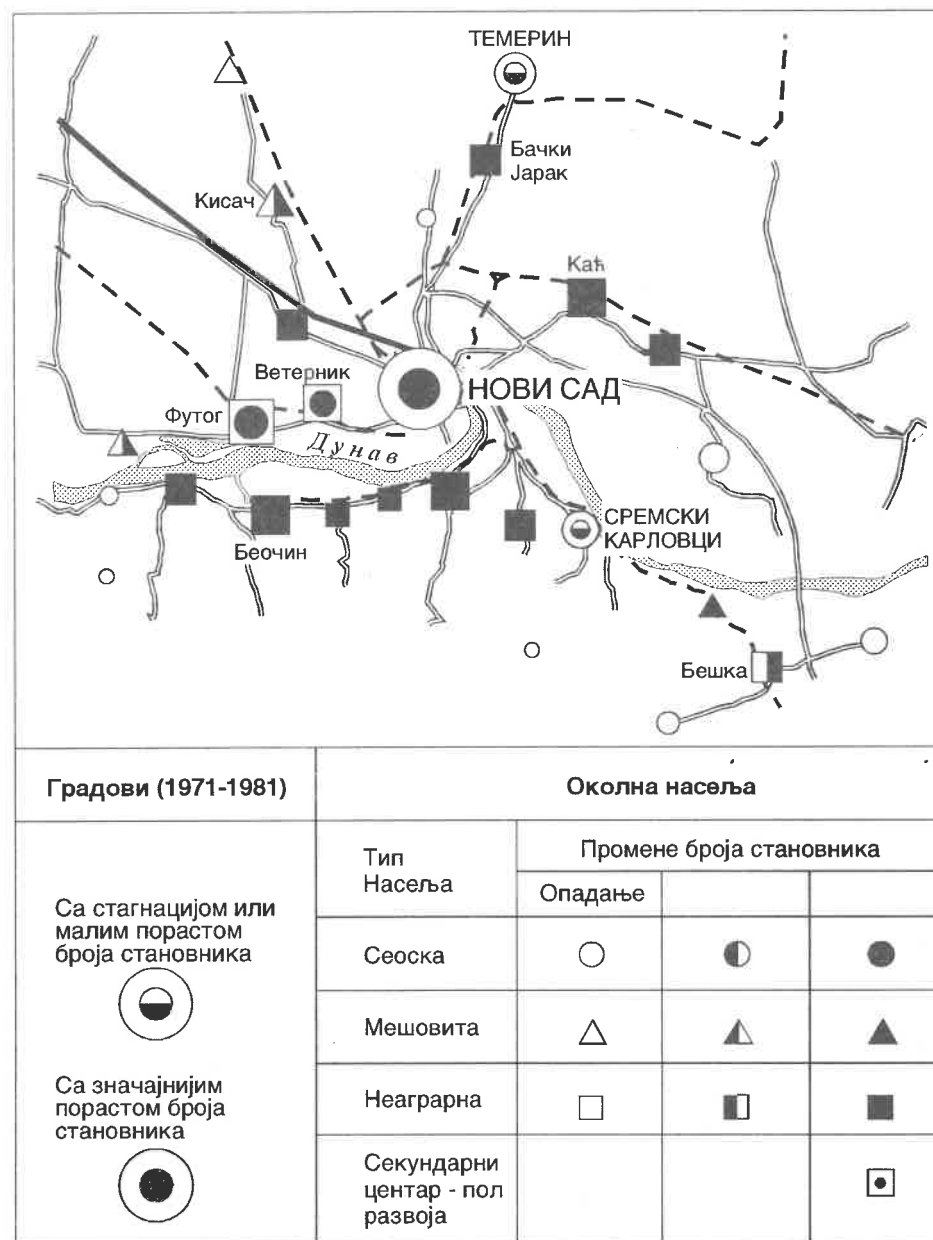
љима, се до 1981. године испољио само код Вршца, Руме и Инђије. То су били градови средње величине (21.000-38.000 становника), неаграрног типа. У њима је учешће сектора примарних делатности у то време већ било сведено само на 12-13%. Поред тога, неколико малих градова (Кула, Апатин, Оџаци, Шид и Стара Пазова) су са својим околним насељима били на прелазу из другог у трећи стадијум развоја.

Нижа фаза трећег стадијума у развоју града и његовог околног подручја (преовлађивање ефеката индиректног подстицајног деловања града), био је остварен код 8 градова: средње величине, 25.000-50.000 становника (Сомбор, Кикинда, Сремска Митровица, Бачка Паланка и Врбас) или већих, 71.000-101.200 становника (Суботица, Зрењанин и Панчево). Ефекти више фазе овог стадијума у то време нису били уочени на територији ове макроцелине.

Треба истаћи, да су на висок ниво развијености околних насеља Бачке Паланке, града са 25.000 становника, и Старе Пазове, са око 16.000 становника (прелаз из другог у трећи стадијум), имали великог удела и развојни утицаји Новог Сада и Београда.

Око Новог Сада, који је 1981. године имао око 188.000 становника, развила се широка зона са низом обележја карактеристичних за четврти развојни стадијум. То су била обележја, која су настала као резултат директног и индиректног подстицајног и поларизационог развојног деловања овог великог града. Наиме, од 15 околних насеља на простору који покривају градске општине Новог Сада, 13 су била насеља изразито неаграрног, неаграрног или мешовитог типа, величине 1.700-15.000 становника. Захваљујући досељавању, у највећем броју од ових неаграрних насеља су биле изражене тенденције осетног или знатног пораста броја становника. У њима је у новијем периоду била остварена обимна и квалитетна стамбена изградња, а у неким од њих су се развили и нуклеуси неаграрних делатности (Футог, Ветерник итд.) или су она са својим раније створеним нуклеусима (Сремски Карловци) снажно укључена и повезана у агломерациони систем Новог Сада (→Ск. 50).

Развојни утицаји Новог Сада и његових околних насеља, чији су ефекти били уочљиви и до 1961. године, крајем посматраног периода су далеко прелазили и оквире подручја његових градских општина [Дере К, 1984]. Снажно развојно деловање главног града Војводине било је у овом периоду усмерено ка Темерину, Србобрану, Бачкој Паланци, Беочину, Руми и Инђији.

Ск. 50. - Нови Сад са насељима у ширем подручју 1981. године (прелаз из трећег у четврти стадијум развоја)

Fig. 50 - Novi Sad with its settlements in wider surrounding area in 1981 (transition from the third into the fourth development stage)

Мрежа градова/центара развоја на Космету

Заосталост у привредном развоју, низак ниво урбанизације, с једне стране, и веома висок ниво природног прираштаја становништва на Космету, велики обим миграција са економским и етно-политичким мотивима, са друге, давали су у овој макроцелини основни печат карактеристикама и нивоу развијености градова и њихових околних подручја.

Мрежа градова (7) на Космету је на почетку посматраног периода (1961. година) била ретка; Вучитрн, Подујево и Косово Поље су били мали центри (2.500-8.100 становника) са слабо развијеном и мало диверсификованом структуром делатности. Око ова три центра су се налазила само сеоска насеља (први стадијум или прелазна фаза развоја (→Таб. 42).

Прву групу градова (5) су сачињавали центри неаграрног типа, величине 10.000-30.000 становника. У њиховој структури делатности су у то време још увек велики значај имале неке централне функције (квартарне делатности) и производно занатство; учешће примарног сектора је било нешто мало изнад 10% [Veljković A. 1968, Карте 4 и 5]. Ови градови су се са својим околним насељима налазили или у првом стадијуму (Призрен и Ђаковица) или су већ почела код њих да се испољавају и обележја карактеристична за други стадијум развоја (Урошевац и Ђњилане). Нешто даље је процес развоја био одмакао само код Пећи и његовог околног подручја (други стадијум).

У претходном периоду, до 1961. године, у овим градовима је већ била започета јача или слабија трансформација наслеђене структуре делатности. Одвијала се, углавном, кроз јачање или само нуклеуса секундарних делатности (Призрен, Ђаковица, Урошевац) или нуклеуса и секундарних и терцијарно-квартарних делатности (Пећ и Ђњилане). У околини свих ових градова су се у то време налазила само сеоска насеља [Veljković A. 1968, Карта 9].

Ниједан из ове групе градова није у то време имао иоле значајнију улогу центра рада за околна насеља [Veljković A. 1968, Таб. 17; Карта 7], односно није имао индиректног подстицајног утицаја на њихов развој. Подпросечни (Призрен), просечни (Пећ, Ђаковица, Ђњилане) или нешто мало изнад просечног (Урошевац) интензитета пораста становништва свих градова на територији Србије у периоду 1953-1961. година [Veljković A. 1968, Карта 8], са једне стране, као и негативан (Призрен и Ђаковица) или врло мали позитиван миграци-

Таб. 42. - Космет (1961-1981. година) - Стадијуми у развоју градова и њихових подручја утицаја
Tab. 42. - Kosmet (1961-1981) - Stages in development of towns and their influential areas

		1981. година					
I стадијум	II стадијум	III стадијум	IV стадијум	I стадијум		II стадијум	
				прелазна фаза	прелазна фаза	нижа фаза	виша фаза
I стадијум	Вучитрн	Ђаковица Призрен					
прелазна фаза	Подујево	Урошевац Ђњилане	Косово Поље		Пећ		
II стадијум							
прелазна фаза							
III стадијум							Косовска Митровица
нижа фаза							
виша фаза							
IV стадијум							
прелазна фаза							

они салдо у истом периоду у Пећи, Урошевцу и Гњилану (→Карта 10) и појава слабе депопулације у малом броју околних сеоских насеља, при веома високој стопи природног прираштаја, са друге, показују - да ни поларизационо деловање већине од ових градова није имало битног значаја за развој њихових околних подручја.

Уствари, до 1961. године виши ниво развијености околних насеља је био остварен само код Приштине и Косовске Митровице [Veljković A. 1968, Карте 4-9]. То су били градови средње величине (36.600 односно 26.700 становника), изразито неаграрног типа, са развијеном и комплексном структуром делатности. Веома снажан надпросечни темпо пораста становништва у претходном периоду (1953-1961. година), са малим структурним променама, значајна улога ових градова као центара рада за становништво околних подручја и неколико насеља мешовитог и неаграрног типа, релативно велики обим позитивног миграционог салда у истом периоду - указују на то да су се ови градови у то време налазили у нижој фази трећег стадијума.

У периоду 1961-1981. година на Космету су остварене знатне промене и у мрежи градова и у њиховим околним насељима. У овом периоду су велики пораст броја становника и знатне промене у структури делатности била основна обележја развоја највећег броја из скупа градова ове макроцелине (→Карта 9).

У знатном броју градова Космета је прилив становништва био заснован једним делом на поларизационом деловању постојећих и нових гранских полова развоја, а другим - на деловању и етнополитичких фактора у преразмештају становништва у оквиру ове макроцелине (→Таб. 36 и 37) и у одсељавању са ове територије [Krstić B, 1994, с. 181-184].

Укупни ефекти деловања свих ових фактора у периоду 1971-1981. година су најјаче били изражени у градовима у средишњем, источном и јужном делу ове макроцелине (Приштина, Призрен, Урошевац, Гњилане, Подујево и Косово Поље). Насупрот, занемариво мали поларизациони утицај су у овом периоду имали Косовска Митровица, Пећ и Ђаковица (→Карта 10).

Истовремено, у овом периоду је улога свих градова на Космету као центара рада за околна насеља веома ојачала (→Карта 11). Самим тим се у знатно већој мери изразио и подстицајни вид њиховог развојног деловања на околна насеља.

Као последица брзог развоја градова у овој макроцелини и појаве и јачања интензитета различитих видова њиховог деловања,

али и као последица великог пораста улоге етнополитичких фактора, у већини насеља везаних за ове центре су до 1981. године остварене знатне и значајне промене. У нижој фази трећег стадијума су у то време били Призрен, Пећ, Ђаковица, Урошевац и Гњилане, а у вишој фази - Косовска Митровица.

Око Приштине се формирала пространа зона насеља неаграрног или мешовитог типа. За овај град се све снажније и функцијски комплексније везивало Косово Поље. Овај мали град се оформио као секундарни пол развоја у приградској зони Приштине. Уствари, Приштина се са својим пространим подручјем утицаја то време налазила на прелазу из трећег у четврти стадијум развоја.

Посебну пажњу заслужују примери Вучитрна и Подујева, малих градова величине 15.900-20.200 становника. Они су се са својим околним насељима налазили под снажним подстицајним деловањем знатно развијенијих градова: Косовске Митровице и/или Приштине. Захваљујући у веома великој мери и њиховом деловању, око Вучитрна и Подујева се до 1981. године развио знатан број малих или веома малих насеља мешовите или неаграрне структуре [PЗС, 1981/1].

С обзиром да су радне миграције из ових околних насеља највећим или знатним делом биле усмерене ка другим центрима изван ових општина [PЗС, 1981/2], и да је обим радних миграција ка Вучитрну и Подујеву у то време био релативно мали [Сџанковић В, Сџефановић А. 1994], као и да су ови центри имали изражено и поларизационо деловање (→Карта 11), то су ова два града са својим околним насељима сврстана у други стадијум развоја.

Остварене промене у мрежи насеља Србије у периоду 1961-1981. година

Промене у мрежи насеља Србије у периоду 1961-1981. година, остварене под утицајем ширења мреже градова, диверсификације и јачања видова њиховог поларизационог, индиректног и директног подстицајног деловања биле су веома снажне и значајне.

На територији све три макроцелине су (сагласно разликама у густини мреже градова, њиховој величини, наслеђеној структури делатности, смеру и интензитету развоја у овом периоду) остварене велике сличне или различите промене у дотадашњој мрежи насеља. Диференцирани и врло снажан развој у наслеђеној мало диверсификованој мрежи градова и појава нових градова довели су до тога, да

су се крајем посматраног периода у мрежи насеља на територији ових макроцелина налазили скоро сви нивои стадијума развоја град/околна насеља (→Таб. 40-42).

Поред тога, између Средишње Србије и друге две макроцелине су биле изражене значајне разлике у карактеристикама развоја градова и у оствареним ефектима њиховог утицаја на околна насеља.

Интензитет трансформације мреже градова и њихових околних подручја у *Средишњој Србији* био је снажан и распрострањен на знатно ширем простору. Остварен је виши укупни ниво развијености мреже насеља него у Војводини и на Космету. Крајем посматраног периода су само 5 од укупно 52 града (Пожаревац, Смедеревска Паланка, Параћин, Свилајнац и Петровац) остали у истом стадијуму или фази развоја у којој су били 1961. године.

На највећем делу територије Средишње Србије су остварене осетне или веома значајне промене у мрежи градова и њихових околних насеља. У највећем броју система град/околна насеља је дошло да прерастања из нижих у више стадијуме или фазе развоја. Најзначајније промене су се одиграле под утицајем многобројних регионалних и субрегионалних центара, као и низа малих градова са развијеном индустријом.

Најмање промене су остварене код градова и осталих насеља, који се налазе у долини Велике Мораве или уском појасу око ње, односно у простору који је имао изузетне геопотенцијале и предности за бржи и шири развој мреже градова и осталих насеља.

Промене у мрежи градова и њихових околних насеља на територији *Војводине* су биле другојачијег карактера. Због своје релативно слабије развијености и диверсификоване наслеђене структуре делатности, у којој је пољопривреда имала значајног удела, 9 од укупно 27 центара ове макроцелине се 1981. године налазило у истом стадијуму или фази развоја у којој су били и на почетку овог периода. То су били системи град/околна насеља из нижих стадијума развоја: првог (5 градова), другог (3) или на прелазу између њих (1). Већина од ових градова и њихових околних насеља из првог стадијума се налазе у уском појасу око Тисе (Сента, Нови Бечеј, Ада и Нови Кнежевац).

На територији Војводине је најснажнија еволуција система град/околна насеља остварена код већих и средњих градова, центара регионалног и ширег значаја, као и код неколико малих градова са

развијеном индустријом или оних који су се налазили у подручју снажног утицаја великих градова, Београда и Новог Сада.

У релативно реткој мрежи градова и њихових околних насеља на *Космету* су промене у ових двадесет година биле интензивније него у Војводини. Ни један од градова са својим околним насељима није на крају остао у истом стадијуму у коме је био 1961. године.

Неколико од њих (Призрен, Ђаковица, Урошевац и Ђиљане) са својим околним подручјем су у овом периоду прерасли из почетног или прелазног у нижу фазу трећег стадијума. Уствари, до 1981. године је на Космету остварено прилично уједначавање карактеристика система град/околна насеља.

ЗАКЉУЧЦИ О ИСПРАВНОСТИ ХИПОТЕЗЕ О СТАДИЈУМИМА У РАЗВОЈУ СИСТЕМА ГРАД/ОКОЛНА НАСЕЉА

Резултати проучавања мреже градова као центара развоја и околних насеља на територији Србије у периоду 1961-1981. година, у веома великој мери *појврђују тачност хипотезе о стадијумима у развоју града и у његовом деловању и испољеним променама у мрежи насеља.*

Овим резултатима су *појврђени следећи елементи ове хипотезе:*

- да је сваки стадијум настао као резултат главног, релативно већег и најзначајнијег утицаја одређеног вида деловања града као центра раста или развоја (поларизационог, индиректног или директног подстицајног),

- да је главни вид деловања града карактеристичан за одређени стадијум био условљен нивоом развијености структуре делатности, односно деаграризованости и постојањем делатности са својствима пола развоја и

- да је интензитет остварених промена у околним насељима (ниво и распрострањеност) био условљен степеном концентрације ових делатности у граду.

Међутим, и поред утврђених правилности о зависности интензитета поларизационог и индиректног подстицајног деловања града од његове величине, *веза између величине града и његове улоге као фактора развоја мреже околних насеља само је значајним делом појврђена.*

Тако се четврти стадијум - агломерација односно сложени систем центара развоја са веома пространом полинуклеусном зоном насеља неаграрног и мешовитог типа, испољио само код система чије је језгро велики град, са неколико стотина хиљада становника. Неке од карактеристика овог стадијума су се могле уочити и код великих градова, између 100.000 и 200.000 становника.

Виша фаза трећег стадијума (град као значајан центар развоја око кога се оформио велики број насеља неаграрног и мешовитог типа) се у Средишњој Србији и на Космету претежно везивала за веће градове. Наиме, од 7 градова у Средишњој Србији, који су се испојили као значајни центри развоја у мрежи насеља, 4 су имала између 48.000 и 88.000 становника. На Космету је једини значајни центар развоја имао око 53.000 становника. У мрежи насеља Војводине овај стадијум у то време није био развијен ни код једног града.

Нижа фаза трећег стадијума, односно град са ужим подручјем утицаја и ниже испољеним нивоом ефеката његовог деловања у околним насељима, се у Средишњој Србији (7 од 13 центара развоја код којих је утврђена ова фаза трећег стадијума) и на Космету (4 од 5) везивала већином за градове средње величине, 35.000-56.000 становника. У Војводини се ова фаза налазила само код малог броја градова ове величине (3 од 8 центра у нижој фази трећег стадијума развоја).

Други стадијум (град-центар раста са околним насељима у којима је изражена депопулација због негативног миграционог салда) се у све три макроцелине налазио углавном код градова између 10.000-30.000 становника (6 од 8 градова у Средишњој Србији, 2 од 3 града у Војводини и 1 од 2 града на Космету).

Први стадијум (град који нема улогу фактора у развоју околних насеља или је она веома слабо изражена), се везивао већином за мале градове, до 20.000 становника (сва 4 мала града Средишње Србије и 8 од 10 градова Војводине у првом или прелазном стадијуму).

Одступања од хипотезе о стадијумима у развоју система град/околна насеља

Најважнија одступања од овакве везе у Србији у периоду 1961-1981. година су била:

- знатан број малих градова у Средишњој Србији је имао релативно виши стадијум од оног кога би требало очекивати према

њиховој величини (2 су имала својства значајног центра развоја, а 6 центра развоја) и, насупротив,

- неколико других градова се налазило у нижем стадијуму од оног кога би требало очекивати према њиховој величини (1 град у Војводини са око 24.000 становника није имао улогу фактора развоја у мрежи околних насеља, по 1 град у Средишњој Србији и Војводини величине 37.000-40.000 становника су имали само својство центра раста и 3 већа града у Војводини, 70.000-100.500 становника, још увек нису били значајни центри развоја, са широком зоном изражених ефеката).

Најважнији узроци, који су на територији Србије у овом периоду довели до одступања од правилности везе између нивоа развијености града као географског пола у трансформацији околних насеља, односно стадијума у развоју система град/околна насеља и величине града, били су:

- велика улога спољних подстицаја, спољних фактора у развоју неког града и околних насеља,

- наслеђена мање развијена структура делатности града,

- карактеристике појединих делатности, као полова развоја¹⁷ (развојна снага, ширина, дубина и дужина подстицајног деловања),

- брзи развој моторног саобраћаја и изградња нове путне мреже са савременим коловозом или модернизација постојећих приградских саобраћајница и

- карактеристике мреже иницијалних сеоских насеља (величина насеља, густина мреже насеља).

Развој знатног броја малих градова се у послератном периоду у Србији одвијао под снажним деловањем *спољних фактора*. То се, у првом реду односило на велики обим инвестиција усмерених:

- у изградњу великих индустријских зона у ивичним деловима малих градова или у неком од њихових околних насеља или

- у активирање геопотенцијала ширег просторног значаја (рудници угља, метала, велике хидро и термоелектране и сл.).

Овакав развој малог града или околног подручја, подстицан спољним факторима, поготову уколико су се били стекли и други повољни фактори (наслеђена функцијска структура, услови за сао-

¹⁷ Овај проблем није разматран у овом раду. Он захтева детаљна истраживања, која знатним делом излазе изван оквира предмета географских истраживања.

браћај, карактеристике околних насеља), у великој мери је утицао на битну измену његове до тада испољене улоге фактора развоја у мрежи насеља. Другим речима имао је великог утицаја:

- на убрзану измену вида и интензитета развојног деловања малог града, као и

- на врсту, ниво и распрострањеност ефеката његовог поларизационог или подстицајног деловања у мрежи околних насеља, односно на убрзано прерастање из нижег у виши ниво улоге малог града као фактора развоја у систему град/околна насеља.

То су били и разлози због којих су се око неких малих градова, па и градова средње величине, у посматраном периоду развила подручја утицаја, карактеристична за веће градове, веће концентрације делатности и сложеније структуре гранских полова развоја. Најбољи пример, за овакво одступање од моделске шеме стадијума, представљао је развој следећих градова: Лознице, Трстеника, Обреновца, Лазареваца, Прибоја, Пријеполја, Кладова, Бајине Баште, Рашке и њихових околних насеља.

Поред тога, на развој појединих градова и њихових околних насеља (Стара Пазова, Косово Поље, Вучитрн итд.) имао је велики значај и врло повољан положај, а самим тим и снажан утицај великог града или развијеног привредног центра у чијој близини се ови мали градови налазе (Београд, Нови Сад, Приштина, Косовска Митровица).

Други узрок, који је утицао на одступање од правилности везе између величине града и остварених ефеката његовог деловања као фактора развоја околних насеља, била је и *наслеђена функцијска сџрукџура града*. Тако, у градовима средње величине или, чак, и у већим градовима, у којима је било знатно учешће аграрног сектора у њиховој структури делатности, са значајним резервама радне снаге у пољопривреди, или у градовима који су имали неаграрну структуру без значајне концентрације делатности са својствима пола раста или развоја, процес трансформације мреже околних насеља је био слабији и каснио је у односу на друге градове сличне величине, али са развијеном структуром делатности. Поготову је каснио у односу на оне са значајним развојним потенцијалом.

Најбоље примере за утицај овог фактора су пружали бројни градови у Војводини (Сента, Бечеј, Вршац, а затим и Суботица, Зрењанин и Панчево), као и неки градови у Средишњој Србији (Пожаревац, Зајечар, Врање) и на Космету - Призрен.

Посебно велики значај за измену врсте и улоге градова као фактора развоја у мрежи насеља у Србији, у овом периоду је имао *брзи развој саобраћаја*. Изградња саобраћајница са савременим коловозом око многих малих и средњих градова, брзи пораст степена моторизације, утицали су на знатно повећање мобилности становништва, на јако повећање обима радних миграција из околних насеља ка граду. Самим тим су подстакли ранију појаву и јачање улоге подстицајног у односу на поларизационо деловање града.

Наиме, решавањем проблема недостатка радне снаге у новоизграђеној индустрији малог града преко осцилаторних миграција запослених из приградских насеља, уместо њиховог пресељавања у такав центар, омогућене су велике уштеде због смањења трошкова стамбене изградње, трошкова проширења инфраструктурне и супраструктурне опреме града, уз релативно мало повећање експлоатационих трошкова за превоз радника.

Четврти значајан узрок, који је имао утицаја на испољавање различитих ефеката развојног деловања градова сличних карактеристика, била је *сџрукџура наслеђене мреже околних сеоских насеља*, посебно - њихова величина и густина мреже. Наиме, при једнаким интензитетима развојног деловања градова сличних популацијских и функцијских карактеристика, промене у структури делатности и активности становништва великих и ретко размештених околних сеоских насеља се спорије одвијају, а видљиви ефекти у њима се знатно касније испољавају него око градова, у чијој се зони утицаја налазе мала и густо размештена сеоска насеља.

Тако су због релативно ређе мреже знатно већих насеља, размештених око већине градова у Војводини, као и неких градова средње величине у долини Велике Мораве (посебно око Смедерева, Пожареваца, Смедеревске Паланке) и у источној Србији (око Бора и Зајечара) испољени ефекти развојног деловања градова до 1981. године били мање уочљиви, а остварени нивои у трансформацији околних насеља нижи него око других градова сличне величине и функцијске структуре.

Насупрот, ефекти развојног деловања већине градова на Космету, као и малих градова у јужном и југозападном делу Средишње Србије, који су били окружени веома уситњеном и густом мрежом околних насеља, брзо су се испољавали и били су лако уочљиви; често и код знатног броја околних насеља.

МОДЕЛИ ЕВОЛУЦИЈЕ ГРАДА КАО ПОЛА РАЗВОЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА

Као последица деловања и других узрока, који су имали утицаја на модификовање улоге градова као фактора, у Србији су утврђена два модела развоја система град/околна насеља, односно два модела еволуције вида и остварених ефеката деловања града као географског пола развоја у мрежи насеља:

- први, потпуни модел, који се испољавао кроз четири стадијума у развоју система град/околна насеља и

- други, непотпуни, састављен из три стадијума развоја.

Потпуни еволутивни модел у развоју града и околних насеља, односно низ стадијума, који се међу собом разликују по врстама развојног деловања града и испољеним ефектима његовог утицаја у околним насељима, се изражавао кроз поступно прерастање овог система од:

- првог стадијума у коме се град није испољавао као фактор развоја околних насеља, преко

- другог, поларизационог, у коме се град испољавао као центар раста, затим и

- трећег, у коме је град због свог индиректног подстицајног деловања имао улогу центра развоја до

- четвртог, у коме се, као резултат и директног подстицајног деловања, развила урбана агломерација, сложени полинуклеусни систем полова развоја; прстен насеља око великог града, језгра агломерације је постао носилац поларизационог деловања агломерације, а секундарни полови у овом прстену су били укључени у индиректно подстицајно деловање језгра агломерације.

Непотпуни модел развоја система град/околна насеља, је био изражен код знатног броја малих градова на територији Средишње Србије.

До испољавања оваквог модела је дошло због снажног деловања спољних фактора на развој малог града (стварање велике привредне зоне), са једне стране, и због интензивирања изградње саобраћајне инфраструктуре са савременим коловозом око великог броја градова и пораста нивоа развијености саобраћајних средстава, односно због великог побољшања услова и средстава за саобраћај и брзо повећања мобилности радника, са друге. На тај начин су били

створени веома повољни услови за убрзано јачање и функције малих градова као центара рада за запослене из околних насеља.

Поларизационо деловање таквог малог града бивало је у то време брзо допуњено са његовим индиректним подстицајним утицајима. Улога града као центра раста се веома брзо претварала у његову нову функцију - центра развоја. Стога су се у насељима око малог града појавили ефекти његовог деловања као центра развоја (трећи стадијум), а да ефекти његовог поларизационог утицаја нису могли бити јасније и на ширем плану уочени.

По оваквом моделу еволуције, систем град/околна насеља је прелазило из првог у трећи стадијум и без видљивијег испољавања карактеристика другог стадијума развоја. У крајњој линији, град и са мањом концентрацијом становништва је могао да добије и добијао је својства пола развоја у мрежи околних насеља.

Из постојања оваквих модела еволуције карактера и улоге града као центра развоја, односно стадијума у развоју система град/околна насеља, следује правилност:

- *да улога развојног деловања одређеног града и остварени ефекти у мрежи околних насеља еволуирају са порастом његове величине и са савременом концентрацијом делатности - његова развоја у њему.*

ОСОВИНЕ РАСТА И РАЗВОЈА У ПРОСТОРНОЈ СТРУКТУРИ СРБИЈЕ

На некој територији са знатно развијеном мрежом градова се могу уочити поједине групе, просторни нивози центара, који се са својим околним насељима налазе у другом, трећем или четвртом стадијуму развоја, или у некој од прелазних фаза између њих. Такви нивози градова, међу собом повезани саобраћајницама, образују осовине раста или осовине развоја. У првом случају су елементи такве осовине центри раста, а у другом - центри, географски полови развоја са испољеним индиректним или директним подстицајним утицајима.

Развијеност мреже осовина раста и развоја у 1961. години

Истакнуто је већ - да се на територији Србије до 1961. године још увек налазила ретка мрежа малих или средњих градова. У њој су се издвајала само два града већа од 100.000 становника (Београд и Нови Сад) и по два града у Средишњој Србији (Ниш и Крагујевац) и у Војводини (Суботица и Зрењанин) величине између 50.000 и 82.000 становника. У то време - због великог учешћа пољопривреде у структури делатности или доминантног учешћа непољопривредних делатности наслеђених из преиндустријског или раноиндустријског периода - велики број градова у Војводини (13 од 24 града) и на Космету (4 од 7), а у мањој мери и у Средишњој Србији (5 од 30), још увек није имао, или није испољавао својства пола раста или пола развоја. Такви системи град/околна насеља су се тада налазили у првом стадијуму развоја или на прелазу из првог у други стадијум.

У то време су се на највећем делу територије Србије налазили само појединачни градови или неколико малих група од по два града, са својствима центра развоја или, чешће, центра раста.

Јасне контуре осовине су се могле уочити само у долини Западне Мораве (са местимичним карактеристикама осовине раста или њеног прерастања у осовину развоја). Њену окосницу су сачињавала четири града (Крушевац, Краљево, Чачак и Ужице), величине 20.000-28.000 становника (→Карта 13).

Мрежа осовина раста и развоја у 1981. години

Захваљући веома снажном развоју индустрије и других непривредних делатности, великим променама у структури делатности тадашњих градова, а затим и трансформацији бројних градских насеља у мале градове, мрежа центара раста и развоја на територији Србије се до 1981. године знатно проширила, битно је ојачала и својим функцијама и деловањем покрила је највећи део овог геопростора.

Дуж неколико најважнијих саобраћајних (путних и железничких) праваца су се развили гушћи низови система центара и околних насеља, који су се у то време налазили у другом, трећем или четвртом стадијуму развоја, или у некој од прелазних фаза између ових стадијума. Дуж ових осовина оформили су се појаси веће концентрације становништва и непољопривредних активности, а око знатног броја градова и подручја са јачим или слабијим интензитетом новијих тенденција у порасту броја становника (→Карте 3, 4, 6). Уствари, у појединим макроцелинама Србије, али и између њих, је већ био оформљен или се налазио у процесу стварања већи број осовина и система осовина раста и развоја (→Карта 14).

Окосницу система осовина у Војводини и Средишњој Србији сачињавао је низ центара развоја, повезан магистралном путном (Е-75) и железничком саобраћајницом европског значаја [*Vojnogeografski institut*, 1990; *Republički sekretarijat za urbanizam*, 1982, с. 228-229]. Ова осовина је повезивала главне центре развоја у Бачкој (Суботицу са 100.500 становника и Нови Сад, око 188.000 становника) са Београдом (1.088.000), далеко најзначајнијим центром развоја у Србији, па и изван ње, и даље са низом центара развоја и раста у долинама Велике и Јужне Мораве. У овом сектору се по значају истицао Ниш (161.000 становника).

На територији Војводине се за ову примарну осовину развоја везивала срмска, у формирању око магистралне путне (Е-70) и железничке саобраћајнице европског значаја [*Vojnogeografski institut*, 1990; *Republički sekretarijat za urbanizam*, 1982, с. 228-229]. Елементи ове

осовине су били градови-центри развоја или раста, средње величине или мали градови.

Поред тога, у то време су се на територији ове макроцелине могле уочити и контуре још неколико осовина, које су биле у процесу стварања. Две од њих су се налазиле у Банату, Зрењанин (81.000 становника)-Кикинда (42.000) и Панчево (71.000)-Вршац (38.000), које су се за примарну осовину везивале преко Београда или Новог Сада, и две у Бачкој. Прву од њих је сачињавао мали низ градова размештених око средишњег канала у Бачкој, Сомбор (48.500)-Врбас (25.000), а другу - пар мањих градова у приобаљу Дунава, узводно од Новог Сада (Апатин-Бачка Паланка).

Окосницу мреже осовина на територији Средишње Србије сачињавао је систем осовина развоја или раста у долинама Велике, Јужне и Западне Мораве. Он се знатним делом поклапао са примарном осовином развоја Србије, везаном за магистралну саобраћајницу, а мањим делом се на њу надовезивао (Смедерево и Пожаревац, градови средње величине између 40.000 и 56.000 становника) или се на њу прикључивао (низ центара развоја у долини Западне Мораве).

Уствари, по броју и густини мреже центара (7 градова средње величине или малих градова), по оствареним и видљивим ефектима у мрежи околних насеља насталим под њиховим утицајем, западноморавска осовина била је најразвијенија осовина развоја. Међу овим центрима су се по свом значају и оствареном развојном утицају у околној мрежи насеља истицали Крушевац, Краљево, Чачак, Ужице (градови између 46.000 и 54.000 становника) и Трстеник и Врњачка Бања (10.000-11.000).

Претварање осовине раста у осовину развоја се јасно испољавало у делу овог система, везаног за долину Јужне Мораве. На овој осовини су се истицали Ниш, други по величини град у Средишњој Србији, Лесковац (56.000 становника) и Врање (44.000).

Најмање развијен део овог система је била осовина у долини Велике Мораве. Од 8 градова средње величине или малих, у овом појасу су само два (Смедерево и Јагодина) у то време имали карактеристике центра развоја (нижа фаза трећег стадијума). Остали су у то време били или центри раста (Пожаревац, Смедеревска Паланка, Велика Плана и Ђуприја) или су били у прелазној фази из другог у трећи (Параћин) односно из првог у други стадијум (Свилајнац).

У осталом делу Средишње Србије су се већ јасно могли уочити елементи, контуре још неколико дужих или краћих осовина развоја односно раста. Три од њих, у долинама Тимока (Неготин-Књажевац), Топлице (Прокупље-Куршумлија) и Нишаве (Пирот-Димитровград) су се сустицале и преко Ниша везивале за примарну

осовину развоја Србије. Поред ових, формирање осовина развоја се уочавало у долини Колубаре (Ваљево-Обреновац) и у Мачви и Подрињу (Шабац-Лозница).

Посебно интересантан је био положај Крагујевца, трећег по величини града (око 88.000 становника) и једног од најзначајнијих и најразвијенијих привредних центара и центара развоја у Средишњој Србији. Овај град, са пространим приградским подручјем и бројним околним насељима неаграрног или мешовитог типа, се налазио изван основног система осовина развоја. Међутим, имао је и има врло повољан собраћајно-географски положај, који му омогућава лаке и брзе везе са развијенијим и дугим центрима у долинама Велике и Западне Мораве.

На територији Космета су се до 1981. године развиле две осовине развоја. Прва у косовском, а друга у њеном метохијско-призренском делу. Главни центар развоја косовске осовине развоја (Косовска Митровица-Урошевац) била је Приштина, град који је у то време имао близу 110.000 становника. На другој осовини се у групи градова средње величине истицао Призрен (62.000 становника).

Везе између осовина у појединим макрцелинама Србије су, осим посредством примарне осовине развоја, биле остварене или су биле наговештене на следећим секторима:

- између Војводине и Средишње Србије: Шабац-Рума, Панчево-Београд, Зрењанин-Београд и Смедерево-Ковин, ка Вршцу и
- између Средишње Србије и Космета: Прокупље-Подујево, Гњилане-Бујановац и Краљево-Рашка-Косовска Митровица.

Ове везе су биле израз већ одмаклог процеса у повезивању и интегрисању система градова у ове три макроцелине, односно указивале су на процес стварања система осовина развоја и интеграције у њима. У Србији је у то време већ била остварена мрежа најважнијих осовина развоја или раста, али на знатном делу ове територије су то још увек биле само контуре будућих лонгитудиналних или трансверзалних осовина развоја.

Однос између шеме осовина развоја и раста у 1981. години и размештаја геопотенцијала за развој градова

Оваква мрежа осовина раста и развоја, формираних или у процесу стварања, је била сагласна са размештајем геопотенцијала, односно са просторном дистрибуцијом веома повољних природних карактеристика (морфолошких, хидролошких, геолошких, педолошких и др.) и положајних услова од значаја за развој и изградњу градова и саобраћајница. Другим речима, мрежа осовина се поклапа-

ла са размештајем геофактора повољних за интензивнији просторни развој и концентрацију привредних активности, за изградњу великих насеобинских целина, за снабдевање водом и енергијом, за везе са ширим и ужим околним простором (→Карте 1 и 14).

Велика сагласност између шеме мреже осовина и размештаја скупова повољних фактора за развој градова је јасно била изражена нарочито на територијама Средишње Србије и Космета, макроцелина у којима размештај ових геопотенцијала није равномеран. Наиме, низови градова, географских полова развоја или раста и најважнији системи путних и железничких саобраћајница су се поклопили са долинама најважнијих река, великих удолина и котлина ових макроцелина. То су појаси у којима су били, и још увек су, најповољнији услови за развој привредних делатности, за изградњу већих градова или гушће мреже мањих центара и других насеља.

На територији Војводине ова веза између шеме мреже осовина и размештаја повољних фактора за развој градова је исто тако била изражена. Међутим, у овој макроцелини је просторна дистрибуција геопотенцијала прилично равномерна, а разлике између поједних њених делова у садржају и намени ресурса и услова нису велике.

За размештај центара и осовина развоја у односу на просторну дистрибуцију геопотенцијала је било карактеристично:

- да су се они везивали, сем изузетно (Београд, Нови Сад и неколико мањих градова или малих пристаништа), углавном за копнене саобраћајнице,
- да су се поклапали са мрежом копнених саобраћајница вишег реда или ширег значаја, али
- да још увек нису били активирани нити валоризовани сви геопотенцијали на најатрактивнијим локалитетима за развој већих градова, као што су стедишта осовина развоја ширег значаја (велико моравске и тимочке са дунавском, колубарске и подрињске са савском, западно и јужно моравске са великоморавском) и низ локалитета у приобалном појасу великих пловних река (Дунава и Тисе).

Очекиване тенденције у даљем развоју система осовина

Уколико би се испољени тренд развоја градова наставио, тада би требало очекивати следеће промене у мрежи осовина раста и развоја Србије, оформљеној до 1981. године:

- даље јачање постојећих центара и развој нових на систему основних осовина, које повезују Војводину и Средишњу Србију, интензивнији и шири развој улоге речног транспорта, а самим тим и

градова у приобаљу пловних река, као и знатно проширење подручја утицаја градова, размештених у појасевима око овог система,

- јачање осовина раста и развоја чије су се контуре до тада већ биле јасно изразиле,

- формирање колубарско-лимске осовине развоја, везане за путну и железничку саобраћајницу Београд-Бар, и њено повезивање са дринском, сремском и подунавском осовином развоја,

- формирање осовине развоја у Војводини везане за низ градова размештених дуж реке Тисе,

- јачање обеју банатских осовина развоја, које воде од Београда и Новог Сада ка Румунији и њихово повезивање са системом моравских осовина развоја,

- формирање или јачање попречних осовина развоја, које би повезивале постојеће лонгитудиналне осовине развоја и раста ширег просторног значаја (повезивање тимочке и система моравских осовина са онима на Косову и Метохији, развој осовина кроз средишњи део Бачке и Баната, продужетак западноморавске осовине ка источној Босни и сл.).

Овакав развој система осовина значајне густине, омогућио би прерастање постојеће просторне структуре Србије у највиши стадијум њене организације, засноване на пространим ареалима, регионима развоја.

Трећи део:

КА ТЕОРИЈИ О ГРАДОВИМА - ЦЕНТРИМА РАЗВОЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА

Александар Вељковић

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У досадашњим радовима из области урбане географије у нашој земљи, и у бившој Југославији, тежиште научноистраживачког рада је било:

- на карактеристикама просторне структуре града и
- на улози града као центра и носиоца организације делатности и животних активности становништва у систему насеља.

Суштини и значају улоге града као фактора, пола развоја у мрежи насеља је мало, и то тек недавно, посвећена пажња. Теоријска и методолошка основа, која се односи на ову проблематику није још увек много развијена. Њени елементи имају своје корене више у економским него у географским радовима.

Идеје, поставке, правилности и законитости до којих се дошло у склопу разраде и примене концепта и теорије о половима раста, кључних елемената економског простора [*Михаиловић К.* 1972; *Џобелић Н.* 1980; *Росић И.* 1980; *Хајдуковић-Јанев Д.* 1980; *Крешић И.* 1981. и др.], као и резултати из проучавања градова као центара развоја, остварених у Енглеској, Шкотској, Велсу и из неких истраживања у САД [*Cloke P.* 1979], могу послужити као основа за стварање теорије о градовима као центрима развоја у географском простору.

Скуп битних елемената ове теорије, проистеклих из досадашњих истраживања, сачињавају сазнања о [*Veljković A.* 1986, с. 16-21]:

- основним факторима развоја града,
- видовима развојног деловања града,
- улози саобраћаја у ширењу деловања и распрострањавању његовог утицаја,

- зависности развоја града и интензитета његовог деловања на околна насеља од величине града, односно од концентрације становништва, запослених, делатности са својствима пола раста, развоја и агломерирања.

У овој студији је тежиште проучавања било на карактеристикама и развоју градова Србије, на њиховом деловању и оствареним утицајима у мрежи насеља у периоду 1961-1981. година. Потврђена су нека од досадашњих теоријских сазнања и утврђен је већи број нових веза, правилности, које се односе на проблематику градова као центара развоја у мрежи насеља.

КАРАКТЕРИСТИКЕ И РАЗВОЈ МРЕЖЕ ГРАДОВА У СРБИЈИ

У мрежи насеља Србије су се у периоду 1961-1981. године одиграле веома бурне промене. У две од три макроцелине је на почетку овог периода ниво развијености мреже градова и степен концентрације становништва у њима био низак. У то време је у градовима Космета живело само 17,3% од његовог укупног становништва, а у Средишњој Србији 24,7%. У Војводини је ниво урбанизованости био осетно виши (35,3%).

Уствари, мреже градова у овим макроцелинама су биле у то време прилично неразвијене, број градова мали (30 градова у Средишњој Србији, 24 у Војводини, а само 7 на Космету). Величинска структура градова у Војводини и на Космету је била слабо диверсификована, а у мало рашчлањеној и неразвијеној мрежи градова Средишње Србије својом величином и значајем је доминирао Београд. Функцијска структура многих градова је још увек била прилично неразвијена, уз знатно учешће пољопривреде и делатности из рано индустријског периода (терцијарно-квартарни сектор и занатство).

У многим градовима су делатности са својствима полова развоја биле још увек слабо развијене или у процесу стварања. Стога су се разноврсни ефекти различитих видова развојног деловања градова (поларизационог, индиректног и директног подстицајног) могли уочити само око малог броја тадашњих градова.

Као последица снажних и на широком простору распрострањених процеса индустријализације, деаграризације и урбанизације, у наредних двадесет година (до 1981.) се број градова у све три макроцелине знатно повећао (52 у Средишњој Србији, 28 у Војводини и 10 на Космету), мрежа градова је покрила шире делове њихових територија, степен концентрације становништва у градовима, односно ниво урбанизације је значајно повећан (у Средишњој Србији 43,6%, у Војводини 46,6% и на Космету 27,8%). Величинска структура градова у све три макроцелине је постала рашчлањенија, а њихова структура делатности далеко развијенија него на почетку посматраног периода.

У функцијској структури скоро свих градова Србије је остварена значајна концентрација делатности са својствима полова развоја. Самим тим су веома ојачали сви видови развојног деловања градова. У мрежи насеља све три макроцелине су разноврсни ефекти деловања градова постали јасно видљиви и знатно распрострањенији.

У карактеристикама и у развоју градова и трансформацији околних насеља на територији све три макроцелине Србије у периоду 1961-1981. година, у чијој се основи налазило формирање, јачање и деловање градова као географских полова развоја, утврђен је већи број правилности. Ове правилности добијају у значају, због тога што се радило о макроцелинама различитих природних потенцијала, карактеристика и нивоа развијености и привредне структуре и мреже градова и осталих насеља. То су правилности, које се односе на:

- развој функцијске структуре градова, као основе за њихово деловање у мрежи насеља,
- видове и интензитет развојног деловања градова,
- врсте и распрострањеност остварених ефеката деловања градова у мрежи околних насеља и на
- зависност промена у околним насељима од карактеристика града.

Повезивањем и уобличавањем ових правилности у хипотезу о стадијумима у развоју градова, као фактора у мрежи насеља, односно о *стадијумима у развоју система град/околна насеља*, доказима о њеној исправности за територију Србије у периоду 1961-1981. година, добијени су скупови сазнања, елементи - који се даљим проучавањем ове проблематике и у другим геопросторима могу уградити у теорију о градовима као географским половима, центрима развоја у мрежи насеља.

На крају, за територију Србије је утврђена и еволуција скупова градова, као центара развоја, односно формирање осовина раста, њихово прерастање у осовине развоја, са тенденцијом формирања подручја, региона развоја.

ПРАВИЛНОСТИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА СРБИЈЕ

У развоју градова Србије су утврђене следеће *правилности*:

- еволутивни развој структуре делатности (функцијске структуре) у градовима од нижих ка вишим, развијенијим облицима,
- конвергентни развој структуре делатности у средњим и већим градовима и

- зависност популационог раста града од нивоа развијености и карактера његове структуре делатности.

Из еволутивног и конвергентног развоја градова мањих од 100.000 становника проистиче - да постоји "граница" ка којој тежи овај процес. Оваква граница је названа равнотежном или усклађеном структуром делатности. Параметри ове структуре су:

- врло ниско учешће примарног сектора у структури делатности (мање од 10% у укупном активном становништву) и

- прилично усклађен однос учешћа секундарног према терцијарно-квартарном сектору делатности; однос активних становника у њима се креће у интервалу 2:1 до 1:1.

Исто тако, полазећи од прве правилности и карактеристика развоја великих градова, посебно оних са пространом функцијском зоном, постављене су и две хипотезе о развоју великих градова и мреже градова у целини.

Прва је, да постоји и нова граница ка којој тежи развој структуре делатности у великим градовима. Обележја структуре делатности у великим градовима су:

- превага значаја терцијарно-квартарног сектора над друга два (учешће у структури активног становништва веће је од 50%),

- високо учешће и значај секундарног сектора делатности и

- занемариво мало учешће и значај примарног сектора делатности (мање од 5%).

Друга хипотеза јесте - да постоје ступњеве у развоју структуре града, условљени његовом величином (бројем становника) и улогом, функцијом коју он има у оквиру ширег геопростора.

Из треће правилности (зависност популационог раста града од нивоа развијености његове структуре делатности) следује - да постоје четири облика популацијско-функцијског развоја града:

- квалитативан развој, карактеристичан за центре са неразвијеном структуром делатности, у којој је врло високо учешће примарног сектора; овај облик се изражава кроз велике промене у структури делатности и опадање, стагнацију или слаб пораст укупног становништва града,

- квантитативан облик, који се испољава у градовима са развијеном (неаграрном) и усклађеном структуром делатности; у оваквим градовима се остварује знатан пораст броја становника и веома су мале промене у структури делатности,

- сложени квалитативно-квантитативни облик развоја; карактеристичан је за градове са развијеном (неаграрном) и слабо ди-

версификованом (специјализованом) структуром делатности; у оваквим градовима Србије се развој испољавао кроз велике структурне промене и знатан популациони раст и

- стагнација у развоју или регресија (веома мале промене у структури делатности и у броју становника), облик карактеристичан за градове који су исцрпили своје развојне потенцијале.

Развојно деловање градова

У основама, интензитету и дometу развојног деловања градова у мрежи насеља Средишње Србије и Војводине су утврђене следеће правилности и карактеристике:

- интензитет и поларизационог и индиректног подстицајног деловања града зависио је, у првом реду, од његове величине; интензитети оба ова вида развојног деловања градова су били управо сразмерни са њиховим величинама,

- главни носилац развојног деловања већине градова Средишње Србије је био сектор секундарних делатности, а у Војводини и на Космету терцијарно-квартарни сектор и индустрија,

- у посматраном периоду су остварене велике промене у интензитету и структури деловања центара развоја; захваљујући развоју саобраћаја веома су ојачали значај и улога њиховог индиректног подстицајног деловања,

- изузев код великих градова, највећи део индиректног подстицајног деловања осталих центара се сводио на територију своје општине.

За градове на Космету, због деловања низа неекономских фактора, посебно због политике просторне редистрибуције шпинтарског становништва, нису у потпуности биле изражене све ове правилности и карактеристике.

Карактеристике и развој насеља у подручју утицаја града

На територији Србије је издвојено 5 типова подручја утицаја градова, као и прелазни облици између њих. Ови типови су настали, у првом реду, као резултат поларизационог и индиректног подстицајног деловања градова. На основу типова насеља према структури активног становништва и тенденција у промени броја становника, издвојени су следећи типови подручја утицаја града: примарни аграрни, поларизовани аграрни, мешовити, неаграрни и полину-клеусни урбанизовани.

Последња четири типа представљају ступњеве у развоју иницијалног подручја примарног аграрног типа.

Поред тога, утврђене су и правилности везе између величине града и карактеристика, типа околног подручја.

СТАДИЈУМИ У РАЗВОЈУ ГРАДА И ЊЕГОВИХ ПРИГРАДСКИХ НАСЕЉА

Утврђене правилности у развоју градова Србије, њиховом развојном деловању, зависности типова подручја утицаја од карактеристика градова и видова њиховог деловања, послужили су као основа за постављање хипотезе *о стадијумима еволуције града као географског пола развоја, односно о стадијумима узајамно повезаног развоја града и околних насеља.*

По овој хипотези - развој града и мреже околних насеља пролази кроз четири еволутивна стадијума. У сваком од ових стадијума се испољава одређени нови вид развојног деловања града и одговарајући појавни облици његовог утицаја оствареног у мрежи околних насеља.

Под претпоставком - да на одређени град и на његово околно подручје нису деловали и не делују други развијенији центри - постављен је скуп најзначајнијих обележја појединих стадијума у развоју града као центра развоја и система околних насеља.

Први - почетни стадијум развоја

Окосницу система насеља у овом стадијуму сачињава мали град са мешовитом структуром делатности у којој пољопривреда има знатно учешће или је то град са неаграрном структуром у којој још увек није формирано значајно језгро делатности са својствима пола развоја (на пример: кварталне делатности, старо занатство и сл.). Око града се налазе само сеоска насеља.

У овом стадијуму се развој одвија углавном у оквиру града. Испољава се кроз снажне квалитативне промене у његовој структури делатности и стагнацију, спор пораст или, чак, опадање броја становника. Истовремено, у околним сеоским насељима се не остварују значајне промене нити у погледу дотадашњих тенденција у порасту броја становника, нити у структури активног становништва.

Треба истаћи, да у овом стадијуму почиње осетнији пораст изградње привредних објеката у граду, а самим тим и значајне промене у његовој наслеђеној физиономској структури.

Други стадијум (град - центар раста)

Основу система насеља сачињава град средње величине и диверсификоване структуре делатности. У њој је учешће пољопривреде осетно мање. У граду је остварена значајна концентрација делатности са својствима пола развоја. Око њега се налазе само сеоска насеља.

Основно обележје овог стадијума је веома изражена депулација у околним сеоским насељима, настала као резултат поларизационог деловања града.

Развој града се испољава кроз значајан пораст броја становника и све мање промене у структури делатности (сложен или само квантитативни облик развоја). У развоју његове структуре делатности се испољавају тенденције ка усклађивању односа између секундарног и терцијарно-квартарног сектора.

У овом стадијуму се повећава и одвија све интензивнија стамбена изградња, ширење града и изградња комуналне инфраструктуре.

У функцијској и физиономској структури околних сеоских насеља се не уочавају значајније промене.

Трећи стадијум (град - центар развоја)

У овом стадијуму се испољавају два модела система насеља.

У првом моделу (нижа фаза развоја) центар система је град средње величине, изразито неаграрног типа и развијеног језгра делатности са својствима пола развоја и агломерања. Структура делатности је већ у великој мери усклађена. Око града се у мрежи сеоских насеља налази и неколико насеља мешовитог типа.

У вишој фази овог стадијума пол система је већи град, изразито неаграрног типа, са веома развијеним језгром делатности - половима развоја и агломерања. Структура делатности је усклађена. Око града се налази знатан број насеља неаграрног и мешовитог типа.

Уствари, битна карактеристика овог стадијума јесте: више или мање су изражени ефекти индиректног подстицајног деловања града у мрежи околних насеља.

У самом граду се одвија квантитативан облик развоја (пораст броја становника са занемариво малим променама у његовој функцијској структури). Све је интензивнија стамбена изградња, уређена територија града се знатно проширује, велике су промене и у структури мреже градских и приградских саобраћајница, као и у мрежи остале комуналне инфраструктуре.

У све ширем околном подручју се поступно повећава број насеља са новим тенденцијама у порасту броја становника и/или са веома снажним променама у њиховој структури активности. У овим насељима се повећава обим стамбене изградње. Често са обележјима стихијног процеса.

Одмакао процес деаграризације у неким од околних насеља, која имају са повољнији положај у односу на друга, почиње да делује као нови фактор њиховог развоја. Прво, подстиче се развој трговине, угоститељста, занатства и услуга намењених становницима приградских насеља. Друго, у неким од тих насеља се отварају мала занатска предузећа, функцијски везана за град, било преко његових индустријских, грађевинских и/или трговинских предузећа, било као произвођачи робе намењене становништву у граду.

Четврти стадијум (агломерација - систем центара развоја)

Полинуклеусну агломерацију, односно систем насеља у овом, највишем стадијуму развоја, сачињавају:

- велики град, од најмање неколико стотина хиљада становника, са диверсификованом изразито неаграрном структуром делатности, у којој запосленост у терцијарно-квартарном сектору има превагу над развијеним секундарним сектором делатности и

- пространо подручје око великог града у коме се, поред великог броја неаграрних или мешовитих насеља, налази и неколико секундарних центара развоја.

Основно обележје овог стадијума је - да су поред остварених ефеката поларизованог, индиректног подстицајног деловања великог града, јасно и у великој мери испољени и ефекти његовог директног подстицајног развојног утицаја.

Развој великог града се поступно стабилизује: темпо пораста броја становника се знатно успорава, а промене у функцијској структури су веома мале.

Због знатног проширивања изграђене територије великог града и веома изражених неповољности и дизекономија због прете-

ране концентрације становништва, делатности, као и све тежих услова за одвијање животних активности становништва (становања, рада, рекреације, снабдевања, саобраћаја итд.) и за рад и пословање привредних и непривредних организација, у овом стадијуму се тежиште развоја и изградње стамбених и привредних објеката помера од језгра агломерације ка околном и све ширем појасу приградских насеља.

За овај стадијум је карактеристично и да све већи број најближих насеља поступно ураста у изграђено ткиво великог града, све већи је обим планске, али и стихијне, стамбене и локалне комуналне изградње.

Степен потврђености хипотезе о стадијумима у развоју система град/околна насеља

Резултатима из проучавања градова Србије у периоду 1961-1981. година су *појшврђени следећи елементи ове хипотезе*:

- да је сваки стадијум настао као резултат главног, релативно већег и најзначајнијег утицаја одређеног вида деловања града као центра раста или развоја (поларизационог, индиректног или директног подстицајног),

- да је главни вид деловања града карактеристичан за одређени стадијум условљен нивоом развијености структуре делатности, односно деаграризованости и постојањем делатности са својствима пола развоја и

- да је интензитет остварених промена у околним насељима (ниво и распрострањеност) условљен степеном концентрације ових делатности у граду.

Међутим, и поред утврђених правилности о зависности интензитета поларизационог и индиректног подстицајног деловања града од његове величине, *веза између величине града и његове улоге као фактора развоја мреже околних насеља је само значајним делом пошврђена*.

Прво, агломерација као сложени систем центара развоја се испољава кад велики град, језгро система достигне величину од најмање неколико стотина хиљада становника.

Друго, град са развијеном и усклађеном структуром делатности остварује улогу значајног центра развоја, са широком мрежом околних насеља неаграрног и мешовитог типа. Ефекти његовог раз-

војног деловања су видљиви када он пређе границу од 50.000 становника.

Треће, улогу центра развоја са ужим подручјем утицаја и нижим нивоом испољених ефеката промена у околним насељима (насеља мешовитог типа) има град са развијеном и прилично усклађеном структуром делатности и величином од најмање 35.000 становника.

Четврто, јасно изражену улогу центра раста добија град са развијеном структуром делатности при величини од најмање 10.000 становника.

Пето, градови са неразвијеном структуром делатности, односно знатним учешћем пољопривреде и непривредних делатности, немају улогу фактора развоја околних насеља, чак ни при величини од 20.000 па и нешто више становника.

На територији Србије су у периоду 1961-1981. година најважнија одступања од изнете правилности везе између величине града (броја становника) и његове улоге као фактора развоја околних насеља била:

- знатан број малих градова у Средишњој Србији је имао својства значајног центра развоја или центра развоја ужег значаја, односно око њих су се развила насеља (мешовитог или неаграрног типа) карактеристична за веће градове, односно за више стадијуме развоја и

- неки градови средње величине, па и већи од 50.000 становника (у Војводини) налазили су се у нижем стадијуму развојног деловања од оног кога би требало очекивати према њиховој величини.

У основи ових одступања је био неки од следећих узрока, односно фактора:

- снажан утицај спољних фактора развоја (већих и развијених центара развоја, односно изградња великих привредних објеката или индустријске, рударске или енергетске зоне од средстава и за потребе ширих територија итд.),

- карактеристике појединих делатности, као полова развоја,

- брзи развој саобраћаја и степена мобилности становништва у новијем периоду,

- наслеђена мање развијена функцијска структура града и

- карактеристике иницијалне мреже сеоских насеља (величина насеља, густина мреже и сл.).

МОДЕЛИ ЕВОЛУЦИЈЕ ГРАДА КАО ПОЛА РАЗВОЈА У МРЕЖИ НАСЕЉА

Као последица деловања и других узрока, који су имали утицаја на модификовање улоге градова као фактора, у Србији су утврђена два модела развоја система град/околна насеља, односно два модела еволуције града као пола развоја у мрежи насеља:

- први, потпуни модел, који се испољавао кроз изложена четири стадијума у развоју система град/околна насеља и

- други, непотпуни модел, састављен из три стадијума развоја.

Непотпуни модел развоја система град/околна насеља, је био изражен код знатног броја малих градова на територији Средишње Србије.

До испољавања оваквог модела је дошло због снажног утицаја спољних фактора и великог и брзог пораста улоге саобраћаја у повезивању околних насеља са својим градом. На тај начин су били створени веома повољни услови за убрзано јачање функције и малих градова као центара рада за запослене из околних насеља.

Поларизационо деловање таквог малог града бивало је брзо допуњено са његовим индиректним подстицајним утицајима. Улога града као центра раста се веома брзо претварала у његову нову функцију - центра развоја.

По оваквом моделу еволуције, систем град/околна насеља је прелазео из првог у трећи стадијум и без видљивијег испољавања карактеристика другог стадијума развоја. У крајњој линији, град и са мањом концентрацијом становништва је могао да добије и добијао је својства пола развоја у мрежи околних насеља.

Из постојања оваква два модела еволуције града као центра развоја у мрежи насеља, следује као последица следећа правилност: *улога развојног деловања одређеног града и остварени ефекти у мрежи околних насеља еволуирају са порастом његове величине и повећањем концентрације делатности полова развоја у њему.*

СИСТЕМИ ЦЕНТРА РАЗВОЈА

На територији Србије је у овом периоду био изражен и веома снажан процес стварања просторних низова градова и њихових подручја утицаја. Ови низови насеља, међу собом повезани саобраћајницама су, у зависности од стадијума развоја у коме су се налазили, образовали осовине раста или осовине развоја или њихове зачетке.

Због својих само поларизационих или поларизационих и подстицајних деловања, ови системи центара су били и главни фактор редистрибуције становништва и трансформације и величинске и функцијске структуре насеља на територији Србије. Наиме, у ужем или ширем појасу око ових осовина је остварена осетно већа густина насељености, а око осовина развоја и знатан ниво развијености (де-аграризованости) функцијске структуре мреже насеља.

Ове осовине су биле и главни фактор активирања и валоризовања највећег дела расположивих геопотенцијала Србије. Стога је био изражен и висок степен просторне корелације између модела осовина раста и развоја са размештајем знатног дела природних потенцијала и локалитета повољног географског положаја, веома значајних фактора размештаја и развоја привредних делатности и насеља, посебно градова.

Исто тако, овај систем осовина раста и развоја је све више постајао окосница повезивања појединих макроцелина, односно окосница интеграције просторне структуре Србије и њених делова.

ПРИМЕНА УТВРЂЕНИХ ПРАВИЛНОСТИ У ИЗРАДИ УРБАНИСТИЧКИХ И ПРОСТОРНИХ ПЛАНОВА

На крају треба истаћи, да утврђене правилности у развоју градова (усклађена или равнотежна функцијска структура), у видовима и интензитету деловања градова на околна насеља, постојање стадијума развоја градова као центара раста и развоја у мрежи насеља итд. могу имати примену у разним фазама израде урбанистичког или просторног плана уже или шире територије. Најзначајније области примене ових правилности би могле бити:

- у постављању циљева и пројекције будућег развоја становништва и функцијске структуре града (зависност популационог раста града од своје функцијске структуре, облик развоја града, својства и значај делатности као полова развоја, равнотежна структура делатности),

- у постављању граница проучаваног и планираног подручја града при изради урбанистичког плана, као и модела организације мреже насеља у изради просторног плана општине или њеног дела (модел еволуције система град, центар развоја/околна насеља, односно зависност стадијума развоја од величине града и његове функцијске структуре, фактори од значаја за одступање од ове правилности и смер одступања),

- у постављању дијагнозе о постојећем стању, за уврђивање проблема и предлога циљева будућег развоја, у постављању модела будуће просторне структуре и организације региона и ширих територија (поставке о осовинама раста и развоја, корелација између просторног модела осовина и размештаја геопотенцијала) и сл.

ЛИТЕРАТУРА

- Antić M, Jović N, Avdalović V. (1973): *Tlo - prirodna predodredjenost*, karta 1:500000, "Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije"; Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Berry W. J. L. (1961): City size distributions and economic development. *Economic Development and Cultural Change*, No 9.
- Брезник Д. и др. (1979): *Развићак стјановнићива у СР Србији и њромене до 2000. године*. Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд.
- Букуров Б. (1952): *Географски њоложај бачких насеља*. Зборник Матице српске, Серија природних наука, бр. 3, Нови Сад.
- Букуров Б. (1954): *Географски њоложај и ѡерићоријални развићак банаћских градова*. Зборник Матице српске Серија природних наука бр. 5, Нови Сад.
- Букуров Б. (1971): *Насеља у северном Банаћу*. Зборник радова Природно-математичког факултета бе. 1 - Серија за географију, Нови Сад.
- Бурсаћ М. (1992): *Географски њоложај оћићине Смедерево*, Посебна издања, књига 39, Географски институт "Јован Цвићић" САНУ, Београд.
- Veljković A. (1967): *Metod za proučavanje promena strukture mreže gradova*. Metodološki prilozi urbanoj sociologiji, Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Veljković A. (1968): *Mreže gradova u užoj Srbiji, Vojvodini i Kosmetu - specijalistički rad*, Ekonomski fakultet, Beograd.
- Veljković A. (1971): *Promene u mreži gradova - koncept, metod i rezultati proučavanja mreže gradova u SR Srbiji* - Geographica Slovenica br. 1, Jugoslovenski simpozij o urbani geografiji, Ljubljana.

- Veljković A. (1976): *Mreža gradova na području SR Srbije van pokrajina*. Studija "Globalni model za usmeravanje procesa urbanizacije u SR Srbiji bez SAP", ed. Studije za prostorni plan Republike, II-1, Skupština SR Srbije, Republički sekretarijat za urbanizam, stambenu i komunalnu delatnost, Beograd.
- Veljković A. (1977): *Mreža gradova u Srbiji bez pokrajina - karakteristike i razvoj mreže gradova u posleratnom periodu, neke relacije koje mogu imati opštiji, teoretski značaj*. Simpozijum "Regionalno prostorno planiranje" knj. 1, Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Veljković A. i dr. (1983/1): *Projekcije i varijante organizacije i uređenja prostora*. Regionalni plan Podunavske medjuopštinske regionalne zajednice, osnove plana, Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd, (str. 44-46).
- Veljković A. (1983/2): *Industrija kao komponenta prostorno-funkcionalne strukture Beograda*. Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, "Horizonti urbanizma" knj. 16, Beograd.
- Veljković A. i dr. (1983/3): *Mreža naselja i gradova SR Crne Gore i elementi za koncepciju urbanizacije do 2001*. Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Veljković A. (1986): *Grad - pol razvoja u mreži naselja*. "Saopštenja 17", Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd.
- Вељковић А. (1991): *Градови - центри развоја у мрежи насеља средишње Србије*. Географски институт "Јован Цвијић", САНУ, Зборник радова књ. 43, Београд (стр. 161-195).
- Vresk M. (1986): *Osnove urbane geografije*, "Školska knjiga", Zagreb.
- Vrišer I. (1984): *Urbana geografija*. Univerza E. Kardelja, Ljubljana.
- Vojnogeografski institut (1990): *Putna karta Jugoslavije 1:500.000*, Beograd.
- Vujošević V. (1989): *Sistem gradova i regionalni razvoj Srbije*, Jugoslovanski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Ђере К. (1979): *Неке одлике послератне урбанизације у Војводини*, Зборник радова Природно-математичког факултета 9, Серија за географију, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
- Ђере К. (1984): *Одлике и просторна структура новосадског региона*, Зборник радова Природно-математичког факултета 12, Серија за географију, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад.
- Zipf G. K. (1941) *National Unity and Disunity*. Bloomington III.

- Јовановић Р. (1988): *Систем насеља у Шумадији*. Посебно издање, књ. 35, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, Београд.
- Којић Б. (1961): *Насеља у Војводини*. Глас САНУ, том ССЛ, Одељење друштвених наука, књ. 10, Београд.
- Крешић И. (1981): *Просторна економија*, Informator, Zagreb.
- Krstić B, Bojović B, David M, Veljković A. i dr. (1974/1): *Populacioni razvoj gradova 1948-1971. godina*. Karta 1:1500000. "Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije", Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Krstić B, Bojović B, David M, Veljković A. i dr. (1974/2): *Urbani centri - struktura aktivnog stanovništva*. Karta 1:1500000. "Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije", Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Krstić B. (1994). *Kosovo - između istorijskog i etničkog prava*, KUĆA VID, Beograd.
- Lleshi Qazim (1977): *Qytetet e Kosoves*. Priština.
- Milojević R, Rajković A, Jelić M. (1973): *Mineralne sirovine*, karta 1:500000, "Planerski atlas prostornog uređenja Jugoslavije", Jugoslovenski institut za urbanizam i stanovanje, Beograd.
- Михаиловић К. (1972): *Динамика структурних промена као основа теорије њолова расија*, Економска мисао, бр. 1.
- Mosley M. J (1973): *The Impact of Growth Centres in Rural Regions: I - An Analysis of Spatial Patterns in Britany*. Regional studies, 7.
- Николић С. (1966): *Неке карактеристике послератног развоја индустрије Косова и Мејхохије*. Зборник радова, свеска XIII, ПМФ, Географски завод, Београд.
- Николић С. (1968): *Упоредне карактеристике демографског развоја градова Косова и Мејхохије*. Зборник радова, свеска XV, ПМФ, Географски завод, Београд.
- Радовановић М. (1967): *Прилог проблему економско-географске класификације насеља Аутономне покрајине Косово и Мејхохија*. Зборник Радова, свеска XIV, ПМФ, Географски завод, Београд.
- Радовановић С (1995): *Оцена обухвата и усљешности њојиса становништва 1991. године за Гору, Ојоле и Средску*. Посебно издање Географског института "Јован Цвијић" САНУ, Књ. 40/II, Београд.
- Republički zavod za statistiku SR Srbije (1986): *Природно кретање становништва на територији SR Srbije van teritorije SAP u periodu 1961-1984. god.*, Bilten 266, Beograd

- Републички завод за статистику СР Србије** (1972-1988): *Општинске у СР Србији*. Статистички подаци, Београд.
- Republički zavod za statistiku SR Srbije i Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka** (1984): *Stanovništvo i domaćinstva SR Srbije prema popisu 1981.*, Београд.
- Републички завод за статистику СР Србије** (1981/1): *Активно становништво према делатношћима 1981. године* (непубликовани подаци пописа становништва 1981. године), Београд.
- Републички завод за статистику СР Србије** (1981/2): *Миграције радника по месецу становања 1981. године* (непубликовани подаци пописа становништва из 1981. године), Београд.
- Republički sekretarijat za urbanizam, stambene i komunalne delatnosti SR Srbije** (1982): *Nacrt prostornog plana SR Srbije*, Београд.
- Rosić M. I.** (1980): *Regionalna ekonomika Jugoslavije*, Naučna knjiga, Београд.
- Савезни завод за статистику** (1961, 1971, 1981): *Попис становништва и станова*, Београд.
- Savezni zavod za statistiku** (1991): *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije po naseljima i opštinama*. Knjiga 1, Београд.
- Станковић В., Стефановић А.** (1994): *Радни мигранци 1981.* допунска обрада података пописа становништва 1981. године, Београд (у рукопису).
- Stevanović R.** (1990): *Emigracioni i imigracioni prostor Jugoslavije (1971-1981)*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja: "Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije", Београд.
- Stojanović B.** (1990): *Doseljavanje u Beograd*, Univerzitet u Beogradu, Institut društvenih nauka, Centar za demografska istraživanja: "Pogledi na migracije stanovništva Jugoslavije", Београд.
- Fehre H.** (1961): *Die Gemeindetypen nach der Erwerbsstruktur der Wohn-Bevölkerung - Raumforschung und Raumordnung*, Heft 3.
- Хајдуковић-Јанев Д.** (1980): *Улога градова у регионалном развоју*, Економски институт, Београд.
- Cloke P.** (1979) *Key settlements in rural areas*. Methuen, London.
- Čobeljić N.** (1980): *Jedan pogled na teoriju polova rasta*, Makedonska akademija nauka i umetnosti, Simpozijum "Neravnomerni regionalni razvoj u ekonomskoj teoriji i praksi", Skopje.

S u m m a r y

Aleksandar Veljković
Radmilo B. Jovanović
Branka Tošić

TOWNS OF SERBIA - THE CENTERS OF DEVELOPMENT
IN THE NETWORK OF SETTLEMENTS

In so far studies related to urban geography in this country, and in former Yugoslavia, the main point of the scientific-research work was directed to:

- characteristics of the town space structure, and
- the role of a town as the center and the protagonist of activities and population life functions in the system of settlements.

Little and only recently, attention has been paid to the essence and importance of the role of the town as the factor, development pole in the settlement network. The theoretical and methodological base relating to these issues has not been much developed yet. Its elements have their roots more in the economical than in the geographical studies.

Ideas, cognitions, regularities and legalities established during the work out and application of the concept and the theory of the poles of growth, the key elements of the economic space [Mihailović K. 1972; Čobeljić N. 1980; Rosić I. 1980; Hajduković-Janev D. 1980; Krešić I. 1981. et al] as well as the results of study of towns as centers of development, carried out in England, Scotland, Wales, and some research work in USA [Cloke P. 1979], can be used as the basis for establishing a theory on towns as centers of development in geographical space.

A set of essential elements of this theory originated from so far researches includes cognition of [Veljković A. 1986. pp. 16-21]:

- Basic factors of town development,
- Aspects of a town development action,
- Traffic role in extension of action and spreading out of its impact, and
- Dependence of town development and intensity of its action to surrounding settlements on size of the town, i.e. on concentration of population, employees, activities with characteristics of pole of growth, development and agglomeration.

The main point of this study related to characteristics and development of towns of Serbia, their action and realized impacts in the network of settlements, in the period 1961-1981. Some of so far theoretical cognitions have been confirmed and greater number of new links in regularities relating to town problems as centers of development in the network of settlements found out.

CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF TOWN NETWORK IN SERBIA

Major changes occurred in the network of settlements of Serbia in the period 1961-1981. In two of three macrounits, the town network development level and the concentration level of population in them were low at the beginning of this period. At that time the towns of Kosmet were inhabited by 17.3% of its total population, and Central Serbia 24.7%. The urbanization level in Vojvodina was considerably higher (35.3%).

In fact, the town networks in these macrounits were rather undeveloped at that time, the number of towns was small (30 towns in Central Serbia, 24 in Vojvodina, and only 7 in Kosmet). The size structure of towns in Vojvodina and Kosmet was poorly diversified; in insufficiently analyzed and undeveloped network of towns in Central Serbia, Belgrade (→Map 7) dominated by its size and importance. The functional structure of many towns was still rather undeveloped, with considerable participation of agriculture and activities from an early industrial period (tertiary-quaternary sector and artisanship).

In many towns, the activities with characteristics of development poles were still poorly developed or in the process of creation. Therefore, the various effects of different forms of towns development action (polarisational, indirect and direct inducing), could have been noticed only in a small number of towns at that time (→Maps 2, 5, 13).

As a consequence of powerful and on large area spreaded process of industrialization, de-agrarization and urbanization, in the next twenty years (until 1981), the number of towns in all three macrounits was considerably increased (52 in Central Serbia, 28 in Vojvodina and 10 in Kosmet), the network of towns covered the wider parts of their territories, the concentration level of population in towns, i.e. urbanization level was considerably increased (in Central Serbia 43.6%, in Vojvodina 46.6% and in Kosmet 27.8%). The size structure of towns in all three macrounits became more diversified and their activity structure more developed than at the beginning of the period observed (→Maps 8, 9).

In the functional structure of almost all towns in Serbia, the important concentration of activities with characteristics of the development pole was realized. Thus, all forms of town development action strengthened very much. In the network of settlements of all three macrounits, various effects of town development impact became more apparent and widely spreaded (→Maps 3, 4, 6, 14).

Greater number of regularities was found out in characteristics and development of towns, in transformation of surrounding settlements in Serbia in the period 1961-1981, which basis was creation, strengthening and action of towns as geographical poles of development. These regularities are important because macrounits of different natural potentials, characteristics and levels of development and economic structure and network of towns and other settlements were concerned (→Maps 1, 6, Fig. 41). Those are regularities related to:

- development of towns functional structure as the basis for their action in the settlement network;

- aspects and intensity of towns development action;
- forms and spreading of accomplished effects of towns in the network of surrounding settlements, and
- dependence of changes in surrounding settlements on town characteristics.

By linking and shaping these regularities into a hypothesis on stages of development of towns as a factor in the network of settlements, resp. *on stages in the development of the system town/surrounding settlements*, proofs of its correctness for the territory of Serbia in the period 1961-1981, a set of cognition is obtained, elements which, by further study of these issues also in other geo-regions, can be implemented into the theory of towns as geographical poles, centers of development in the network of settlements.

Finally, for the territory of Serbia, there has also been found out the evolution of a group of towns, as centers of development, resp. establishing of axes of growth, their outgrowing into axes of development, with the tendency of forming the area, region of development.

REGULARITIES IN THE DEVELOPMENT OF TOWNS OF SERBIA

In the development of towns of Serbia, the following *regularities* have been defined (→Figs. 1, 19, 22, 29):

- evolutionary development of activity structure (functional structure) in towns from lower to higher, more developed forms;
- convergent development of activity structure in a medium sized and bigger towns, and
- dependence of population growth of the town on the level of development and character of its activity structure.

From the evolutive and convergent development of towns of less than 100,000 inhabitants, it seems that there is "limit" to which that process is striving. Such limit is called *balanced or harmonized structure of activity*. Parameters of this structure are:

- very low participation of primary sector in the activity structure (less than 10% of the overall active population) and
- rather reconciled participation ratio of the secondary to the tertiary-quaternary sector of activities; the ratio of active population within these ranges in the interval 2:1 to 1:1.

Starting from the first regularity and characteristic of development of large towns, particularly those with spacious functional zone, two hypotheses were set on development of large towns and the town network as a whole.

The *first hypothesis* is that there is a new limit to which development of activity structure in big towns is striving. The characteristics of activity structure in big towns are:

- preponderance of importance of the tertiary-quaternary sector over the other two (participation in activity population structure is greater than 50%);

- higher participation and importance of the secondary activity sector, and
- minor participation and importance of the primary activity sector (less than 5%).

The *second hypothesis* is that there are stages in development of the town structure that are conditioned by its size (number of inhabitants) and the role, the function it has within wider geo-space.

From the third regularity (dependence of the town population growth on level of development of its activity structure) it follows that there are four forms of population-functional development of a town (→Figs. 30, 9, 12, 27):

- the quality development, distinctive of the centers with the undeveloped activity structure in which there is very high participation of primary sector; this form is expressed through big changes in the activity structure and decline, stagnation or poor growth of total population of the town.
- the quantitative form expressed in towns with developed (non-agrarian) and accorded activity structure; in such towns considerable growth of population size is attained and changes in activity structure are very small;
- complex qualitative-quantitative development form is the characteristic of towns with developed (non-agrarian) and poorly diversified (specialized) activity structure; in these towns of Serbia the development used to be expressed through big structural changes and considerable population growth, and
- stagnation in development or regression (very small changes in the activity structure and in the size of population); the form which characterize towns with exhausted developing potentials.

DEVELOPMENT ACTION OF TOWNS

In the basis, intensity and the reach (achievement) of towns development action in the network of settlements in the Central Serbia and Vojvodina, the following regularities and characteristics have been found out:

- intensity both of polarization and indirect inducing town action depended first on its size; the intensity of both aspects of town development action were in proportion to their sizes (→Figs. 31 to 34, 36);
- the main protagonist of the development action of majority of towns in Central Serbia was the sector of the secondary action, and in Vojvodina and Kosmet, the tertiary-quaternary sector and industry (→Figs. 8, 11, 24);
- within the observation period, big changes were realized in the intensity and the structure of action of the development centers; thanks to traffic development, the importance and the role of their indirect inducing action strengthened considerably (→Figs. 37 to 40);
- except in large towns, the biggest part of indirect inducing action of other centers was reduced to the territory of their own municipalities.

For towns in Kosmet, due to the action of series of non-economical factors, particularly due to the policy of spacious redistribution of Albanian population, all these regularities and characteristics have not been fully expressed (→Tables 36, 37; Figs. 35, 36; Maps 10, 11).

CHARACTERISTICS AND DEVELOPMENT OF SETTLEMENTS IN THE REGION OF TOWN INFLUENCE

Five types of areas of town influence and their transitional forms have been distinguished on the territory of Serbia. These types were generated first of all as the result of polarizational and indirect inducing town influence. The following types of areas of towns influence were distinguished on the basis of settlement types, according to the structure of activities and tendencies in changes of the population size: primary agrarian, polarized agrarian, mixed, non-agrarian and polynucleus urbanized.

The last four types represent the stages in the development of the initial area of the primary agrarian type.

In addition, regularities of links between the town characteristics and size, the type of surrounding area, have also been ascertained.

TOWN EVOLUTION STAGES AND THE SUBURBAN SETTLEMENTS

The established regularities of the development of towns in Serbia, their developing action, dependence of impact area types on town characteristics and aspects of their action were used as the basis for setting a *hypothesis on town evolution stages as geographical development pole resp. on stages of interconnected development of a town and surrounding settlements*.

According to this hypothesis - the development of a town and the network of surrounding settlements passes through four evolution stages. Special new aspects of the town evolutive action is expressed in each of these stages as well as certain forms of its influence on the network of the surrounding settlements.

Under the assumption that certain town and its surrounding area were not affected and are not affected by other more developed centers - a group of the most important characteristics of some stages in the town development as the center of development and a system of surrounding settlements was set up.

First - Initial Stage of Development

The outline of the system of the settlements in this stage includes a small town with mixed structure of activity in which the agriculture has considerable participation or it is a town with non-agrarian structure in which the important nucleus of activity with the development pole characteristics (for example: quaternary activities or artisanship, etc) has not been formed yet. Only rural settlements are situated round the town (→Figs. 42a, 49; Maps 7 to 9).

In this stage, the development runs mainly within the scope of a town. It is expressed through strong quantitative changes in its activity structure and stagnation, slow growth or, even, drop in size of population. At the same time, in the surrounding rural settlements, there are no significant changes in so far tendencies in the growth of the number of inhabitants or in the structure of active population.

It should be pointed out that in this stage starts more noticeable growth in construction of industrial, and other economic facilities in the town and thus also the important changes in its inherited physiognomy structure.

Second Stage (Town - the Center of Growth)

The basis of the settlement system includes a town of medium size and diversified activity structure. Participation of agriculture in it is considerably smaller. The important concentration of activities with characteristics of the development pole has been accomplished in the town. It is surrounded with rural settlements only.

The basic characteristic of this stage is very much expressed depopulation in the surrounding rural settlements, occurred as the result of the town polarization impact (→Figs. 42b, 43).

The town development is expressed through important growth of the population size and less changes in activity structure (complex or only quantitative form of development). In the development of its activity structure, the tendencies toward bringing into accord of the relation between the secondary and tertiary-quaternary sector are noticeable.

More intensive construction in residential quarters, city expansion and the construction of communal infrastructure are being increased and developed in this stage.

More significant changes in the functional physiognomy structure of surrounding rural settlements have not been noticed.

Third Stage (Town - the Center of Development)

Two models of the settlement system are appearing in this stage (→Figs. 42g, 44, 45).

In the first model (lower development phase) the center of the system is a medium-size town of distinctly non-agrarian type and of developed nucleus of activity with the characteristics of the pole of development and agglomeration. The activity structure has been mostly accorded. In the network of rural settlements around the town there are also several settlements of a mixed type.

In the higher phase of this stage, the system pole is a bigger town, particularly of non agrarian type, with very much developed nucleus of activities - poles of development and agglomeration. The activity structure is accorded. There is a considerable number of settlements of non-agrarian and mixed type around the town.

In fact, the essential characteristics of this stage is more or less expressed effects of the indirect inducing impact of the town in the network of the surrounding settlements.

In the town itself the quantitative development form is in progress (increase in the number of inhabitants with negligible small changes in its functional structure). The construction of residential houses is getting more intensive, the town organized territory is being considerably extended, big changes in a structure of network of urban and suburban traffic routes also occur, as well as in the network of other communal infrastructure.

In the surrounding area which is getting wider, the number of settlements with new tendencies in the growth of the number of inhabitants and/or with very powerful changes in their activity structure is gradually increased. The scope of housing construction is increased in these settlements, often with characteristics of a disorganized process.

The progressed de-agrarization process in some of the surrounding settlements which have more convenient position than the others started to act as a new factor of their development. First, it stimulates development of commerce, catering, artisanship and services intended to inhabitants of suburban settlements. Second, in some of these settlements small-scale artisan enterprises are opened which are functionally connected to town, either through their industrial building construction and/or trading enterprises, or as manufacturers of goods intended to urban population.

Fourth Stage (Agglomeration - the System of Development Centers)

The agglomeration, i.e. the system of settlements in this, the highest development stage, covers (Figs. 42g, 48):

-a large town of at least several hundred thousand inhabitants with diversified distinctly non-agrarian activity structure, in which employment in the tertiary-quaternary sector prevails over the developed secondary activity sector, and

-the spacious area around the large town in which, besides a great number of non-agrarian or mixed settlements, there are also several secondary development centers.

The basic characteristic of this stage is that, in addition to accomplished effect of polarized indirect inducing action of a large town, the effects of its direct inducing development impact are clearly and largely expressed.

The development of a large town is gradually stabilized: the tempo of population size growth is considerably slowed down, and the changes in the functional structure are very small.

Owing to considerable extension of the built territory of a large town and very expressive inconveniences and diseconomy due to much concentration of population, activities and more difficult conditions for carrying out the life functions of population (residence, work, recreation, supply, traffic, etc.) and for work and business operations, in the stage the focus of development and construction of residential and industrial facilities is shifting from the core of agglomeration toward the surrounding belt of suburban settlements which is getting wider.

This stage is characterized by gradual ingrowing of majority of the nearest settlements into the built tissue of a big town wherein the scope of planned but also disorganized residential and local communal construction is increasing all the time (→Fig. 47).

CONFIRMATION DEGREE OF A HYPOTHESIS ON DEVELOPMENT STAGES OF THE SYSTEM TOWN/SURROUNDING SETTLEMENTS

The following elements of this hypothesis have been confirmed by the results obtained during study of towns in Serbia during the period 1961-1981:

- that each stage occurred as a result of the main, relatively larger and the most important influence of certain form of the town action as the center of growth or development (polarizational, indirect or direct, inducing);
- that the main aspect of town action characteristic for the corresponding stage depends on the development level of activity structure, i.e. de-agrarization and the existence of activity with characteristics of the development pole, and
- that the intensity of realized changes in the surrounding settlements (level and distribution) depends on the concentration level of these activities in the town.

However, besides the established regularities on dependence of the intensity of polarization and indirect inducing action of the town on its size, this *connection between the town size and its role as the factor of development of a network of surrounding settlements is only confirmed by its significant part.*

Firstly, agglomeration as a complex system of development centers appears when a large town, the core of the system attains the size of at least several hundred thousand inhabitants.

Secondly, a town with developed and accorded activity structure accomplishes the role of an important development center with wide network of surrounding settlements of non-agrarian and mixed type. The effects of its development impact are visible when it exceeds the limit of 50,000 inhabitants.

Thirdly, the role of a development center with narrow influential area and lower level of demonstrated change effects in the surrounding settlements (mixed-type settlement) has the town with developed and rather accorded activity structure and the size of the minimum 35,000 inhabitants.

Fourthly, the clearly expressed role of the growth center shall get the town with developed activity structure at the size of minimum 10,000 inhabitants.

Fifthly, towns with undeveloped activity structure, resp. with considerable participation of agriculture and non-economic activities will not have the role of development factor of surrounding settlements even at the size of 20,000 or more inhabitants.

In the period 1961-1981, on the territory of Serbia, the most important deviations from the stated regularity of connection between the town size (number of inhabitants) and its role as the factor of development of the surrounding settlements were (→Maps 8, 9, 14):

- considerable number of small towns in the Central Serbia had characteristics of an important development center or development center of narrower importance, i.e. settlements (of mixed or non-agrarian type) characteristic for larger towns, resp. for higher development stages were developed round them, and
- some towns of medium size, and even bigger than 50,000 inhabitants (in Vojvodina) were in the lower stage of development action than the one expected having in view their size.

Some of the following causes, i.e. factors, were in the basis of these deviations:

- strong influence of the external development factors (of bigger and more developed development centers, i.e. the construction of large economic or industrial facilities, mining or power generation zones for the requirement of wider territories, etc.);
- characteristics of individual activities as development poles;
- fast development of traffic and degree of population mobility in the recent period;
- inherited less developed functional structure of the town, and
- characteristics of the initial network of rural settlements, (settlement size, network density, etc.).

EVOLUTION MODELS OF A TOWN AS A DEVELOPMENT POLE IN THE NETWORK OF SETTLEMENTS

As the consequence of actions and other causes which influenced modification of the town role as the factor, *two development models of the system town/surrounding settlements*, i.e. two evolution models of the town as the development pole in the network of settlements were defined in Serbia:

- the first, complete model, demonstrated through the stated four stages in the development of the system town/surrounding settlements, and
- the second, incomplete model, composed of three development stages.

The incomplete development model of the system town/surrounding settlements was distinct in a considerable number of small towns on the territory of Central Serbia.

This model appeared thanks to strong influence of external factors and a large and rapid growth of the traffic role in linking the surrounding settlements and their town. Thus, very convenient conditions were established for accelerated strengthening of function even of small towns as the centers of employment of people from the surrounding settlements. Polarization action of such a small town was quickly complemented with its indirect inducing effects. The town role as the center of growth was quickly transformed into its new function - the center of development.

According to such an evolution model, the system town/surrounding settlements passed from the first into the third stage even without visible expressing of characteristics of the second development stage. Finally, even the town with less concentration of population could get and used to get characteristics of the development pole in the network of the surrounding settlements

The result of the existence of such two evolution models of the town as the development center in the settlement network is the following regularity: *the development action role of the appropriate town and the effects obtained in the network of the surrounding settlements evolve with the growth of its size and with increase of concentration of action - development poles in it.*

System of Development Centers

In this period, the forming process of the strings of towns and their influential areas was very much pronounced on the territory of Serbia. These strings of towns, interconnected by the traffic arteries, depending on the development stage in which they were, formed the axis of growth or the axis of development, or their initial forms (→Maps 13, 14).

Owing to their self-polarization or polarization and inducing action, these systems of centers were also the main factor of redistribution of population and transformation of both size and functional structure of settlements on the territory of Serbia. Namely, much greater population density was realized round these axes in the narrower or wider zone, and even considerable level of development (de-agrarization) of the settlements network functional structure round the development axes (→Maps 3, 4, 6).

These axes were also the main factor of activation and valorization of the greatest part of available geo-potentials in Serbia. Therefore, a high degree of spacious correlation was also pronounced between the growth and development axes models with distribution of a considerable part of natural potentials and localities of the convenient geographic position, very important factors of distribution and development of economic activities and settlements, particularly towns (→Maps 1, 14).

This growth and development axes system used to become the framework of linking individual macrounits, i.e. the framework of integration of geo-structure of Serbia and its parts.

Application of Defined Regularities in Elaboration of Urban and Regional Plans

Finally, it should be pointed out that the established regularities in the development of towns (harmonized or balanced functional structure), in the forms and intensity of town actions and impacts to surrounding settlements, the existence of evolutive stage of towns as centers of growth and development in the settlements network, etc. could be applied in various elaboration phases of urban or regional plans of narrower or wider territory. The most important fields of application of these regularities could be:

- in setting the goals and projections of future development and the town functional structure (dependence of the town population growth on its functional structure, the form of town development, properties and importance of activities as development poles, balancing structure of activities),

- in setting the limits of the studied and planned town area at elaboration of the urban plan, as well as the correct model for organization of the settlements network in elaboration of the spatial plan of the municipality or its part (evolution models of the systems: town, the center of development/surrounding settlements, i.e. dependence of the development stage on the town size and its functional structure, the factors important for deviation from this regularity and the sense of deviation), and

- in setting the diagnosis on the existing condition for establishing the problem and the proposal of goals for future development, in setting the model of future spacious structure and organization of the region and wider territories (assumptions on the growth and development axes, correlation between the spacious model of axes and distribution of geo-potential), etc.

KAPTE

List of maps

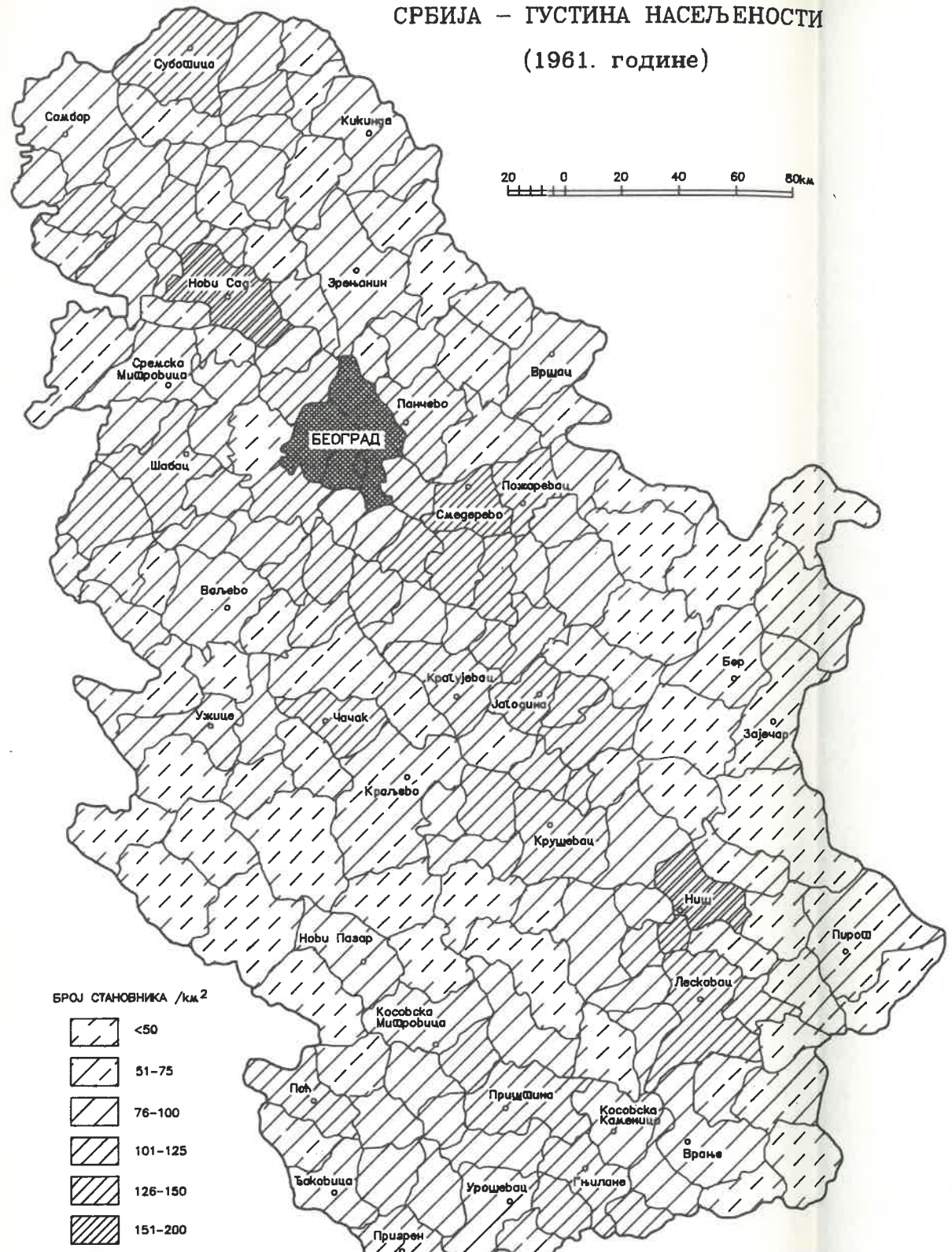
- Map 1 - Serbia - Suitability of the area for settlement
- Map 2 - Serbia (1961) - Population density
- Map 3 - Serbia (1981) - Population density
- Map 4 - Serbia (1961-1981) - Change of the number of inhabitants
- Map 5 - Serbia (1961) - Type of municipalities as per activity structure
- Map 6 - Serbia (1981) - Type of municipalities as per activity structure
- Map 7 - Serbia (1961) - Types of towns and urban settlements as per activity structure
- Map 8 - Serbia (1981) - Types of towns as per activity structure.
- Map 9 - Serbia (1961-1981) - Development of towns and urbanized settlements.
- Map 10 - Towns of Serbia (1953-1961) - Migration balance
- Map 11 - Towns of Serbia - Population migration balance in the period 1971-1981 and scope of labor migration in 1981.
- Map 12 - Serbia (1961-1981) - Number of people moved to Belgrade per 1,000 inhabitants.
- Map 13 - Serbia (1961) - Development stages of towns and surrounding settlements.
- Map 14 - Serbia (1981) - Network of towns - geographical development poles.

СРБИЈА - ПОГОДНОСТ ПРОСТОРА ЗА НАСЕЉАВАЊЕ И РАЗВОЈ ГРАДОВА

СРБИЈА – ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ

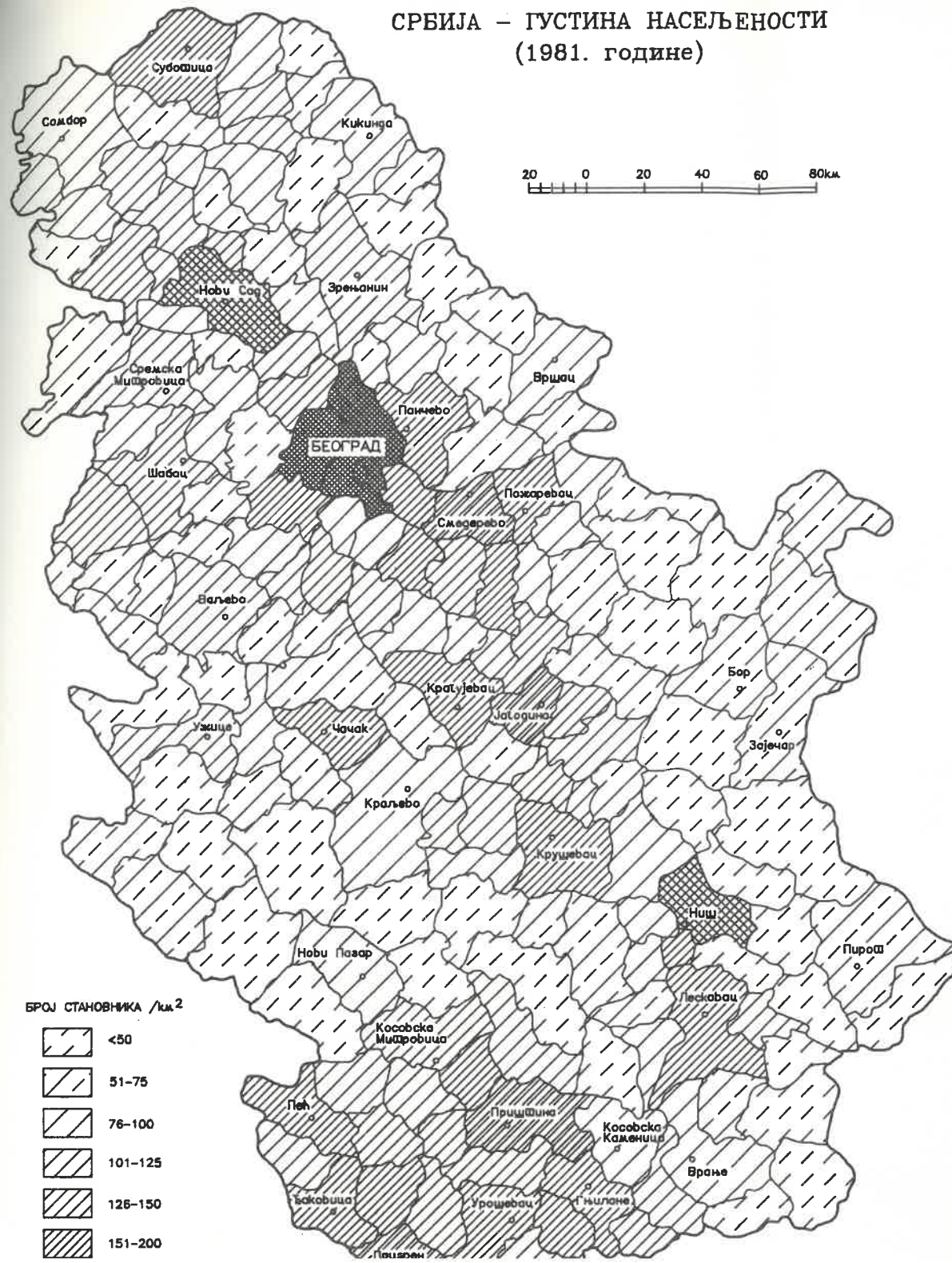
(1961. године)

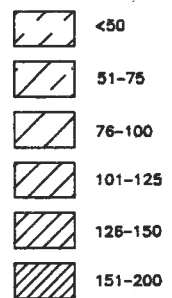
БРОЈ СТАНОВНИКА /км²

- <50
- 51-75
- 76-100
- 101-125
- 126-150
- 151-200

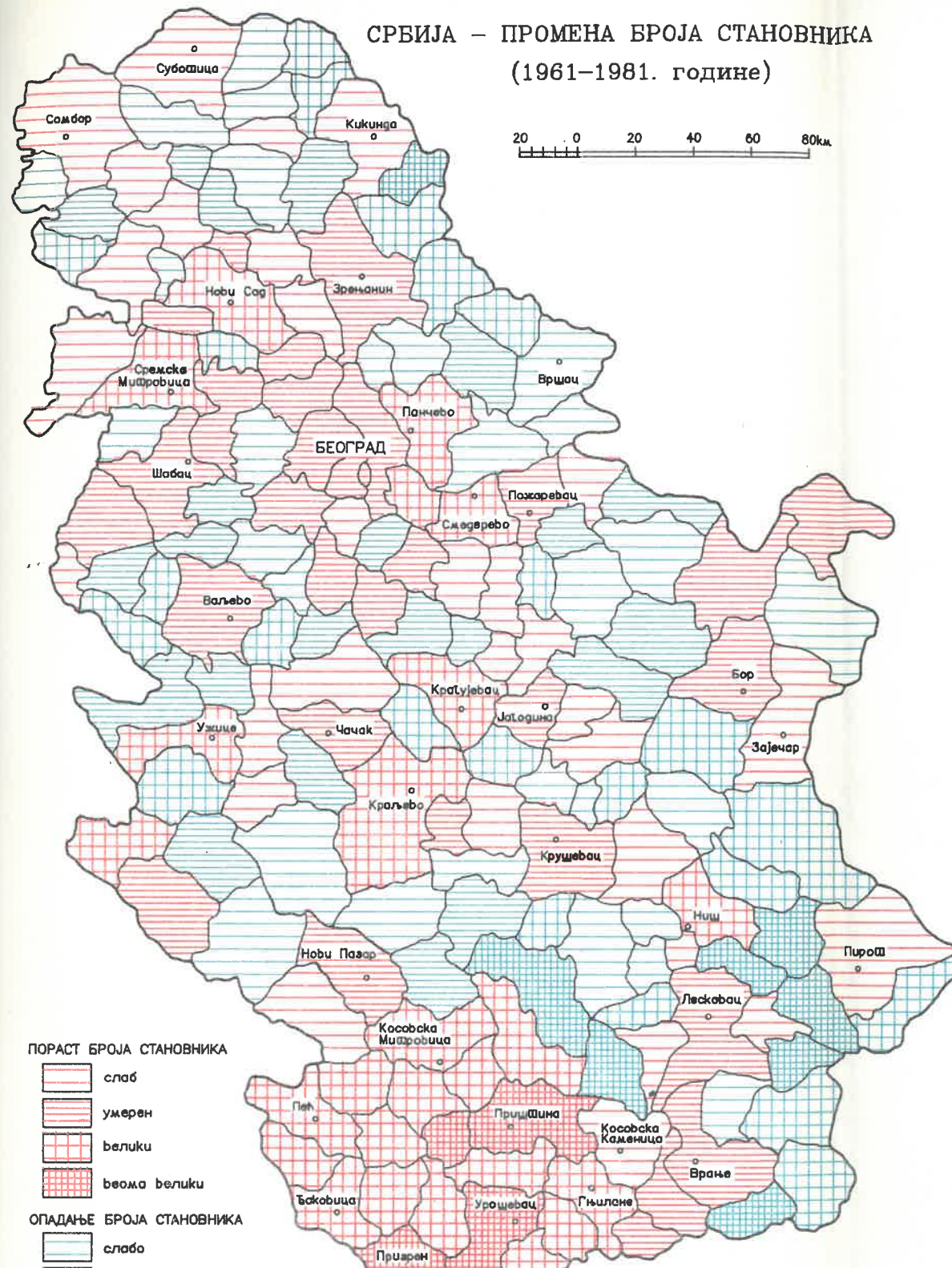
СРБИЈА – ГУСТИНА НАСЕЉЕНОСТИ
(1981. године)

БРОЈ СТАНОВНИКА /км.²

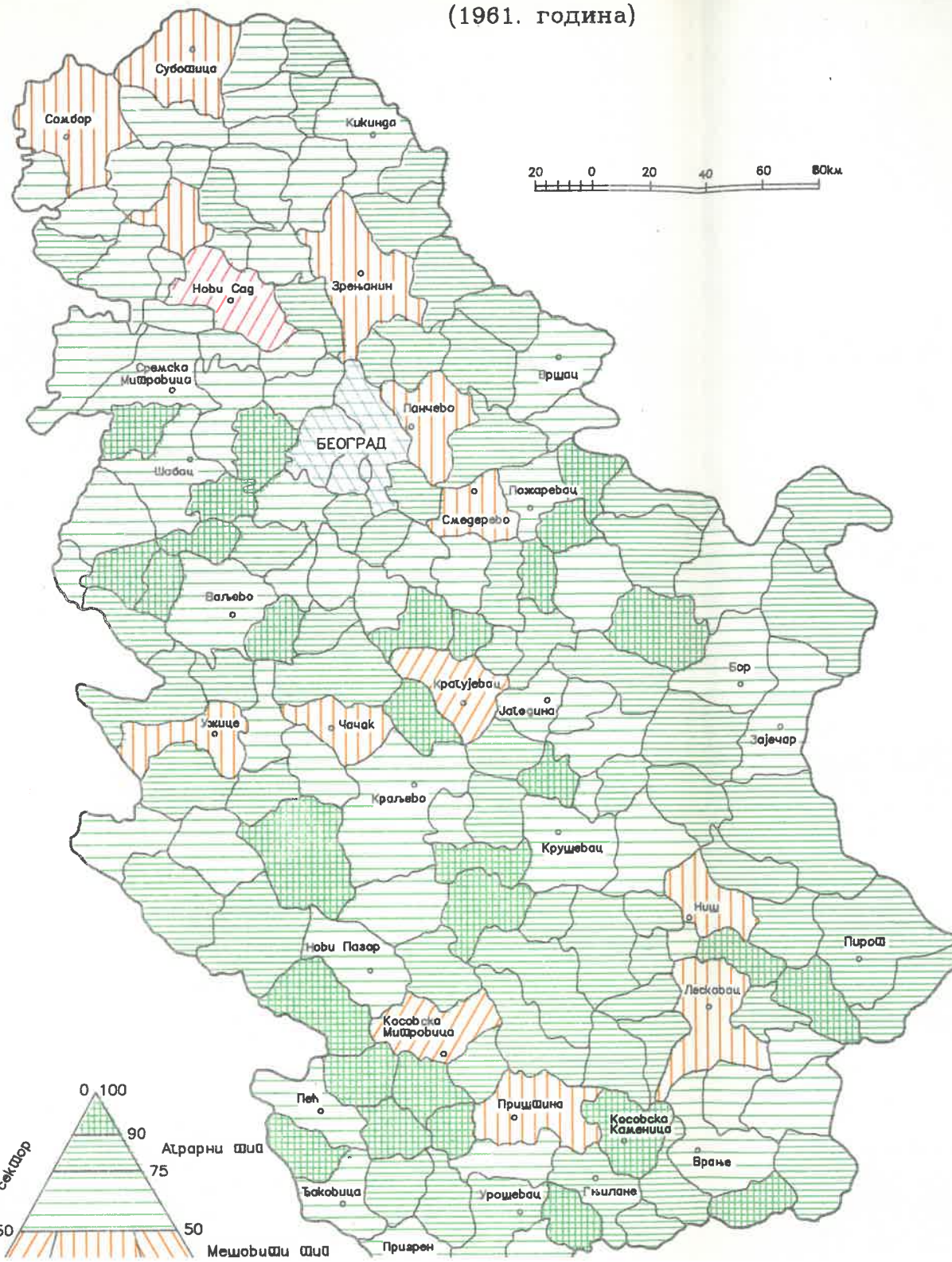
СРБИЈА – ПРОМЕНА БРОЈА СТАНОВНИКА
(1961–1981. године)

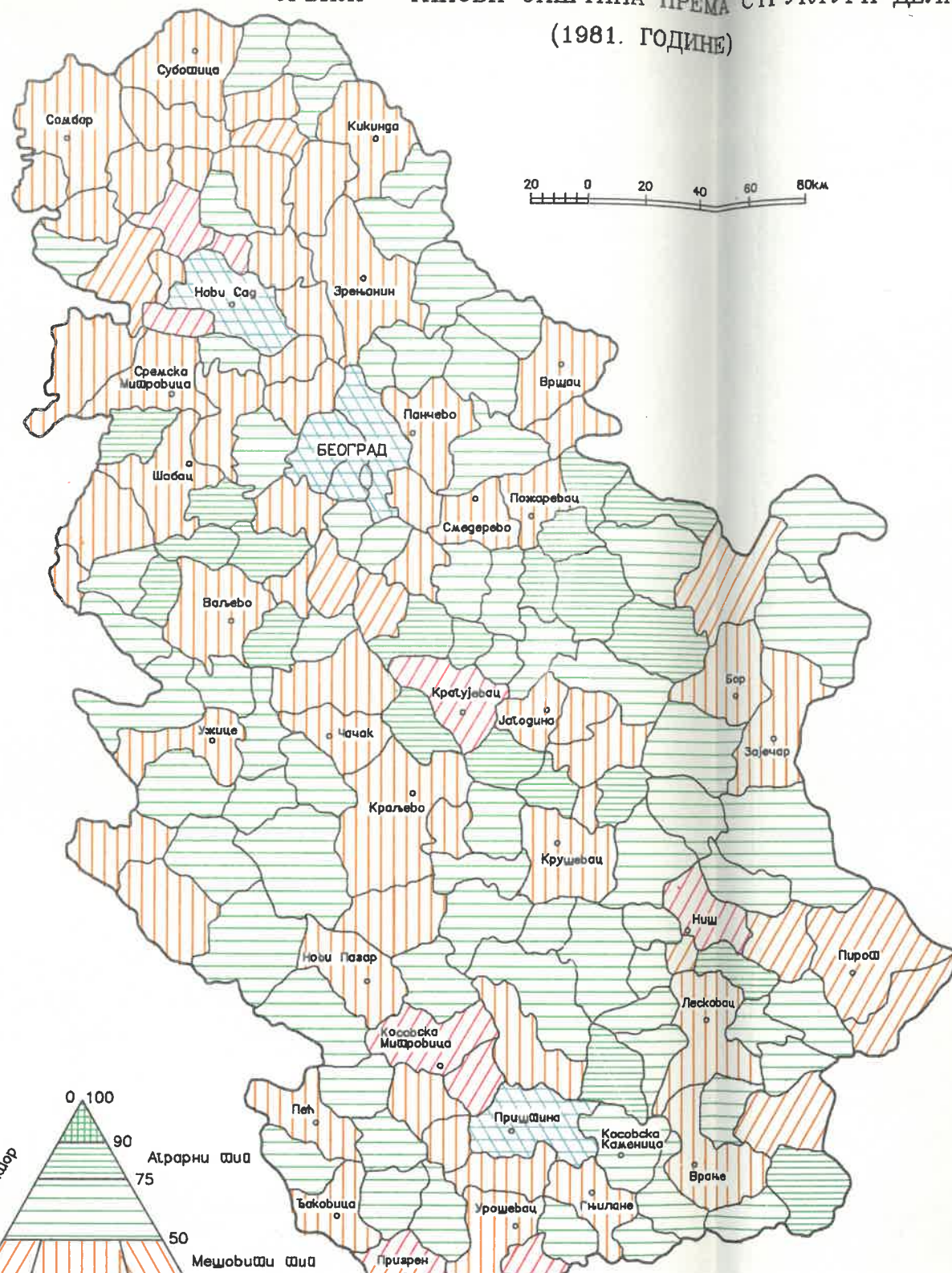
СРБИЈА – ТИПОВИ ОПШТИНА ПРЕМА СТРУКТУРИ ДЕЛАТНОСТИ
(1981. година)

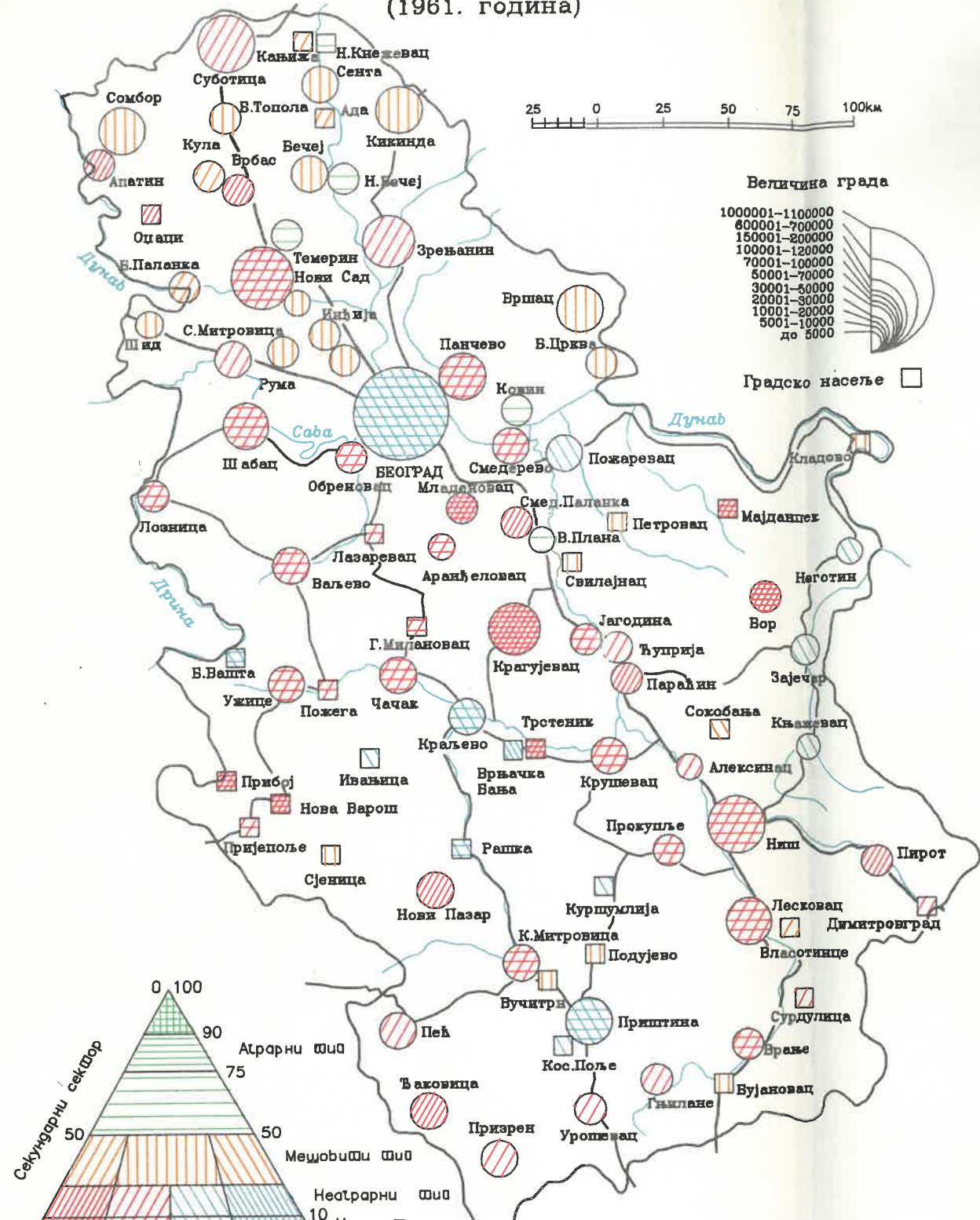
СРБИЈА – ТИПОВИ ОПШТИНА ПРЕМА СТРУКТУРИ ДЕЛАТНОСТИ
(1961. година)

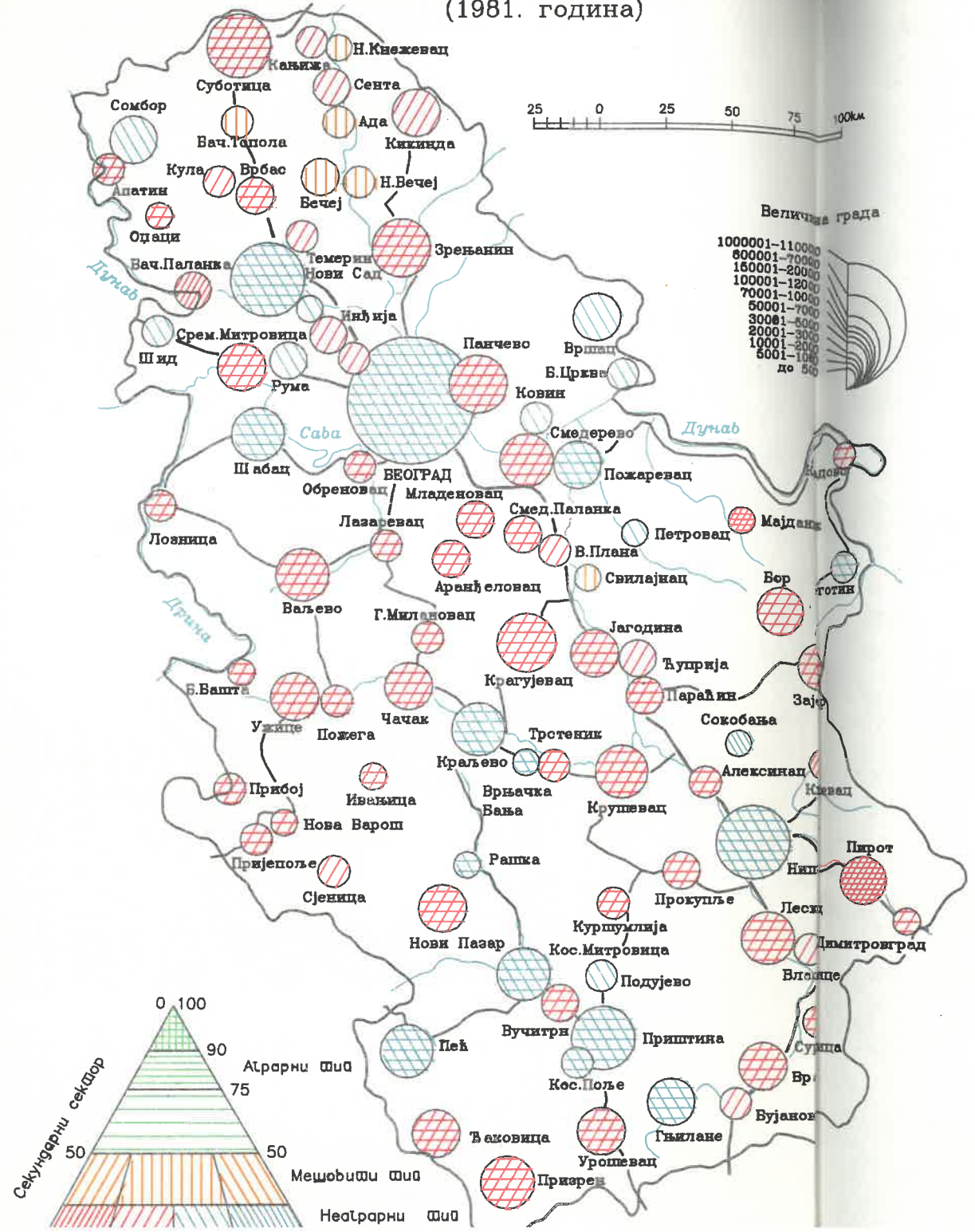
СРБИЈА – ТИПОВИ ОПШТИНА ПРЕМА СТРУКТУРИ ДЕЛАТНОСТИ
(1981. ГОДИНЕ)

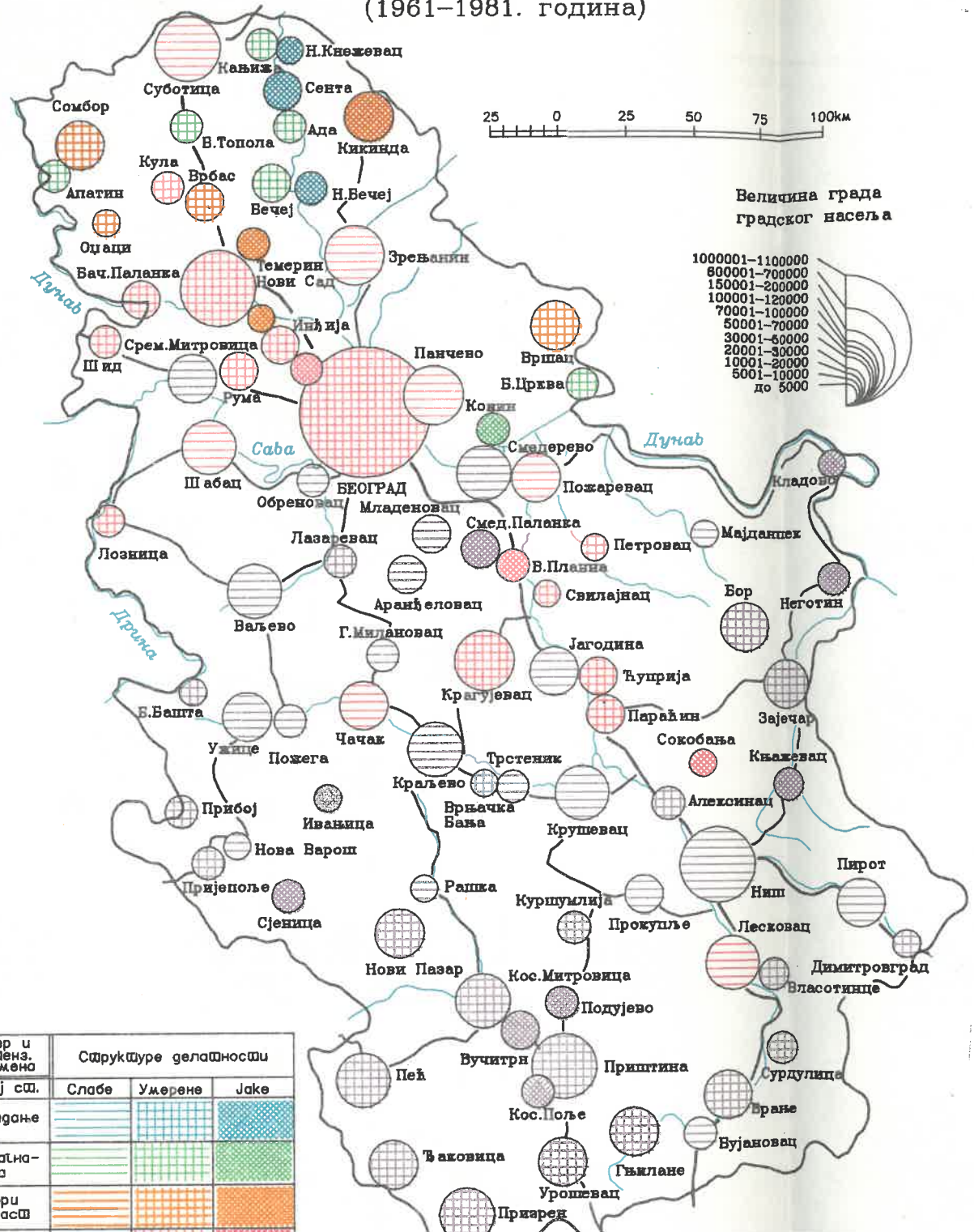
СРБИЈА – ТИПОВИ ЦЕНТРА ПРЕМА СТРУКТУРИ ДЕЛАТНОСТИ (1961. година)

СРБИЈА – ТИПОВИ ГРАДОВА ПРЕМА СТРУКТУРИ ДЕЛАТНОСТИ
(1981. година)

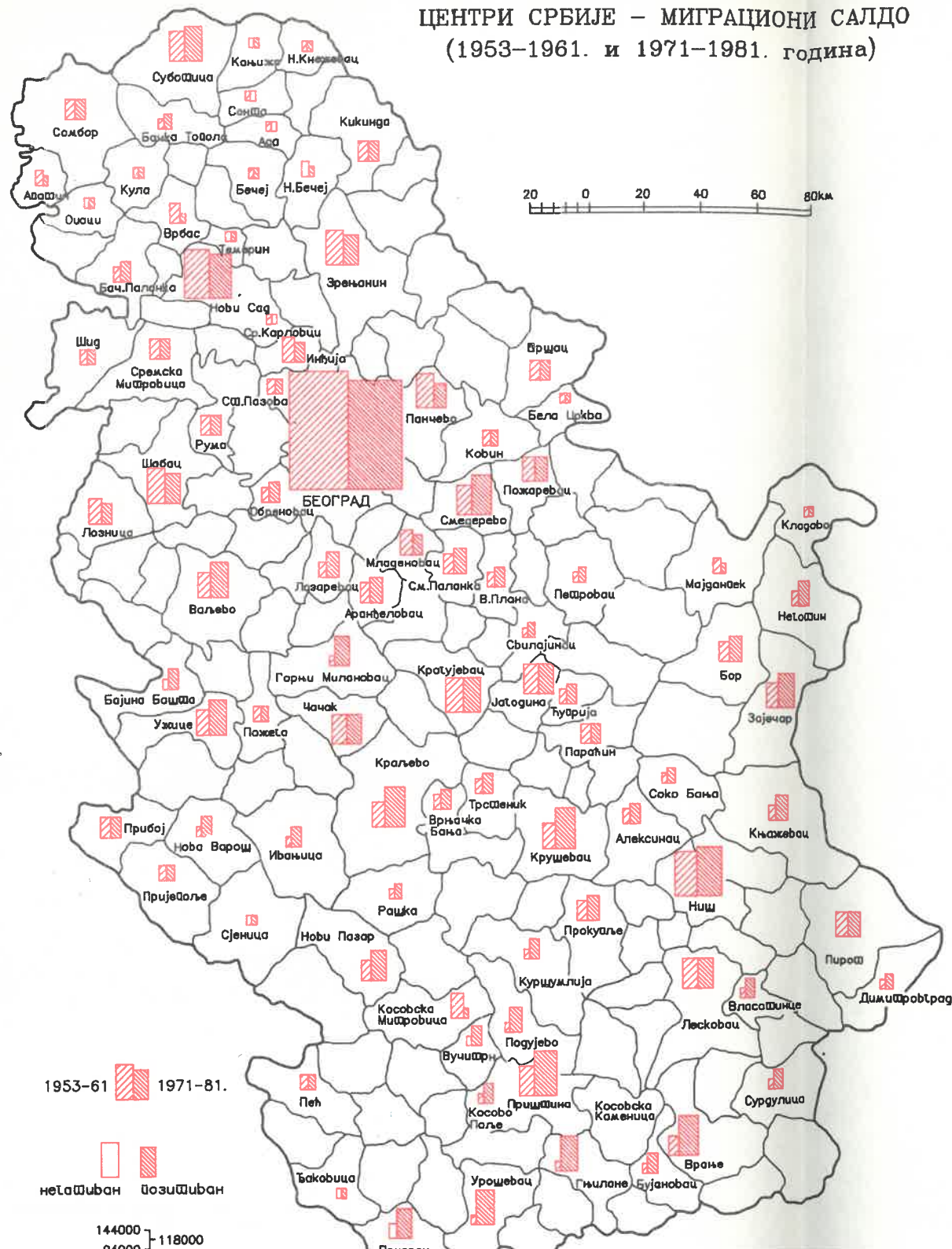

СРБИЈА – РАЗВОЈ ГРАДОВА И ГРАДСКИХ НАСЕЉА (1961–1981. година)

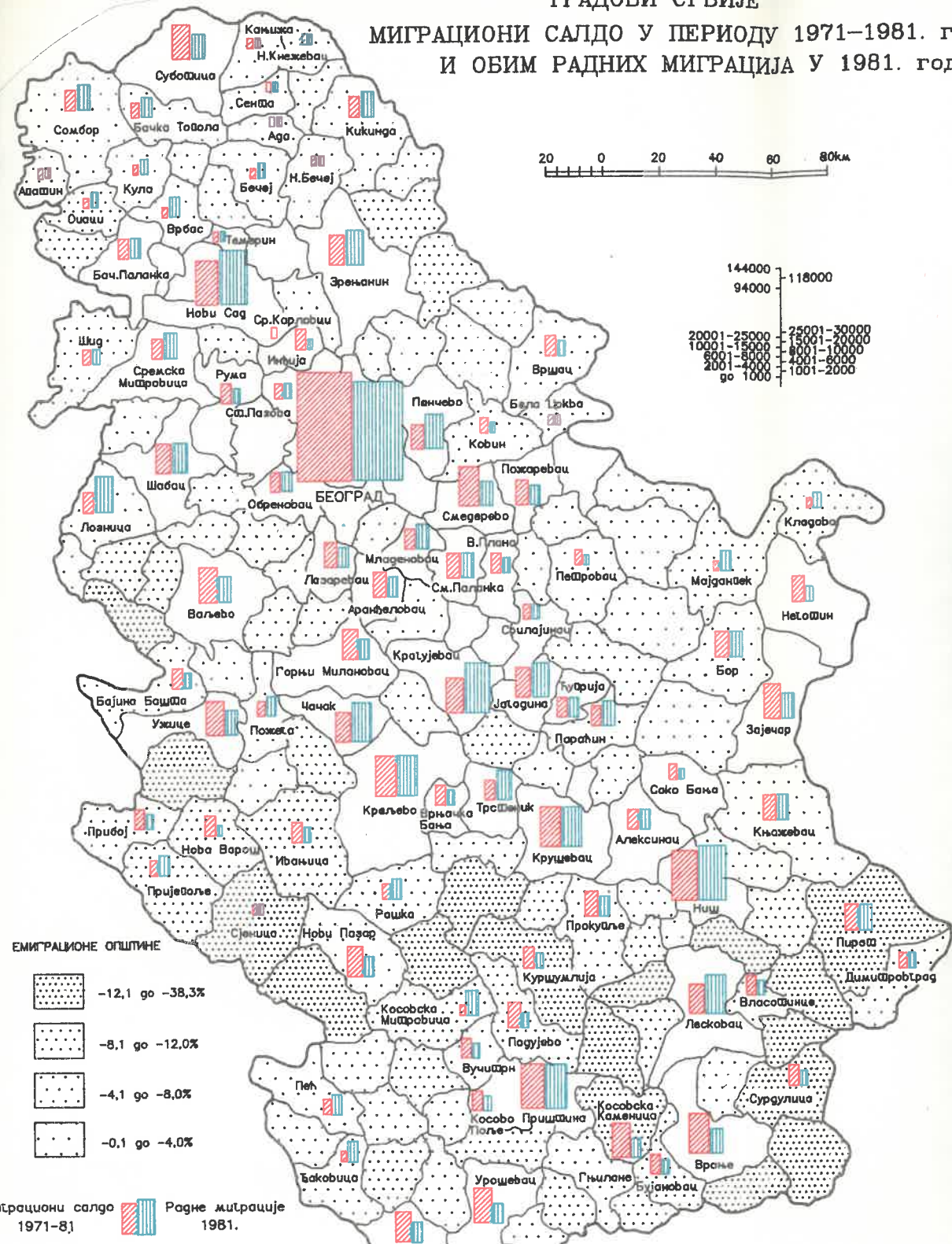

Смер и интенз. промена	Структуре гелашности		
	Слабе	Умерене	Јаке
Број сш.	[Pattern]	[Pattern]	[Pattern]
Ободане	[Pattern]	[Pattern]	[Pattern]
Садна- ција	[Pattern]	[Pattern]	[Pattern]
Свори порасш	[Pattern]	[Pattern]	[Pattern]

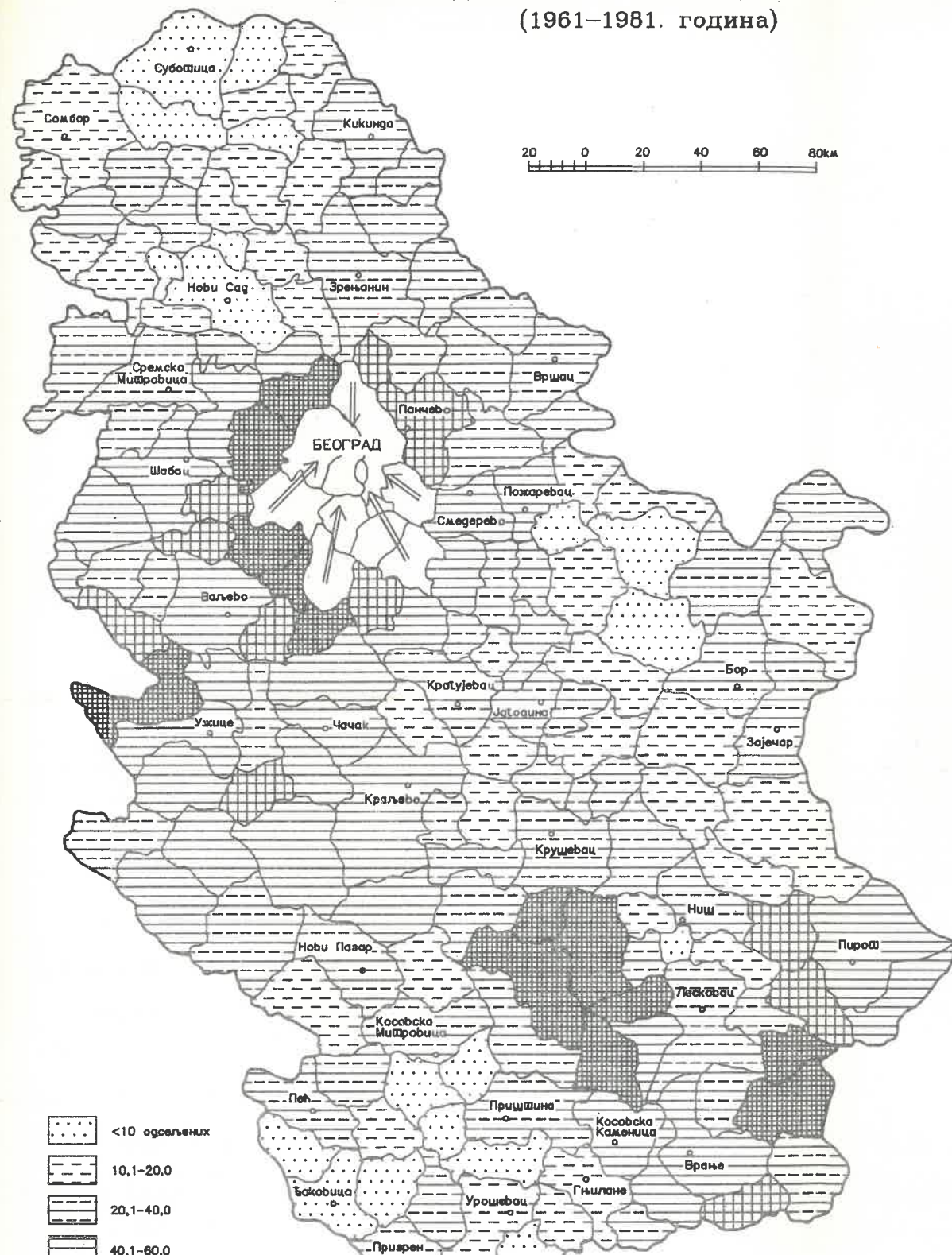
ЦЕНТРИ СРБИЈЕ – МИГРАЦИОНИ САЛДО
(1953–1961. и 1971–1981. година)

ГРАДОВИ СРБИЈЕ
МИГРАЦИОНИ САЛДО У ПЕРИОДУ 1971-1981. ГОДИНА
И ОБИМ РАДНИХ МИГРАЦИЈА У 1981. ГОД.

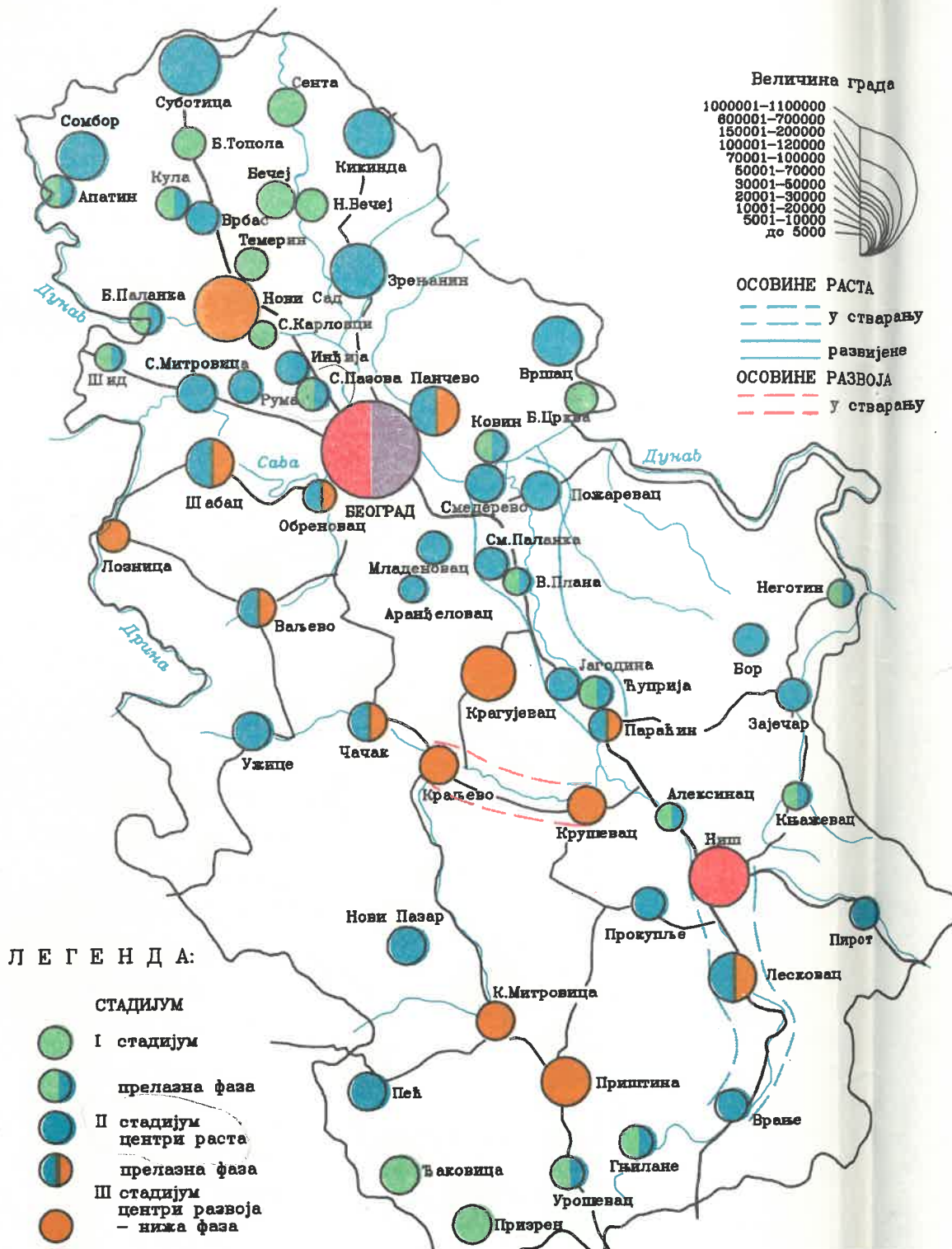

СРБИЈА – БРОЈ ОДСЕЉЕНИХ У БЕОГРАД НА 1000 СТАНОВНИКА
(1961–1981. година)

- <10 одсељених
- 10,1-20,0
- 20,1-40,0
- 40,1-60,0

СРБИЈА – СТАДИЈУМИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА И ОКОЛНИХ НАСЕЉА
(1961. година)

СРБИЈА – СТАДИЈУМИ У РАЗВОЈУ ГРАДОВА И ОКОЛНИХ НАСЕЉА
(1981. година)

